

і працьовитість особи, її моральні якості. Це зумовлює і градацію стабільності прав: чим вищий статус, тим стабільніші майнові права в сім'ї.

За всієї важливості "трудового принципу" в господарській діяльності селянської родини XIX ст., не можна його абсолютизувати: ієрархія прав чітко розставляє всі крапки над "і": на різних ієрархічних сходинах соціальної структури трудовий принцип проявлявся по-різному.

Українське село визначеного періоду належало до типу патріархального. Це означає, що найвищий статус мала особа чоловічої статі, яка була главою сім'ї ("домогосподарем"), за народною термінологією – "господар", "хазяїн", "ґазда" або просто "батько". Хоч він і не був повним власником сімейного майна, а лише його розпорядником, проте його господарські функції виявляли ілюзію цього, крім того, родове майно ("батьківське") переходило по чоловічій лінії. Стандартний патріархальний варіант сімейних поділів (виділів і спадкових поділів) уважав синів головними претендентами на сімейне ("батьківське") майно. Лише за відсутністю або неповноцінністю синів (у фізичному, моральному плані, відсутності) першочергове право на сімейне майно мали інші члени родини. І ось тут, на цьому ієрархічному рівні, принцип диференціації за статтю (а, відповідно, і трудовий принцип) виходить на перший план: перевага віддається нерідній особі чоловічої статі (приймакові будь-якої з категорій, в основному зятю-приймаку) перед кровним родичем жіночої статі (донькою). Це зумовлювалося передусім господарською доцільністю.

Що стосується так званого "жіночого права", то специфіка подільності сімейств в Україні спричинила ситуацію, при якій після смерті домогосподаря права домогосподаря переходять його дружині, тепер уже вдові. Тобто дружина є головною правонаступницею домогосподаря. Тут є одна суттєва умова. Однією з важливих функцій домогосподаря є виконання повинностей (до відміни кріпосного права) або сплата податей (після реформи 1861 р.). Якщо жінка в змозі виконувати не лише господарські, а й фіскальні обов'язки, вона вважається главою сім'ї. Статус жінки-невістки, відповідно, був на порядок нижчим. Що стосується неодружених жінок (дівчат), то єдине майнове право, яке мали вони в сім'ї батька – це було право на отримання приданого. Участь у спадкуванні була нестабільною і непевною. І навіть коли донькам наділялася частка нерухомого майна, то вона була умовною (формальною, символічною), автоматично додаючись до чоловічої (наприклад, частка незаміжньої сестри – до братових часток; частка вдови або старого батька – до частки того сина, у якого вони лишаться на утриманні).

Специфікою XIX ст. є активізація заробітчанського руху, у зв'язку з чим жінки мали більше можливостей заробити своєю працею вдома або на стороні. Ці заробітки, звичайно ж, використовувалися по-різному: дівчина складала собі на придане, мати могла додавати їй до приданого, визначеного батьком. Мати могла тримати гроші "у загнутику" для особистих витрат або ж "пускати на сім'ю". Так чи інакше, це посилювало незалежність жінки.

Звичаєво-правова ситуація в Україні географічно і хронологічно неоднорідна. При всій відмінності доль Волині, Полісся, Поділля, Подніпров'я, "Малоросії" (у вузькому розумінні слова, тобто Полтавщини і Чернігівщини), Слобожанщини, Півдня України, звичаєво-правові майнові відносини є ідентичними. Відмінності у прийнятті рішень не мають регіональної специфіки. Що стосується Галичини, то хоча відмінність джерел (польська мова, посилення на польську й австрійську правову дійсність тощо) і створюють враження інакшості, по суті розв'язання справ є подібними.

У хронологічному плані в майнових внутрішньосімейних відносинах українського села XIX ст. кардинальних змін не відбулося. Реформа 1861 р. спричинила зростання сімейних поділів, законодавство стимулювало поширення серед селян уявлень про приватну, індивідуальну власність, про окремішні права жінок тощо. Однак в основному матеріали засвідчують консервативність традиції.

Народна правосвідомість, базована на ідеальному принципі справедливості, гнучко пристосовуючись до змін різноманітного характеру – демографічного, політичного, соціального, екологічного, – успішно регулювала майнові відносини сільської родини.



Розділ IV

НАРОДНО-ПРАВОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО СПІЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ НА ЗЕМЛЮ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В РІЗНИХ ФОРМАХ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ



1. Поняття спільної власності

У цьому розділі зроблено спробу проаналізувати народно-правові уявлення про спільну власність – якою її бачив селянин XIX ст. Певна річ, що ці уявлення значно відрізняються від власне правових положень, від закону: з погляду права, “спільна власність” є квазівласністю, віртуальною власністю, тобто такою, що існує лише у свідомості селян. Однак парадокс полягає в тому, що як би не уявляли собі правники, законодавці, чиновники правовий бік цієї власності, під якою б рубрикою не записували цю власність у закони, податкові чи статистичні документи, подвірні описи, тобто якою б не була ситуація де-юре, де-факто вона часто реалізувалася за звичаєм. Тому в цьому розділі йтиметься не тільки і не стільки про легалізовану (законну) спільну власність, а й про напів- та нелегалізовану спільну власність. Стосовно XIX ст. “спільна власність” – це стереотип народної правосвідомості, який селяни намагалися (і часто їм це вдавалося) реалізувати на практиці. З погляду формально-правового, йтиметься про спільні форми використання різних типів власності. За народними уявленнями, сам факт користування угіддями протягом певного часового періоду витворює певні права користувача на цю землю. Саме тому це явище народно-економічної культури можна назвати спільною “вжитковою” власністю.

Уявлення про спільну вжиткову власність засновані на принципі, що угіддями, які не потребують спеціальної культивацийної обробки, мають право користуватися всі, незалежно від соціального статусу й походження. Щоправда, всяка “спільність” мала певні територіальні обмеження (особливо це стосується XIX ст.): “всі” значить – не увесь світ, а тільки “свої”, тобто ті, хто живе в тому чи іншому населеному пункті або місцевості (тобто в кількох населених пунктах). Звичайно, це “ідеальний” варіант народної

правосвідомості, що коригувався правовою ситуацією. Проте протягом усього XIX ст. такі уявлення фігурують в різних джерелах.

Характерною ознакою, за якою визначалася "спільність" того чи іншого угіддя, є, так би мовити, "збиральницький", "промисловий" або чисто "споживацький" характер його використання, без активного залучення людської праці. Тож уявлення про спільну власність у народній економічній та правовій культурі українців передусім реалізувалися щодо угідь. Це пов'язується з господарською (економічною) доцільністю їх колективного використання. Для української народної економічної традиції, як з'ясовано в попередніх розділах, набагато ефективнішою формою землеволодіння було подвірне. У "двір" входила садибна земля й орна. Що стосується нервної землі – лісу, пасовиськ, луків, плавнів, вигонів тощо, а також водойм – то тут, з погляду господарської доцільності, при малому й середньому земельних наділах завжди вигідніше було користуватися більшою ділянкою спільно, гуртом, аніж меншою ділянкою окремо. Це не виключало наявності лукових, сінокосних, лісових ділянок у власності сім'ї (у подвірному володінні). Скажімо, у козацькому володінні (а пізніше навіть у володінні державних селян) перебувало багато ставків, луків, лісків (гайків), островів¹ тощо. Так само, наприклад, у Карпатах і на Прикарпатті при тому, що основною формою випасу худоби була колективна на спільних громадських пасовищах, а до відміни панщини на панських, в окремих місцевостях побутував індивідуальний випас худоби і, відповідно, індивідуальне користування земельними ділянками-пасовиськами. Так, у с. Волосянка на Сколівщині "według zwyczajniaszą wioszcianie swe bydło – woly, krowy, konie, owce, kozy, – oddzielnie każdy wioszcianin pasie swój dobytek na swoich własnych gruntach, o ugorach, ściemiach, łąkach..."². На рубежі XIX та XX ст. на західноукраїнських землях, за опитуваннями старожилів, серед заможних селян було досить поширене ділянкове володіння різними угіддями (лісами, сінокосами). Це широко практикувалося, зокрема, у Стрийському й Сколівському повітах на Львівщині³. На Волині на початку XX ст. сінокосні ділянки по берегах річок перебували у приватній власності селян. Так, у с. Бужковичі Іваничівського району селяни мали свою ділянку берега річки для сінокосу (приблизно 2 га), у кожного був вихід до води; ці сінокоси були приватними⁴. До речі, ділянкове користування сінокосами було притаманне й росіянам різних губерній у межах общинного землеволодіння, щоправда, це не було право власності, а переділи відбувалися регулярно⁵. Незважаючи на ряд інших подібних прикладів, усе-таки головною формою використання угідь в Україні була спільна.

Варто розглянути також питання категоризації угідь, оскільки згаданий стереотип "спільної власності" стосувався саме їх. Звичай і закон XIX ст. розрізняли різні категорії земель (ґрунтів) за врожайністю та способом використання, причому чиновницька класифікація часто спиралася на звичаєву, вироблену століттями щодо тієї чи іншої місцевості.

Малоросійське (Лівобережне) Положення визначало такі категорії земель: садиби, випуски, орні землі, сінокосні й пасовищні (в т. ч. пустки та безтолочні угіддя) (ст. 11). Земство Чернігівської губ. до угідь зараховувало: землю під поселенням і городами, під помірками та конопляниками, оранки, оранки степові, вигони, сінокоси, ліс; сінокоси поділялися на чисті, чагарники, лози; ліс поділявся на будівельний, дров'яний, вирублений⁶. Існувала й подрібненіша класифікація, судячи з термінології, явно звичаєвого походження: розрізнялися сінокоси заливні (на Десні), болотні (основна маса всіх сінокосів Козелецького пов.), суходольні; серед останніх: острівні (підвищення серед боліт); "береги" або "груди" (на берегах боліт), "ложки" або "долинки" (сінокоси в долинах по змінах), "облоги" (сінокоси, що зрідка орються), а також лісові й степові⁷. У Конотопському пов. розрізняли заливні луки, суходольні та болотні сінокоси⁸. Термін "острови", що зустрічається в документах XIX ст., здебільшого позначав ділянки придатної для сінокосу землі серед непридатної. У документах XVII ст. "острови" називалися "уступами", "вступами"⁹.

Під час вивчення різних земель у Полтавській губ. для складення подвірного опису 1900 р. було з'ясовано, що, крім постійних сінокосів, там були тимчасово зорані, зайняті в рік реєстрації посівами, а також тимчасово або випадково запуснені під траву ділянки орної землі ("переложні сінокоси")¹⁰. Часто зустрічаються такі визначення як "болотяні", або "очеретяні сінокоси". У категорію лісових угідь віднесено, крім лісу, також чагарник, причому "кустарники лозовые, ольховые и прочие древесные поросли по сенокосу считались за сенокосные угодья"¹¹. У Суразькому пов. Чернігівської губ. слово "ліс" у XVIII ст. позначало всі угіддя. Тодішній ліс містив у собі: "розроби", "сінокоси", "бортні" і верхолазні дерева¹².

У регіонах, що мали інші кліматичні умови і характер ґрунтів, класифікація могла відрізнитися окремими локальними деталями. Так, на Півдні України орні землі називалися "поля", "польові землі"; ліси поділялися на плавневі (що ростуть по берегах річок і на островах Дніпра) і степові (поодаль від річок); луки поділялися на "блукви", "левади" тощо¹³. На Харківщині угіддя називалися: лукові сінокоси, степові сінокоси, "шелюга"

(категорія незручних земель – піски, на яких росте трава і т. п.)¹⁴. За володільним записом “шелюга” належала двом сільським громадам – Печенізькій та Артемівській, хоча фактично нею користувалася тільки Печенізька, не допускаючи Артемівську. Земельні спори бували дуже часто¹⁵. На Сокальщині ділянки близько села називалися “загуменки” – угноєні землі, засіяні просом, коноплями і льоном¹⁶.

Вивчаючи ці різноманітні відомості щодо угідь, можна помітити, що при всій термінологічній специфічності йдеться або про пасовиська, або про сінокоси, або про ліс (дров'яний чи будівельний).

Ще одне зауваження: дехто з дослідників припускає, що спільність володіння стосується також орних земель, проте в жодному випадку ми не знайшли конкретних доказів, цитат із першоджерел, які б свідчили про те, яким чином цю “спільність” реалізували на практиці ті народи, які мали традиційне подвірне землеволодіння. Зокрема, не існує жодних фактів щодо спільного обробітку землі, поділу урожаю за пропорційною чи якоюсь іншою системою тощо. Невже дослідники вірять, що члени певної громади спільно, як у колгоспі, обробляли “спільну землю”? Це абсолютно неможливо не лише для української, а й навіть для російської общинної культури. Отже, є всі підстави вважати, що окремі згадки про спільні орні землі можна трактувати як:

- 1) трипільну систему з примусовими сівозмінами і тимчасовим спільним користуванням для випасу худоби;
- 2) початковий період освоєння “нічийних земель”, так звану “вольницю”, коли кожен на певному полі “орав, де хотів” без точної фіксації окремих ділянок за окремими господарями (про це далі). Цей же принцип придатний для перелогової системи землеробства. Так, земля, на якій жили одружені запорожці і поспільство (селяни-орачі), вважалася власністю всієї громади, члени її не мали постійної власності, особливо земельної. Щорічно, за давнім звичаєм, розігрували жеребками річки й землі, які й діставалися то одному, то іншому куреню¹⁷. Наприклад, у часи колонізації Лівобережжя “орного і сінокосного поля не було, хоча був вільний степ, який не входив в опис, але називався вільним, і хто його швидше займе, той і косить і оре на ньому, той ним і користується, і ніхто цього не забороняє”¹⁸.

Виходячи з матеріалів, можна виділити різні форми і типи спільної вжиткової власності. Відразу ж обумовимо, що “неправильність” класифікації, з нормативно-правової точки зору, є в даному дослідженні свідомо, оскільки вона адекватна до народно-правових уявлень.

2. Історичні форми спільної власності

2.1. "Вольниця"

Спершу варто звернутися до такої історичної форми спільної житкової власності, як "вольниця". Це допоможе розібратися в народно-правових уявленнях про спільну власність, що побутували у XIX ст.

"Вольниця" – історична форма спільного користування землею, характерна для перших етапів народної колонізації. За народними уявленнями, це спільна власність "нічийного" характеру, "нічийна" власність. Пишучи про Лівобережну Україну в період активної колонізації, М. Пасічник зазначав: "Не завжди було легко відрізнити "вільні землі" від спільних"¹⁹. Очевидно, цього й не варто робити, з огляду на синкретичність народно-світоглядних уявлень, в тому числі у звичаєво-правовій сфері. Можна вважати "вольницю" видом спільної власності в народно-правовому розумінні.

До "вольниць" можна віднести "уходи" в литовсько-руську добу, коли козаки виходили в "дике поле", яке було нейтральною територією, "вільним степом". До речі, в документах XVII–XVIII ст. термін "степ" виступає нерідко синонімом слова "вольниця". Так, степ біля Балаклії був саме таким вільним степом: "С прежних времен степь этот есть свободный, до села принадлежащий, ни от кого не орался, ничьего владения и ничьей посторонней собственности на нем не было, находился он в целинном положении, токмо на оном все балаклеевские обыватели пастбою своего скота пользовались," – повідомляли свідки судового розбору щодо розмежування²⁰. "Вольницею" називалися місця, де дозволялося орати, сіяти, косити, "де йому заспособно"²¹.

Тривалий час, поки лісові угіддя були практично необмеженими, селяни вільно користувалися й лісами. У середині XVI ст. на північній Київщині практикувалося спільне користування лісами, сінокосами та іншими угіддями як серед селян, так і серед міщан, за правилом "сено косят где хочячи"²². Крім того, "мещаном (містечка Мозира. – М.Г.) у дрова ездити, избы рубити, колья на езы пущати вольно"²³. Коли немає формального і фактичного господаря, то така ситуація цілком нормальна. У Суразькому пов. "вольницею", за Рум'янцевським описом, називалися ліси, що перебували у спільному володінні даного поселення²⁴. У документах XVI ст., за свідченням дослідників, з'являється інформація про те, що, наприклад, усі дворища певного села мають право входу і в ліси для рубки дерева, і в інші угіддя²⁵.

I. Лучицький у своєму збірнику матеріалів про козацьке та селянське землеволодіння XVIII ст. наводить конфліктну справу, в якій відповідач – сотник Гулак – заявив, що "якоби он поле поорал и гай порубал не истцов, Панфиленков, но волное, где всякому обивателю поля пахат и лес рубат невозбранно..."²⁶. Отже, "вольниця", спільна власність "нічийного характеру", пов'язується з відсутністю меж. І справді, "вольниця" характерна для ранніх колонізаційних періодів, коли ще не було здійснено межувань і реєстрації всіх земель за різними власниками. У джерелах XVII–XVIII ст. з територій, де були такі вольниці, часто є уточнення: землі вільні, нерозмежовані ("и неякого на том степу ни от кого обмежовання прежде не бивало..."²⁷), і нікому ті землі формально не належали (степ "оний подленно волный и им по крепостям не надлежить, себе не ограничовали"²⁸). Щоправда, тут є свої "але", пов'язані з ієрархічністю уявлень про власність: формально ці землі вже не були "диким полем", а належали Війську Козацькому (звісно, на практиці все було інакше) або (якщо йдеться про Слобожанщину) Московській державі.

Період існування "вольниці" був досить нетривалим, він залежав від того, наскільки мобільними виявлялися вищі органи у фіксації цієї землі в поземельних кадастрах, межових книгах тощо. Цікаво, що цей тип користування властивий навіть для початкових етапів освоєння нових територій росіянами в процесі народної (а не державної) колонізації²⁹.

Нетривалість "вольниці" була пов'язана ще й з тим, що самі українські селяни нерідко намагалися, по можливості, якнайшвидше перевести спільне користування у "свою" (подвірну) власність. Про це свідчить, зокрема, документ зі збірника I. Лучицького (док. № 23) щодо поділу громадського (у значенні спільного) лісу на ділянки і розподілу між усіма членами громади. "На вряде сотенном леплявском в сотенную леплявскую канцелярию атаман села Келеберды, Михайло Черномаз, с козаками того ж села, товариством сотни Липлявской, сего сентября 21 д. доношением представили, яко де около села Келеберды по обе стороны волного дубнику имеется не мало, с коего де дубнику они, атаман с товариством, никакой ползи никогда не узнают, за тем, что сторонними людьми во всегда зрубуется, а они де, атаман и товариство, в лесах весьма крайне оскудни и за недостатком в господарстве в летеню дворов, огородов и прочего претерпевают крайнюю нужду. Которой де дубник они, атаман с товариством, учинили на все товариство распределение по части, и за те части, которья чего достойни, чинили оценку по толку денег за часть, кто пожелает вечно себе занять, на церковь святых живоначалных Троицы Келебердейскую положить, а по от-

дачи ими таковых денег выдавани б были тем села Келеберды козакам на вечныя владения з сотенного леплявскаго правления за подписам сотенного уряду рук и прилогом печати утвердителние писма, и тим своим донесением помянутой атаман села Келеберды, Михайло Черномаз, с товариством просили сотенной леплявской канцелярии учинить позволение...³⁰. Цікавим є також спостереження І. Лучицького, що стосується поділу спільних угідь поміж подвірними власниками у XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису), за яким "целое село учиняет раздел дубровам и лесам по пропорциям грунтов"³¹, тобто поділ угіддя відбувається за пропорційним принципом, який є основним для подвірного типу земельних відносин. Щоправда, українці намагалися при можливості якнайшвидше "приватизувати" або "своїти" новопридбану ділянку, і все-таки "нічийна" форма спільної власності, "вольниця" об'єктивно існувала.

Хоча термін "вольниця" і не зафіксований нами на західноукраїнських землях, явище довільного користування лісами й іншими угіддями в часи, коли відбувалася активна колонізація за руським, волоським, німецьким правом, побутувало. Особливо це стосується осад на руському і волоському праві, для яких характерна більша свобода у виборі та користуванні земельними угіддями.

І хоч явище "вольниць", як було зазначено вище, нетривале, тим цікавіші згадки про "вольниці" в кінці XIX ст., щоправда, у ті часи цей термін скоріше вживався вже за інерцією. Так у "Матеріалах для оцінки земельних угідь Конотопського пов. Чернігівської губернії" значиться "громадське болото – вольниця"³². "Вольниці" подекуди збереглися на кінець XIX ст. і в Сосницькому повіті³³, у Мглинському повіті у "вольниці" перебували ліси (наприклад, у козаків Нових і Старих Чешуйок): "Все пространство этого общего, вольного, нераздельного леса доходит до 100 дес. и здесь каждый волен рубить дрова, сколько угодно для своей потребности, но при этом рубка на продажу запрещена"³⁴. У тому ж повіті у "вільному і неподільному" володінні перебував чагарник у межах Осколківської дачі (200 дес.). Місцеві жителі дозволяли рубати чагарник навіть стороннім людям: із сусідніх дач приїжджали сюди "як у свій ліс"³⁵. За переказами придністровського населення, казенні поселяни користувалися землею нероздільно цілими групами і тільки генеральне межкування мало провести межі, однак таке спільне користування продовжувалося і пізніше³⁶. О. Шиманов, пишучи про землеволодіння старозаїмочників Слобожанщини, наводить такий приклад: невелика ділянка землі на окраїні Охтирської сотні називається "государщиною", що в кінці XIX ст. перебувала у спільному користуванні селян, не входила в

жодну з "рук" і становила немовби релікт колишньої "вольниці"³⁷. Подібні свідчення про землі під назвою "государщина" можна знайти і щодо Чернігівської губернії³⁸. Під час освоєння Слобожанщини навіть у представленні Військового міністра в Державну раду від 31 жовтня 1875 р. писалося про те, що орати землю може кожен військовий обиватель, де він хоче і в якій кількості він у стані обробити власними силами, однак оранка не повинна здійснюватися: 1) у співтоваристві з особами, які не належать військовому стану; 2) в місцях лугових, лісових або призначених під вигін³⁹. Це свідчить про те, що звичай набував статусу правового, тобто визнавався державою, яка й бралася регулювати на основі цього земельні відносини.

У всіх наведених прикладах щодо ХІХ ст., звичайно, ми маємо справу не зі справжньою "вольницею" з її орієнтацією на "нічийність", а з іншими видами землеволодіння, передусім громадським, яке традиційно продовжували називати старим народно-колонізаційним терміном. Однак, незважаючи на короткочасність існування "вольниці", як форма народно-правових уявлень вона пережила себе на багато століть вперед. Уявлення про "вольницю" допоможуть з'ясувати суть наступних форм спільної власності.

2.2. Гуртове майно

Варто зупинитися на інших історичних типах спільної власності, а саме – гуртова власність. Явище **гуртової власності** передбачає, що певною земельною ділянкою (або іншою нерухомістю чи рухомим майном) спільно володіє певна група власників на різних (пайових, дольових, довільних тощо) засадах. У праці "Форми заимочного владения в Малороссии" І. Лучицький відзначав, що під час осад на праві займанщини в Лівобережній Україні існували різноманітні форми спілок, об'єднань. По-перше, це патронімічні групи, які І. Лучицький називає сімейними общинами; по суті ці сімейні об'єднання становили сімейну власність. По-друге, дослідник виділяє "спулки", або "спольництва", "складництва" – товариства, засновані вже не на ґрунті інтересів спорідненості, а на інтересах економічних⁴⁰; у цьому випадку на одному дворіщі жила одна родина разом з потужниками. По-третє, І. Лучицький виділяє ще одну групу – сябринні спілки. В. Мякотін вважав, що в ХVІІ ст. існували такі форми землеволодіння: приватна (це його термін) власність на землю – в нинішній Чернігівщині, рідше – Полтавщині; були і спільні (вільні) землі: "общие", "ґрунтові", "совокупні", "неділимі"; було пайове землеволодіння ("паї", "пайки", "посірки"), а на Чернігівщині та Стародубщині – спільне, пайове або дольове володі-

ння сябринної спілки, що є спільною власністю, володінням, в основі якого, на його думку, лежала товариська угода⁴¹.

Справді, в XVI–XVIII ст. форми землеволодіння були дуже різноманітні, а до того ж, додамо, не мали визначеної термінології. Нерідко однотипні явища називалися по-різному, і навпаки – різнорідні відносини (як на сучасний погляд) мали одну назву. Якщо відділити від перерахованих явищ сімейну власність і власність спільну, громадську, то власність окремих гуртів, спілок, товариств можна кваліфікувати як гуртову. Щодо термінів “пайове”, “дольове”, “спільництва” тощо, то це стосується не окремих оригінальних форм землеволодіння, а лише засад користування (про це далі).

Питання гуртового землеволодіння не досить докладно з'ясоване в історичній, а тим більше – історико-правовій літературі, і все-таки одна з форм гуртової власності – а саме сябринна власність – перебувала під пильним поглядом не одного дослідника. Судячи з назви, ця власність була притаманна не лише українцям, а й білорусам. Якщо бути точнішим, то ареал її побутування – Полісся. Ми зупинимося докладніше на цій формі гуртової власності, щоб переконатися ось у чому: якщо абстрагуватися від локальної назви, то ця форма не є специфічно північноукраїнською і не являє собою звичаєво-правову екзотику чи унікум. Можна легко пересвідчитися, що ті економічні явища і відносини (до речі, дуже неоднорідні), які трактувалися під назвою “сябринна” власність, цілком вписуються в стандартну схему загальноукраїнських звичаєво-правових та економічних відносин.

Сябринній власності присвячено ряд досліджень І. Лучицького, В. Мякотіна, О. Гуржія, В. Борисенка, В. Сироткіна, А. Гурбика. Це легальна форма спільного користування товариством селян угіддями й орними землями, нерідко розчищеними від лісу. Таке товариство називалося “сяберство”, члени його були “сябрами”, а власність – “сябринною”. Дослідники трактували цю власність по-різному.

І. Лучицький сябринні спілки називає обцинною організацією⁴², а вислови на кшталт того, що земля була зайнята спільно, “общественно, без поділу, на общественных переменных местах”, сприймає свідченнями обцинної власності⁴³. Інший дослідник – В. Мякотін – вважав, що “під сябринними частинами” малися на увазі не реальні частини землі, не певні й відмежовані земельні ділянки, а свого роду ідеальні долі “вотчини”⁴⁴. Сябринні спілки, на думку дослідника, спочатку засновувалися винятково на кровній спорідненості. Об'єднувалися у сяберства лише члени єдиної сім'ї, що розрослася. Пізніше з'являється штучне сяберство, або “назване братерство”⁴⁵. Сябри здійснювали спільну заїмку землі – шляхом її продажі

чи купівлі. Цікаве таке спостереження автора: сябринна форма не є стійкою. Поступово сябринні спілки переходять у сусідські: в актах купівлі-продажу згадується не лише про згоду рідних, сябрів, а й про "помежовників"⁴⁶. У деяких місцевостях сябринна спілка переростає в "сусідську общину". Індивідуалістичні тенденції брали гору, тому сябринне землеволодіння поступалося місцем "приватній власності" і "подвірному землеволодінню"⁴⁷. При всій некоректності окремих термінів ситуація цілком ясна.

Після згаданих дослідників найбільш ретельно сябринне землеволодіння було досліджене А. Гурбиком, щоправда, щодо іншого часового періоду. Він зазначає, що "передумови створення сябринних спілок були різними. Вони виникали перш за все тоді, коли при поділі дворища або багатосімейного диму орні землі переходили у власність малих сімей, односімейних димів, а угіддя залишались у спільному володінні декількох селянських господарств, які домовлялися між собою про порядок їх використання. Іншою передумовою виникнення сябринних спілок були ті випадки, коли всі жителі села або якоїсь його частини спільно розчищали ділянки землі, розорювали цілину і використовували такі ділянки та сінокоси на сябринних умовах"⁴⁸. Отже, сябринне володіння пов'язується не лише з періодом займанщини, а й зі звичаєм подільності сімейств в Україні. З матеріалів, наведених дослідником, видно, що в багатьох випадках "сябри" є реальними (а не названими) родичами; а крім того, сябринне володіння стосується неорних угідь.

Варто виділити окремі вузлові питання вживання терміна "сябринний". У багатьох випадках слово "сябринний" ("сябрений") уживається в значенні "спільний", в тому числі "спільний сімейний". Наприклад, у 1540 р. Максим Дворанинович подав скаргу в суд на свого брата Симона: "которые хоромы остались по смерти отца нашего мне с ним сябреные ино, дей тыи хоромы сам один держит и мешкает в них"⁴⁹. Як бачимо, термін "сябринний" можна розглядати як взагалі спільну і конкретно спільну сімейну неподілену власність, а не як якийсь особливий звичаєвий інститут власності. У цьому сенсі сябринні конфлікти є типовими конфліктами з приводу поділу спільної сімейної власності, які були так поширені в ХІХ ст.

Коли ж ідеться про сяберство з іншим смисловим навантаженням – як економічну спілку господарів, не пов'язаних між собою зв'язками спорідненості, то тут ситуація дещо інакша.

По-перше, це спільна власність кількох господарів. Таку спільну власність або володіння подибуємо і в ХІХ ст. у різних регіонах України. Так, спільне користування ділянками угідь було типовим явищем для Полтавщини; в Карпатах спільно володіли сіножаттю або полонинами по кілька господарів тощо.

По-друге, існували й інші форми сябринної кооперації. Наприклад, А. Гурбик зазначає: "Приймали сябрів у свої подимні господарства селяни, які, маючи достатню кількість земель та угідь, потребували додаткових робочих рук. За свою працю сябри отримували певну винагороду. Вони, щоправда, не могли стати повноправними членами диму або претендувати на частину його майна, а розпоряджалися лише тими засобами, які принесли з собою і накопичили під час сябрування"⁵⁰. Тут узагалі не йдеться про легалізовану спільну власність. У цьому випадку інститут сяберства північноукраїнських територій цілком співзвучний з інститутом підсусідків, з інститутом приймацтва за угодою тощо.

На таких звичаєвих відносинах зупинявся не один дослідник, щоправда, досі не існує єдиного уніфікованого погляду на цю проблему. Так, Т. Осадчий виділяє як окреме явище "приймацьку форму землекористування". Ось як вона реалізувалася в межах Запорозької Січі. У козацьких паланках, окрім зимівників, мешкали козаки, які володіли землями на 15–20 верст. Тут жили ті, хто відкозакував, одружився, "осів" і став займатися скотарством та землеробством. При цьому акти розрізняють господарів і "молодиків", які, на думку Т. Осадчого, не були простими наймитами. Вони з'являлися "з голими руками" і господарювати самі не могли. Послуживши у господарів, вони заробляли в них худобу й господарчі знаряддя і ставали господарями самі або ж вступали до курінного товариства. Стаючи господарями, вони отримували однакові права в користуванні земельними угіддями, якими до тих пір користувалися їхні господарі. "Таким образом приймацкая форма землевладения, сохраняющаяся у малоруссов до сих пор в тех случаях, когда хозяин по старости или по болезни не может обрабатывать своей земли, имеет корни в далеком прошлом южно-русского народа. Для развития такого приймацкого хозяйничанья особенно благоприятствовали запорожские вольности с ничтожным, сравнительно с пространством, хозяйственным населением"⁵¹.

Той факт, що сябри могли вільно переходити в інший дим чи навіть в інше село, а по смерті господаря диму, в якому вони проживали і сябрували, могли претендувати на його майно, є типологічно тотожним інституту приймацтва.

Наступною особливістю сябринної спілки А. Гурбик виділяє таку: "Сябри могли вести спільне господарство і на землях феодалів"⁵² – вирубувати ліс, орати поле, розчищати сінокоси, користуватись іншими угіддями. При цьому вони отримували частину прибутку, яку порівну ділили між собою, а основна частина діставалася власникові землі та угідь. Як бачимо, тут також йдеться не про екзотичний інститут власності, а лише про спільну (гуртову) оренду чужої землі за частку врожаю. У цьому випадку ми маємо справу з іще одним

звичаєм, дуже поширеним і в XIX ст. і пов'язаним з оброчно-орендною формою договірно-зобов'язальних звичаєвих відносин, – “скіпщиною” – звичаєм віддавати-брати землю з “копи”, “зі снопа”, “з полу”, “з часті” тощо.

Отже, поняття сяринної власності чи сяринних відносин в українській історичній термінології не є однозначним. Під це поняття потрапили різномірні, з погляду інституту власності, явища, що є нормальним для народної правосвідомості. Залежно від обставин, сяринна форма кооперації може виявляти спільні риси: 1) з “вольницею”, щоправда, вольницею для окремої групи осіб, а не цілої громади чи кількох громад; 2) із сімейною власністю; 3) з інститутом підсусідків і, відповідно, інститутом приймцтва в Україні; 4) зі звичаями гуртової оренди чужої землі. Розглядаючи сяринні звичаєво-економічні відносини саме під цим раціональним і конкретним кутом, можна знайти взаємопов'язаність зі звичаєво-правовою та економічною культурою українського селянства XIX ст.

Зокрема, цілком реальні типологічні риси мають сяринні звичаї гуртової оренди чужої землі з “гуртовими” (або, як їх називає М. Тиводар, “колективними”) формами господарювання (в т. ч. землеволодіння та землекористування) пастівницьких спілок, товариств і громад у карпатському регіоні в XIX ст.

2.3. Громадська власність

У “Вступі” вже йшлося про відмінність між поземельною общиною як інститутом власності та громадою як територіально-адміністративною одиницею, між російською “общиною” та українською громадою як товариством (“обществом”). У цьому параграфі буде зосереджено увагу на питанні громадської власності.

Перш ніж розглянути інститут громадської власності, треба ще раз узгодити **термінологію**. Головна проблема полягає в розрізненні понять “спільний”, “громадський” та “общинний”.

Об'єктивно поглянувши на історію вивчення питання в українській науці, можна виділити дві групи дослідників. Одна група не визнавала терміна “общинний” щодо української соціальної історії (Д. Багалій⁵³, О. Єфименко⁵⁴, М. Пасічник), інша – активно його вживала, тим самим визнаючи общинну форму власності й володіння в Україні (І. Лучицький⁵⁵, М. Ковалевський⁵⁶, М. Довнар-Запольський⁵⁷, В. Мякотін⁵⁸, О. Гуржій⁵⁹, В. Борисенко⁶⁰, В. Сироткін⁶¹). Висновки обидві групи дослідників робили практично на тих самих документах. Часом видається, що дискусію можна звузити до тлумачення тільки одного терміна, який уживався в документах XVII–XIX ст., –

"громадський". Від цього залежала концепція авторів. Отже, різнобій у тлумаченні має суто філологічне походження, а вже потім висновок, базований на різному вживанні термінів "громадський" та "общинний", екстраполюється на історичний матеріал. Інколи спадає на думку, що дослідники говорять майже про одні й ті самі речі, проте різними словами.

Як зазначалося у параграфі про українську сільську громаду, в російській науці встановився один термін "община" на позначення різних, хоч і споріднених, явищ: а) соціально-територіальних угруповань різних стадій розвитку людства; б) типово російського явища пізньої поземельної общини.

Не заперечуючи права вживання терміна "община" щодо ранніх етапів розвитку людства, зокрема потестарних суспільств, використання його на позначення пізньої української територіально-адміністративної одиниці (громади) і сільського товариства обов'язково тягне за собою ототожнення її з російською поземельною общиною, саме тому це видається не лише недоцільним та некоректним, а й дезінформуючим. Тим більше, вживання терміна "община" не повинно стосуватися інституту власності: "общинна" власність, як ми з'ясували вище, не передбачає поділу на подвірну й спільну, в т. ч. громадську власність. Вона, умовно кажучи, "об'єднує" одне й друге в абсолютно інакшому, з погляду інституту власності, статусі. Своєрідний інститут російської общинної власності з її командно-передільним характером і обмеженнями приватної власності не має нічого спільного з українським інститутом громадської власності, який не передбачав утручань громади в приватні майнові відносини окремих подвірних власників, а був однією з форм спільної власності. Ці висновки не виключають окремих типологічних подібностей між територіальною громадою і "сільськими обществами", утвореними в законодавчому порядку після реформи, а також деяких маргінальних явищ у звичайній економічній культурі українців та росіян, які також виявляють типологічні подібності. Проте загалом поняття російського інституту общинної власності й українського інституту громадської (рос. – "общественной") власності ототожнювати не можна.

Оскільки хронологічні межі даного дослідження обмежуються періодом ХІХ – початку ХХ ст., який навіть без поширень на інші століття має величезний фактичний матеріал, ми не будемо аж надто заглиблюватися в інші часові періоди, проте кількома словами вибірково схарактеризуємо їх, а також позиції окремих дослідників щодо інституту власності. Це допоможе нам зрозуміти народно-правові уявлення про громадську власність у ХІХ ст.

М. Довнар-Запольський, збираючи матеріал щодо землеволодіння південно-західного краю у ХVІ ст., визнає, що дані про общинне земле-

користування, які він мав у своєму розпорядженні, не дають права на цілком певний висновок. Для нього очевидним було те, що в сільській общині був усталеним звичай спільного користування сільськогосподарськими угіддями, бортними й іншими землями; не менш відомим є факт спільного користування додатковими земельними ділянками, "пустовщинами". Обидві категорії земель селяни часом ділять між собою "по службам", але в деяких випадках користуються і без "діла". Як бачимо, дослідник вживає термін "спільний" ("общий"). Однак водночас в інших реченнях трактує ці явища як "общинне" землеволодіння. М. Довнар-Запольський також визнає, що нелегко визначити характер участі общини у виділі землі, а особливо у способах користування надільною землею; важливо одне, пише він, що ті чи інші землі община вважає своїми, і захищають їх від захватів не окремі особи, а вся община⁶². Історик був переконаний, що влада общини поширювалася в екстремних випадках і на переділ землі, хоча й визнавав, що даних на підтвердження цього бракує. Документи, за словами дослідника, свідчать про те, що селяни називали свою землю "власною", "отчизною", хоча на той час селянське землеволодіння на господарській землі було передусім "службою"⁶³; тим самим М. Довнар-Запольський перекреслює зроблені ним висновки щодо общинного землеволодіння.

Категоричним противником "общинної" теорії була О. Єфименко, котра вважала "дворище" найбільш природною для українців формою землеволодіння у XVI ст., з якої пізніше розвинулася хутірна система. "Прямим же доказательством того, что общинного владения не было, — запевняє вона, — есть неравенство платежей между дыми: так как платежи шли с земли, то неравенство платежей есть эквивалент земельного неравенства"⁶⁴. Тобто дослідниця дуже добре знає, що таке "общинність" за російською моделлю, саме тому категорично заперечує право вживання цього терміна щодо української дійсності.

Щодо наступного історичного періоду — XVII–XVIII ст. — також не обійшлося без дискусій. І. Лучицький називав українську громаду общиною, наводячи, проте, факти не общинного, а саме спільного користування: так, пишучи про землі, які були "сполними", "обчими", "посполитыми", "сельскими", він пояснює, що вони "составляли предмет общего, совместного пользования"⁶⁵. І. Лучицького вважають основним поборником "общинної" теорії щодо українців. Чи було це так? Звернімося до виданих ним же джерельних матеріалів щодо землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII ст. Ця праця подає витяги з джерел у первинному вигляді, без коментарів та розмірковувань, даючи можливість кожному новому

покоління дослідників трактувати ті джерела по-своєму. Матеріали збірника можна згрупувати таким чином: 1) акти купівлі-продажу громадських земель "приватними"⁶⁶ власниками і навпаки; 2) матеріали розслідувань щодо конфліктних ситуацій між громадами з приводу угідь, між громадами й окремими власниками; 3) розмежувальні акти.

Перша група документів не дає конкретних доказів щодо того, що саме мається на увазі під "громадською" власністю. Друга група матеріалів – "конфліктна", де є факти про досить активне привласнення козацькою старшиною громадських земель. Одним з аргументів козацької старшини щодо їхнього права привласнення тих чи інших земель, які селяни називали "громадськими", є те, що ці землі вільні, а отже, – висновок, – "нічийні". У конфліктних справах розглядаються ситуації самовільного привласнення козацькою старшиною тільки "вільних" і "громадських" – у розумінні "спільних" – земель. Тут найяскравіше демонструються народно-правові уявлення про власність, у тому числі про спільну. Причому документи не дають жодного натяку на існування общинної власності в українців на тому етапі і в тому регіоні. Йдеться лише про дві форми власності – "подвірну" (що фігурує під термінами "свой", "отцевский албо рачей і дедизний"⁶⁷) і "спільну" (під термінами "громадська", "спольна", "вольна", "гуртова" тощо).

З розділу "Данные о количестве общественных земель, принадлежащих различным селениям Переяславского полка" з тієї ж таки праці І. Лучицького стає цілком ясно, що саме вважалося "громадськими землями": "сенокосный степ, принадлежащий к селу Скопцам, общекозачий... Вышеписанным степом владеют оные козаки с заседлости села Скопец" (док. № 65)⁶⁸; "при селе Лецках общого обывательского свободного выгусту за речкою селскою.... В нем меры вдоль 104, а вширь – 32 троаршинных сажней..."⁶⁹; "к тому ж селу Пологам, Вергунам принадлежащих свободных степных земель, изстари общественно того села козаками из другого звания обывателями, в том же селе живучими, свободно владеемых, на которых оние паханием хлеба и кошением сена користуются"⁷⁰, "выпуст общий козачий..."⁷¹ та ін. В одному випадку йдеться про озеро "здавна мирское"⁷², напевне таке, що було у спільному користуванні громади-миру.

Таким чином, документи, представлені І. Лучицьким, дають ось яку картину:

- 1) на той час громада існувала як адміністративно-територіальна одиниця, на яку було покладено, окрім різних інших функцій, контроль за землею, що входить у межі її території, однак не всією, а лише тою, що не перебуває у подвірному (приватному, сімейному) володінні, тобто землею спільного користування;

- 2) термін "громада" вживається також як синонім до терміна "товариство" – група, спілка селян, які об'єднуються задля спільного, гуртового виконання якихось робіт, в т. ч. гуртової обробки спільної ділянки землі; у цьому випадку громада-товариство не збігається з громадою – адміністративною одиницею, а є "сестрою-близнючкою" сярбинних спілок;
- 3) немає жодних свідчень про громаду як поземельну общину;
- 4) ніде громада як територіально-адміністративний орган не виступає як власник землі, що перебуває у її розпорядженні. Ієрархія власності така: формально землі є власністю війська козацького, а фактично – козаків і селян, що мешкають у межах територіально-адміністративної одиниці – громади, реалізуючи її у двох формах володіння і користування – подвірного та спільного;
- 5) поняття "спільності" в народній правосвідомості обмежене: спільною земля була для селян у межах тієї самої територіально-адміністративної одиниці, тобто громади (часом кількох громад). Саме в цьому значенні (територіально-адміністративному, а не з погляду інституту власності) земля була громадською.

У праці "Форми заимочного владения в Малороссии" І. Лучицький також демонструє, як відбувалося привласнення окремих ділянок займаної землі, на прикладі розмежувальної справи між селами Решетилівкою та Білоцерківкою, в якій перемогли білоцерківці. Селяни і козаки свідчили, що "от давних лет отцы и деды (белоцерковцев), имеючи жительство в Белоцерковке, позаймали были себе сенокосные долины, находящиеся за степом целинным, а целины между Белоцерковкою и сенокосами были волные". У цей вільний степ почали "втручаться" мешканці Решетилівки, "севши неподалеку хуторами", стали орати землю в степу. "Своили же его белоцерковцы", – говориться в документі, і хоча кордонів між громадами не було, однак білоцерківці оселилися тут раніше, а решетилівці, згодом осівши неподалік, тільки "сено кошували и стадо пасували"⁷³.

Таким чином, не виникає сумніву з приводу того, що йдеться про землю, котра фактично перебувала у спільному користуванні, проте її намагалися в судовому порядку розмежувати між двома громадами.

Ще одним сподвижником общинної теорії, а точніше, користувачем "общинної" термінології, був В. Мякотін. Ретельний дослідник, який скрупульозно працював із джерелами, не міг не помічати тих речей, які суперечили його теорії "общинного" землеволодіння українців. Так, В. Мякотін побачив, що тогочасні документи наповнені термінами: землі "свободные", "вольные", "общественные", "общеобывательские",

“общекозачьи”, “громадские”, “мірские”, “спольные”. Згадки про це, писав він, можна знайти в документах XVIII ст. як щодо північних полків Лівобережної Малоросії, так і південніших (зокрема, Ніжинського і Київського полків, а також Полтавських)⁷⁴. Ці землі, зазначав він, поступили в користування общин або “громад”⁷⁵, які осідали на них.

Суперечливість у термінології притаманна й державним установам Росії XIX ст. З цього приводу дослідник общинного права О. Ізгоев писав: “Сенат за все время своей деятельности не мог установить ясной и точной терминологии в вопросах, касающихся “общинного землевладения”, и безразлично употребляет термины: общинное владение, общинное пользование, общинное наделение, общественное владение и пользование, общее владение и пользование, общая собственность и т. д.”⁷⁶

Поділ дослідників на прихильників общини (принаймні у термінологічному плані) та її супротивників лишився й дотепер.

Про існування общинного землеволодіння в Лівобережній Україні другої половини XVII ст. говорить В. Борисенко⁷⁷. О. Гуржій вважає, що на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. можна умовно виділити три основні форми селянського й козацького землеволодіння: особисту, так звану сябринну та общинну⁷⁸; цієї ж думки дотримуються й інші дослідники, зокрема В. Сироткін.

М. Пасічник, розглядаючи форми землеволодіння на Лівобережній Україні⁷⁹, доводить, що у XVII–XVIII ст. на вільнозайманих землях існувало спільне володіння і користування, особливо щодо угідь та сінокосів. Такі землі стали об’єктом володіння групи сіл, цілого комплексу окремих громад, і це було далеко не випадкове явище у південних полках Лівобережжя. Тогочасні документи вживають ще й термін “вільні землі”, переважно стосовно степу. Щодо різних форм землеволодіння не особистого характеру М. Пасічник зазначає: “Аналізуючи все сказане про спільне землеволодіння на Лівобережній Україні, ми тим самим не наважуємося його визнати за общинне, тому і вжили інший термін. В усякому випадку, це особливий тип володіння, який має мало спільного з великоросійським. Тут ми не бачимо ні періодичних переділів, ні рівномірності ділянок, українська громада рідко притискала у земельному відношенні своїх співчленів”⁸⁰. Спільна форма володіння і користування є цілком природною для початкових етапів освоєння нових земель: сінокосами й угіддями зручно користуватися спільно при багатоземельності й малозаселеності. М. Пасічник наводить численні факти спільного володіння представників різних станів.

Дослідниця громадського побуту українців Карпат XIX ст. Г. Горинь вважає, “що наявність спільного користування землею була основною ознакою

общини⁸¹. Це давало їй підстави стверджувати, що в українців Карпат існувала общинна форма землеволодіння. Із цим важко погодитися, оскільки спільне користування землею є абсолютно природним при подвірних земельних відносинах. Спираючись на дослідження Йосифінської та Францисканської метрик Р. Роздольським, дослідниця робить ще один висновок: "Навіть якщо землі перебували в індивідуальному користуванні, до певної міри вони були громадськими, тому що податки накладались не на окремі господарства, а на всю громаду, і вона спільно платила чинші та інші повинності"⁸². Однак збір податей завжди відбувався не індивідуально, а з громади. Податі (данину) збирали з села збирачі податей і здавали їх татарам, князям, у королівську чи державну казну. Такий спосіб збирання податей існував навіть у козацьких селах, які аж ніяк не можна уявити общинними⁸³. Цілком природно, що на Галичині податки в повіт здавалися не кожним селянином окремо, а зібравши з сіл, з громад на основі попередньо здійснених розрахунків: яку суму має здати громада. Це звичайна фіскальна ієрархія. Рисами общинності у фіскальній системі є, по-перше, рівний розклад податків з душі, а по-друге, кругова порука. Цього в Галичині не спостерігається, зокрема, видані матеріали Францисканської та Йосифінської метрик не дають підстав для такого висновку.

Виважено ставиться до термінів, що визначають форми землеволодіння в Карпатах у XIX ст., М. Тиводар. Зокрема, він пише про те, що "спільний випас худоби сільськими громадами історично пов'язаний з традиціями колективного землеволодіння і землекористування ще з феодальної епохи"⁸⁴.

Отже, підведемо перші підсумки. За ситуації невиробленості та неуніфікованості термінології стає цілком зрозумілим, чому термін "громадський" є полісемічним. Документи з Лівобережної України XVII–XVIII ст. свідчать: слово "громадский" (громадський) у документах XVII–XVIII ст. вживається: а) у значенні "спільний"; б) у значенні приналежності до територіально-адміністративної одиниці або товариства козаків (селян). Термін "громадський" ніколи не вживається у значенні "общинний" (за російською моделлю російської поземельної общини), а лише як відповідник до російського терміна "общественный".

Територіально-адміністративний устрій козацької держави, природно, закріплював певні території за певними територіально-адміністративними одиницями – громадами. У тому, що на певну громаду виділялася з фонду полку земля, не було нічого дивного: на те вона й територіально-адміністративна громада; це універсальний спосіб вироблення нормальної адміністра-

тивно-господарчої субординації. Такий самий принцип існував і за литовсько-руської доби: "Територію громади села утворювали не лише поселення, що входили до її складу, а й навколишні землі (як розроблені, так і цілісні) та різноманітні угіддя, що поступово освоювалися. Лише з часом, коли межі останньої доходили до земель сусідньої громади і певні ділянки ставали об'єктом домагань кількох громад, тоді на спірній території встановлювалася чітка границя"⁸⁵. Так, у великокнязівській грамоті Свидригайла (1433) вказувалося, що територія громади с. Михлин Луцького повіту включала округу "со всим с тым, што к тому селу з века здавна слушало и слушаеть..., со всіми оуходы и приходы..., з селищами, и с нивами, и с пашнями, и с лесеы, и с дубровами, и з бортными землями"⁸⁶. Для порівняння наведемо цитату з адміністративного законодавства Галичини часів Австро-Угорщини: "Кожда недвижимость мусить належати до звязи якоїсь громади"⁸⁷.

У межах таких територій, отже, були землі, які належали окремим власникам (сім'ям, дворам), а були ще вільні та громадські землі, які перебували у спільному користуванні тієї чи іншої громади або ж кількох громад (тобто її членів). Існували також "пустки", "пустирі" – як резервні землі. Громада не втручалася в подвірну власність, однак мала право розпоряджатися всіма видами земель, що не перебувають у власності окремих власників. Ні урівняння наділів, ні переділів землі, ні кругової поруки у сплаті податків громадське управління не передбачало, тож застосовувати термін "общинний" до згаданого стану справ на українських територіях недоцільно і навіть шкідливо, оскільки він вносить дезінформацію. Крім того, "громадський" – це народний, автентично український термін, і вживаючи його, ми не вступаємо в конфлікт з російською науковою термінологією. Російською мовою український термін "громадська власність" може перекладатися, залежно від предмета, про який ідеться, як "общественная собственность" і "собственность сельских обществ".

У документах XIX ст. термін "громадський" використовується в таких ситуаціях:

- 1) як синонім "спільної" власності (щоправда, значно рідше, ніж у документах попередньої доби);
- 2) при протиставленні панської (в Галичині "дворської") та селянської сфер. Остання нерідко називається "громадською";
- 3) при називанні майна, що належить "обществу" (територія Російської імперії) або "гміні" (Австро-Угорщина) в пореформений період.

Нас цікавитиме питання "громадської власності" як майна, що

належить територіально-адміністративній одиниці – сільській громаді (“обществу”, “гміні”).

В Австро-Угорщині, як зазначають дослідники Йосифінської та Францисканської метрик, практичний перепис земель “у багатьох випадках стикався зі специфічними особливостями землекористування й агрокультури в різних за соціально-економічними і природно-географічними умовами районах”⁸⁸. Разом з тим австрійське законодавство намагалося уніфікувати питання, пов’язані з громадським самоуправлінням, в т. ч. в галузі громадського землеволодіння.

Питання власності в Галичині в ХІХ ст. пильно вивчав Л. Левицький. Він першим звернув увагу на те, що власність у Галичині кваліфікується по-різному: то як приватна, державна, громадська і “речі нічі”; то власність урбаріальна, громадська, державна і церковна⁸⁹. Спираючись на дослідження Л. Левицького, питання громадської власності та юридичних підстав побутування сільських громад докладно висвітлює сучасна дослідниця Г. Горинь. Однак найцікавішим є, звичайно, вивчення питання громадської власності з погляду порівняння офіційних правових джерел (законодавчих актів Австро-Угорщини) з реаліями правової дійсності в державі.

Діяльність громад у Галичині регулювалася законами про громади і справи громадські, що входили в комплекс адміністраційних законів. За Статутом гмінним (“Galicyjska ustawa gminna”), громада мала право вільного управління громадською власністю (wolny zarząd majątkiem gminnym)⁹⁰. Гміна мала два типи власності: 1) власність громадських закладів – будівля громадської управи, школа, церква, корчма, шпихліри, млини тощо (“majątek zakładowy gminny”) і 2) майно (“добро”) громадське (“dobro gminne”).

Параграф 11 Статуту гмінного точніше роз’яснює, що таке майно. Відповідно до нього право власності й користування окремих членів гміни, усього населеного пункту чи групи мешканців є непорушним. Право і спосіб користування громадською власністю, за параграфом 68 Статуту гмінного, має здійснюватися згідно “dotychczasowego niezaprzeczonego zwyczaju”⁹¹; “що до того, кому і в яким розмірі прислугує участь в пожитках добра громадського, належить придержувати ся дотеперішного незапереченого звичаю” (пар. 68)⁹²; “добром громадським є така річ, котру або всі члени громади або деякі з них мають право на свій пожиток уживати, на підставі дотеперішнього сталого звичаю в громаді, і котрою Рада громадська не може свобідно розпоряджати”⁹³. Останнє твердження є дуже показовим, оскільки фіксує релікти саме спільної вжиткової власності: навіть виборному органу – громадській раді – не надавалося право розпорядження гро-

мадським майном. У разі, якщо звичаю громадського користування не існувало, тоді гмінна (громадська) рада мала звернутися до відповідних юридичних органів і ухвалити постанову, за якою регулюватиметься це право у майбутньому, причому громадським радам надавалося право встановлювати оплату за користування громадською власністю. Дохід повинен був залишатися під наглядом керівних осіб гміни в громадській касі⁹⁴.

Обидва типи громадської власності, за Законом Адміністраційним, мали утримуватися "в цілісності і доброму стані". Щоб поділити маєток між двома громадами, вимагався дозвіл крайового сейму.

Щодо тих, хто мав право користування, громадське майно поділялося на суспільне ("dobro publiczne"), яким дозволялося користуватися безплатно всім, незалежно від формальної приналежності до громади (площі, дороги громадські, криниці, газове освітлення, водотяги), і майно громадське ("dobro gminne") у вузькому значенні слова – пасовиська, ліси, ґрунти орні, лозові чагарники тощо, якими мали право користуватися тільки члени громади⁹⁵. Австрійським законодавством рекомендувалося, щоб громадська власність приносила прибуток, тому пропонувалося брати оплату за її користування не лише з орендарів, а й самих селян.

До нерухомого майна входили, як правило, лісові еквіваленти, пасовиська⁹⁶ і пустки (nieużytki)⁹⁷.

За законом, громадським називалося пасовисько, розміщене близько місця проживання членів громади, де останні випасали свою худобу. Громада не мала права віддати це пасовисько в оренду, розорати його на рілля або продати, "лишень має по давньому звичаю лишити се пасовисько як добро громадське після дотеперішного сталого звичаю до уживання тим членам громади, що его дотепер уживали і на такий ужиток, як дотепер було"⁹⁸. Громадська рада мала право продати чи здати в оренду пасовисько, якщо воно було непотрібним для членів громади. "Начальник громади" (війт) щороку складав бюджет, який ухвалювала громадська рада не пізніше, аніж за місяць до початку року (пар. 70). Видатки на громадські цілі мали покриватися з доходів громади.

Закон громадський давав право громаді самостійно розпоряджатися громадською власністю (маєтком) (пар. 26)⁹⁹, причому здійснення цього права було найважливішим обов'язком громадської ради. Щодо громадських земель, то громада (в особі членів громади) здійснювала нагляд за використанням громадських ґрунтів; розв'язувала спори з приводу спільного використання пасовиськ нечленами громади; вирішувала питання закладення цвинтарів¹⁰⁰. До господарчих функцій громади входило:

розпорядження "закладового маєтку" (кошти на утримання громадських закладів) – рішення щодо здачі в оренду, найм і розміщення капіталу; ухвалення річного бюджету; покриття недобору в сплаті податків¹⁰¹. Війт був особисто відповідальним за громадську власність: "Начальник веде заряд маєтку громади, надзирає ужитковане и заряд добра громадского, руководить підприємствами громадскими и береже над их виконаннем, залагоджує справи убогих після законів і уряджень і розпоряджується в справах громадських, належачих до об'єму діланя Ради" (пар. 56). Війт також наглядав за громадськими закладами, давав згоду на продаж рухомого майна¹⁰². Кожна громада повинна була мати свій "інвентар"(пар. 65). "Інвентар – є то книга, в котрій вписується все, що становить власність громади, т. є всякий маєток і добро громадське, інвентар громадський є конче потрібний кожній громаді, бо без нього не може знати громада, який має маєток і який дохід він приносить. Не маючи інвентаря, начальник громади не може уложити бюджету громадського"¹⁰³.

Громадська власність передбачала участь тільки членів громади: "zebranie gminne składa się ze wszystkich, bez różnicy wyznania, pełnoletnich gospodarzy gminy, posiadających w jej obrębie prawem osobistej własności przynajmniej trzy morgi ziemi"¹⁰⁴.

Як же на практиці здійснювалися задекларовані в законі права громад щодо громадської власності? Як ці законоположення та рекомендації втілювалися? Чи "працював" закон? Чи звичай витісняв право? Це можна з'ясувати на основі опублікованих матеріалів перевірки діяльності громад за 20 років (1867–1887). Питальник, за яким проводилося опитування, базувався на основі Устави гмінної і включав у себе розділи поліцейного нагляду, сторожі польової, поліційно-карного судівництва, нагляду за торговельною діяльністю, стану громадського майна (с. 1–9). Майнові аспекти діяльності громад подані в числі інших у розділі 7 "Управління громадським майном" ("Zarząd majątkiem gminnym") у вигляді зведеної таблиці відповідей повітових управ і староств на питання, що містилися в квестіонарії крайової управи від 3 травня 1887 р.

З матеріалів зрозуміло, що Комісія окремо розглядала стан рухомого й нерухомого майна, але громади, особливо сільські, мали не досить чітке уявлення про свої права щодо нього. Ряд громад (повіти Грибів, Турка, Дрогобич, Калуш, Городенка) навпроти графи "нерухоме майно" зробили прочерк, інші (Долина, Надвірна, Богородчани, Коломия, Косів, Сянок, Ярослав, Мостиська, Старе місто, Броди) прозвітувалися про те, що стан управління майном у громадах міських та сільських цілковито незадовільний

("nieodpowiedni, bardzo zły", "niekorzystny", "złe administrowany", "niedbały", "wadliwy", "zaniedbany") (с. 10–15, 20). Щодо підприємницької власності, то "gminy wiejskie stoją w tem kierunku bardzo nisko", не маючи змоги оплатити навіть послуги писаря (с. 12). Щоправда, частина повітів визнала, що справи з громадським майном у селах є нормальними (Самбір (с. 15), Яворів, Рава, Бережани, Підгайці, Сокаль (с. 18), Гусятин (с. 21), Бучач (с. 23)).

Під час упровадження "ґрунтових книг" одні ґрунти були записані як майно (majątek), інші – як "добро" ґміни, "wobec dawnego zwyczaju dotąd istniejącego trudno stanu rzeczy zmienić" (с. 13).

Громадська земля під пасовиськами і лісом переважно перебувала у спільному користуванні. Заліщицькі сільські громади, зокрема, пасли худобу на громадських пасовиськах на праві спільного користування (с. 23). Комісія відзначила, що в окремих громадах помічено негосподарське ставлення до пасовиськ: ґміни, маючи у своєму розпорядженні великі території пасовиськ, не доглядають за ними, не очищають від моху (с. 12).

Австрійська влада спрямовувала громади раціонально використовувати своє ґмінне (громадське) майно. Зокрема, настійно рекомендувала виробити за правило, щоб селяни (члени ґміни) випасали худобу на громадських пасовиськах і користувалися лісом за певну платню. Крім того, рекомендувалося здавати громадське майно в оренду; прибутки, отримані від цього, мали надходити в громадську касу на потреби селян, у тому числі на сплату недоїмок за податками. Однак, судячи з матеріалів перевірки, принцип "раціонального господарювання" українськими сільськими громадами не сприймався. Причина цього – стабільне народно-правове уявлення про спільну власність та бідність селян. Тож комісія констатувала: майно ґмінне не приносить жодного доходу (с. 13). Наприклад, у Сяноцькому повіті все відбувалося за звичаєм: члени громади користувалися майном громади безплатно, покриваючи тільки податки і борг за "еквіваленти" лісів і лісову сторожу (лісництво). В Ярославському пов. громадська власність була "bardzo nieracjonalnie zagospodarowana" (с. 15), і далі йде пояснення, що мається на увазі: громадська власність не дає жодного прибутку, як це мало б бути при "раціональній культурі", отже, йдеться про продовження звичаєвої практики спільного безкоштовного користування. У Мостиській, де власність також "уживали" відповідно до давнього звичаю (według odwiecznego zwyczaju), пасовиська й ліси не приносили ніяких доходів, які б при впровадженні раціональної господарки могли б приносити. Те саме було в Кам'яно-Струмилівському повіті, Збаражі (с. 20). У Чорткові до 1884 р. нерухоме майно сільських ґмін (так званих обшарів ґмінних)

залишалося без управління, однак "każdy mieszkaniac używał dowolnie prawa zwyczajem nabytego w ten sposób i większe obszary gminne nie przynosiły korzyści" (с. 22). Цікаву примітку читаємо щодо Станіслава: "Každemu członkowi gminy wydaje się, że nieruchomy majątek gminny jest jego własność, na której wolno mu paść, a nawet do swego gruntu takową sobie przywłaszczać" (с. 17), а громада ніяк не перешкоджає цьому "зухвалому" користуванню громадськими землями без оплати, тому майно "марніє" і не приносить ніякого прибутку. І це – висновок – є найдражливішим моментом в управлінні нерухомими маєтками в кожній гміні: ніхто не хоче за користування ґрунтами платити, а ці кошти могли б іти на допомогу бідним у сплаті податків (с. 17). Отже, повсюдно у використанні громадських пасовиськ, лісів (тобто громадського майна) панував звичай.

Як виняток, зазначала Комісія, в Жидачівському пов. запроваджено плату за пасовисько, і за ці гроші будуються школи, функціонують позичкові каси тощо (с. 16); взагалі, цей повіт відзначається "доброю характеристикою": ліси в доброму стані, вирубка лісу відбувається під контролем повітової управи і Староства тощо.

Поряд зі спільним використанням громадських пасовиськ та лісів, на Галичині існувало й ділянкове. Так, у Стрийському повіті на 60–80-ті рр. XIX ст. всі лісові ділянки і пасовища були вже давно поділені й "nieprawnie" (незаконно) роздані поміж селянами, членами гміни, або привласнені тими власниками, чиї поля межували з громадськими землями, внаслідок чого багато лісів було винищено (с. 11). Комісія відзначає також неодноразові захвати громадської власності заможними господарями або ж "посадовими особами". Так, у Коломийському повіті траплялися факти привласнення громадських ділянок членами громадської ради (с. 13), у Борщові – заможними селянами (с. 22).

Під рухомим майном у матеріалах Комісії по перевірці діяльності сільських громад у Галичині переважно малися на увазі грошові надходження в громадські каси: "W gminach wiejskich majątek ruchomy stanowią pieniądze w kasach pożyczkowych i kapitały w obligacjach" (Чортківський пов.) (с. 22) або: "Ruchomy majątek gmin stanowi wyłącznie gotówka, lokowana w papierach popularne bezpieczeństwo mających i w gminnych kasach pożyczkowych" (Городенківський пов.) (с. 24). Доходи з цінних паперів ішли на покривання видатків громадських. Дуже часто відзначається незадовільний стан розпорядження рухомим майном (маjątki ruchome gmin ulegają" (с. 11). Якщо окремі містечкові громади (Долина, Рожнятів, Перегінсько, Болехів) мали незначні доходи з торгівлі й мита, то сільські громади цього

регіону "stoją w tym kierunku bardzo nisko" (с. 12). Частина сільських громад Добромльського повіту обернула свою готівку в облігації або поклала в повітову касу, аби діставати певні відсотки. У кількох ґмінах цього та Злочівського повітів (с. 20) існували громадські шпихліри і шпихлірні фонди; однак більшість громад не були заможними, тож їхні кошти оберталися в позичковій касі (с. 14). В облігації вкладали громадські гроші сільські ґміни повіту Старе місто (с. 15). Незадовільний стан з рухомим майном Дрогоби́ча пояснюється "u jednych nieświadomość, a często i złą wolą" (с. 16). Узагалі, більшість повітових управ дали інформацію про дуже низький рівень адміністрування громадськими коштами, хоча є й винятки. У Жидачівському пов. успішно функціонували позичкові каси (с. 16). Калуський повіт мав неблагополучні справи – із 68 сільських ґмін заведве 2 не мають заборгованостей у сплаті податків (с. 17), Городенківські сільські ґміни – навпаки – успішно справлялися зі сплатою податків і завжди дотримувалися термінів усіх оплат (с. 24). У сфері використання коштів з громадської каси також помічені зловживання (с. 20), не ведеться облік щодо використання грошей (с. 15). Однак читаючи, що "w zupełności ustały dawniej praktykowane nielegalne i kontroli niedostępne pobory dowolnych składek na potrzeby gminy" (Жидачівський повіт) (с. 16), можна припустити, що тут спостерігалися паростки громадської ініціативи щодо збору коштів на громадські потреби.

Громадські видатки (на прикладі Заліщицького повіту) у 54 сільських ґмінах на 1885 р. становили:

заробітна плата начальників ґмін	–	1666 зл.
заступників		230
асесорів		426
писарів		3625
збирачів податків		150
видатки на канцелярію		831
видатки на подорожі		528
відрук статутів		109
рекрутчина		353
непередбачені видатки		1252
всього		10170 зл. (с. 23).

Люстрації маєтків і громадських закладів, громадських кас відбуваються принаймні раз на рік, однак не всі громади за 23 роки існування Закону громадського мали інвентарі¹⁰⁵. У громадський фонд члени мали право знімати платню з новоприбулих за "право приналежності до громади" (Закон громадський, пар. 7)¹⁰⁶.

Що стосується іншого регіону – Буковини, зокрема, щодо форм землеволодіння і землекористування, то тут ситуація є складнішою для аналізу, поперше, через мовний бар'єр (першоджерела і перші наукові дослідження цього регіону написано румунською мовою), а по-друге, через недостатню вивченість цієї теми в українських наукових колах, принаймні порівняно із землеволодінням Лівобережної України та Слобожанщини. Нерідко висновки ґрунтуються не на прямих, а на опосередкованих даних. І. Франко писав, опираючись на дослідження німецького науковця П. Гаймштетта, що в окремих районах Буковини в 1819 р. побутувало общинне землеволодіння з регулярними переділами, які здійснював війт¹⁰⁷. Цей факт підтверджують і інші дослідники, щоправда, стосовно молдавської Буковини¹⁰⁸. Узагалі відомо, що молдавсько-румунсько-волоська культура тягнє до колективних форм землекористування і випасу худоби, що є природним для скотарських спільнот. Крім того, для Буковини притаманна специфічна форма землеволодіння молдавських резешів – специфічного общинного устрою, який склався на основі розпаду великосімейних общин. Однак стосовно українці-буковинців, то, судячи з досліджень М. Тиводара, їхні форми землеволодіння та користування цілком підлядають під розряд спільних і громадських, або, за словами дослідника, колективних. Громадською формою було також землеволодіння урбаріальних громад у Закарпатті. Колективний випас худоби урбаріальними общинами був поширений в українських, угорських та українсько-угорських селах Притисянської низовини, закарпатського передгір'я та середньогір'я¹⁰⁹. “Оскільки в Закарпатті в колективному землекористуванні урбаріальних общин знаходилися переважно пасовища, а їх організаційно-господарсько-фінансова діяльність зводилась до господарювання на них, то функції “пастівницької спілки” брала на себе рада урбаріальної общини”¹¹⁰.

У дореформений період у середовищі залежних (поміщицьких, ділчичних) селян Правобережної та Лівобережної України громадської власності як такої майже не існувало, було лише спільне (з поміщиком) користування угіддями, що формально належали останньому. Щоправда, в окремих маєтках представників прогресивних землевласників вводилися свої правила. Наприклад, у маєтках реформатора Андрія Замойського, який здійснив перші свої реформи ще в 1760 р., внутрішнє облаштування громади залежало від солтиса, що обирався нею зі згоди двору; солтис завідував громадською касою разом з двома домогосподарями, і з цієї каси видавалися кошти новопоселеним селянам на обзаведення господарством та корінним мешканцям на весілля або на випадок

нешастя¹¹¹. Таку громадську касу утримував панський двір. У маєтку Анни Яблоновської в с. Сем'ятичі на Підляшші також здійснено було "реформу". З одного боку, тут панували особливо високі повинності й чинші, з іншого – в розпорядженні селян були: громадська каса, магазин, сільська пасіка; в маєтку діяли дім милосердя, сільська конюшня, дім суду, приміщення для сушіння конопель і пожежний пристрій. Водночас селяни були позбавлені права спільного користування лугами і пасовиськами¹¹².

Узагалі в Польщі до переділів існували певні вимоги до поміщиків стосовно допомоги залежним селянам на випадок стихійних лих, неурожаїв тощо. Чи можна вважати такі фонди, створені поміщиками для громадського користування селянами свого маєтку, громадськими по суті? Очевидно, що це лише один з варіантів надзвичайно різноваріантного і неуніфікованого явища "громадська власність".

У межах Російської імперії після реформи, з утвореннями "обществ" колишнім поміщицьким селянам могли бути відведені угіддя для громадського користування (окремо від поміщиків) із записом в уставних грамотах. Однак ще досить стійким був стереотип "спільної власності", що виявлявся в судових сутичках між селянами та поміщиками. Явище "громадської власності" тут приживалося небезболісно і усвідомлюють його нащадки колишніх поміщицьких селян лише на зламі XIX і XX ст.

Що стосується державних селян, то тут і до 1861 р. офіційно існували громади. В. Тарновський так охарактеризував ситуацію з громадським майном у козацькій громаді: "Все, принадлежащее козацкому обществу, называется громадским, так говорится: громадский ставок, колодезь, громадская гребля, громадский скот, громадский пастух"¹¹³. Як бачимо з наведеного переліку, до нього включено: суто громадські об'єкти спільного користування (ставок, колодезь); індивідуальну (сімейну) власність (худоба), яку випасають спільно, і людину, котра випасає цю худобу. Все це свідчить про полісемантичність слова "громадський" та про неприпустимість уживання замість нього терміна "общинний". Був у громаді і свій хлібний магазин, який діяв у роки неврожаїв та голоду. Запас зерна для цього магазину зсипали в ями і міняли через кілька років. Не можна сказати, що це суто козацький винахід чи звичаєва традиція, оскільки такі магазини в обов'язковому порядку створювалися по всій території царської Росії. Так чи інакше, однак сам магазин і хліб становили громадську власність. Особливістю української громади є особливе піклування про справи церковні. Щодо грошей, які збиралися на церкву, можна сказати, що вони були водночас громадськими – оскільки збиралися з громади, і церковними – оскільки

йшли суто на церковні потреби: "надобностей церковных, постройках, переделках, чтобы делать пожертвования, распределять повинности натурою в пользу строящейся церкви"¹¹⁴. Як бачимо, в громадську-церковну касу збиралися не лише грошові внески, а й натуральні.

Цей звичай існує в Галичині й дотепер. До речі, Галичина кінця XIX ст., особливо з розгортанням діяльності "Просвіт", демонструє дуже дбайливе і свідоме ставлення до просвітянського майна. Таке майно було громадським за джерелом надходжень, однак використовувалося суто на потреби "Просвіти" (будівництво і ремонт будівель, купівля книжок для бібліотеки, облаштування залу і театральної сцени для вечорів, утримання громадського магазину, громадського касієра¹¹⁵. У цьому плані майно "Просвіти" прирівнювалося до церковного майна: з одного боку, воно було надбане членами громади і задля їхнього користування в духовних потребах, з іншого – розпорядження цим майном було звужене до однієї установи. Така подібність між духовною діяльністю галицької "Просвіти" і церкви в Галичині не є суто типологічною: нерідко ініціатором створення просвіт у селі був сільський священик. Так у с. Дуліби Стрийського пов., що на Львівщині, на чолі створеної ним "Просвіти" стояв отець Лев Шанковський¹¹⁶.

Повертаючись до теми громадської власності на землю, а точніше, громадського землеволодіння і землекористування в межах Російської імперії, можна сказати, що незалежно від категорії, під яку підпадали селяни (козаки, колишні монастирські, військові поселяни тощо), "громадською" вважали такі землі:

- 1) "незручна" земля (під дорогами, мостами тощо);
- 2) земля, надана громадам під пасовиська (громадські пасовиська), громадський ліс, ставок тощо;
- 3) резервна земля ("пустирі", "пустки", "пустища"), яку тримали для нових членів "общества"-громади і могли також використовувати під тимчасові пасовиська;
- 4) земля, що перебувала під громадськими будовами чи установами (сільська управа, хлібні магазини, громадська корчма) або іншими об'єктами спільного користування (криниця).

Після реформ 1861 р. (для поміщицьких селян) і 1866 р. (для державних селян) ситуація лишилася приблизно такою ж, хоча окремі дослідники відзначають обмеження громадської ініціативи та формалізацію діяльності громад (тепер уже "обществ")¹¹⁷. Крім того, законодавча база щодо власності "обществ" не була уніфікованою і навіть у межах одного закону траплялися суперечності. Так, ще дослідники XIX ст. помітили, що за статтю 40

“Общого Положення о крестьянах” підставою для об’єднання селян у сільські “общества” служить тільки спільність господарчих угідь та вигод, а стаття 41 знищує цю “єдину принципову підставу” існування сільського “общества”, дозволяючи об’єднувати в них селян, які не мають у земельному й господарчому відношенні між собою нічого спільного¹¹⁸; з одного боку, “общества” – це поземельні спілки, пов’язані фактом спільного володіння землею і передусім фактом колишньої приналежності до одного поміщика, з другого, – це органи самоуправління із завданнями громадсько-господарчими¹¹⁹.

Тепер доцільно з’ясувати, як співвідноситься офіційно-правове уявлення про громадську власність з народно-правовими уявленнями про цю власність. Про це вже частково йшлося вище, зокрема про те, що “Місцеві Положення” встановлювали правило, за яким усі землі, тобто територія, яка належить громаді за адміністративно-територіальним поділом, закріплені за цією громадою. Щодо української ситуації, це був суто формальний крок, проте потреба у створенні органів напівадміністративного-напівгромадського (само)управління, природно, існувала. Власне, “общества”, які виникли після реформи, цю функцію і виконували.

На відміну від громад-“обществ” з обшинним способом землеволодіння, де курувалися справи, пов’язані з обшинним користуванням землею: переділ, накладка і скидка тягол, поділ обшинних земель на окремі ділянки тощо, в громадах-“обществах” з подвірним володінням діяльність, пов’язана з громадським майном, обмежувалася тільки завідуванням громадськими угіддями і вакантними ділянками. Для громад обох типів землеволодіння спільними були такі функції, як розгляд справ щодо прийому та звільнення членів “общества”, їх участі в користуванні громадським майном, вибір повноважених для ведення справ із земельних спорів. У селах на обшинному праві справи про сімейні поділи розглядалися громадою, а в селах з подвірним землеволодінням такої практики не було – селяни зверталися до судових органів (волосний суд, З’їзд Мирових посередників тощо). До речі, в українських селах з обшинною формою землеволодіння, судячи з етнографічних публікацій¹²⁰, не існувало практики втручання громади в справи сімейних поділів, що також свідчить про специфіку обшинного землеволодіння в Україні.

У народній правосвідомості під назвою “громадське” досить швидко закріпилися невжиткові землі (дороги, прогони) тощо, мости, будівлі сільської школи, магазину, сільської управи, а також земля (подвір’я) біля них; тобто передусім власність, якою “завідувала” сільська управа. Це вже не “своя” власність і не “спільна”, хоч і називається “громадською”.

Законодавство намагалося примусово установити відповідальність громад, як органів самоуправління, дбати про "громадське" майно. Так, Малоросійське (Лівобережне) Положення статтею 100 визначало, що дороги, проїжджі провулки та прогони для худоби повинні були залишатися вільними для загального користування і тому селяни не мали права їх переорювати, засаджувати, а також забудовувати; селяни не мали права без згоди поміщика орати, засаджувати або розкопувати вигони, що перебували у спільному й нероздільному користуванні селян і поміщика; не мали права забудовувати чи обробляти випуски та інші частини громадського наділу, що перебували у спільному користуванні.

Щодо громадських угідь (лісів, пасовиськ, водоймищ), то народна правосвідомість бажала їх бачити як "спільну власність", однак у межах певної громади. І тільки в такому сенсі їх можна вважати громадськими. Наприклад, за даними і. Шаровкіна щодо Вовчанського пов. Харківської губ., домогосподарі с. Печеніги мали право на випас необмеженої кількості худоби, а особи сторонні, які не належали до "громади" (сільського "общества"), але котрі проживали у поселеннях і мали свою худобу, – як селяни, так і різночинці, – за попас платили в "общество" по 3 руб. за дорослу скотину і половину за молодняк¹²¹.

Як зазначалося вище, залежно від природних умов тієї чи іншої місцевості пасовиська були лугові, річкові, острівні, болотні, лісові, на порубах, у чагарниках, а також на толоці (при тризмінній сівозміні). Спільне і взаємне користування селянськими толоками на трипільній сівозміні практикувалося в межах селянських громад.

Так, у Мглинському пов., як і у всій Чернігівській губ., пасовиськом для худоби служили голповним чином: толока, житня і ярова стерня, сінокоси до 9 травня і сінокоси після збору сіна, а також чагарі й поруби. Зазвичай усі ці угіддя чергувалися щодо паші таким чином: до Миколая і Петра – по толоці або паровому полю, від Петра до Спаса – по заростях і порубах, від Спаса до Першої Пречистої – по житній стерні, після Першої Пречистої – по отаві, після Другої Пречистої худобу виганяли вже на ярову стерню. Найскладніший період для пастьби – від Петра до Спаса, відомий у місцевих жителів під іменем "межені". На толоці пастись в цей час було неможливо, бо вона була виорана. В житню і ярову зміни пускати також не дозволялося, бо вони були ще не викошені і не прибрані, а трави підтопочних сінокосів до цього часу вже були вигризені скотиною. Доводилось використовувати чагарники й поруби, а там, де їх не було – наймати пасовиська в сусідніх громадах¹²².

Опис містечка Опішні Полтавської губ. подає таку інформацію: до реформи худоба ходила в лісах і зарослях "самопасом", тобто без перешкоди паслася на всьому просторі чересмужних земель, що входили в зміну з обов'язковою толочною сівозміною (з правом випасу на покосах і по жививу після збору врожаю). Але після розмежування й утворення безлічі відрубних польових та лісових ділянок чимало господарів обкопали свої поля й ліси і стали пильно охороняти їх від вторгнення худоби¹²³. На опішнянських толочних змінах зазвичай паслася дрібна худоба – вівці і свині, частково коні й корови, а волів господарі стали пасти у власних лісах або гонити на луги в Міські Млини з платою за період випасу до 6 руб. за штуку. Бідняцька худоба товклася протягом літа на толоці¹²⁴.

Право випасу худоби на землі селян, включених у господарчу спілку на сівозмінному полі, можна пов'язати з поняттям взаємно-гуртового користування подвірною власністю.

А ось цікавий приклад індивідуального поділянкового користування громадською землею: через село Сільце Горохівського р-ну на Волині протікала р. Гнила Липа, яка була власністю громади села. Береги річки були розподілені між жителями села і кожен по-своєму розпоряджався своїм "наділом"¹²⁵.

Що стосується лісових угідь, то тут найдовше зберігалися уявлення про спільну власність і право необмеженого користування лісовими багатствами. Саме тому всі заходи держави щодо охорони лісових угідь виявлялися неефективними. Наприклад, у Вовчанському пов. Харківської губ., за свідченням І. Шаровкіна, лісове господарство велось недбало, оскільки волосна громада-"общество" скупиться найняти хороших сторожів, тому ліс погано оберігається¹²⁶. Ця інформація означає, що селяни продовжували користуватися лісом за правом "спільної власності". У Конотопському пов. казна відводила казенним селянам у користування окремі ділянки лісу для порубів з фіксованою оплатою¹²⁷. У Мглинському пов. ліс перебував також у громадських володіннях; його ділили пропорційно наділам кожного двору і вирубували за потребою¹²⁸.

Водойми також перебували у громадській власності. У місцевостях, де рибальство було одним з основних промислів (наприклад, озерна частина Волині), порядок користування водоймами був передбачений наданими селянам сервітутами. Право на рибну ловлю у громадських водоймах мали всі члени громади, на відміну від приватних водойм, де селяни могли ловити рибу лише з письмового дозволу власника. Той визначав, коли, кому, як (якими пристосуваннями) і скільки риби можна ловити; розраховувались

відробітками або віддавали половину улову (так званий лов "наспіл")¹²⁹. Риболовні сервітути на Волині, отримані селянами у 60–70-х рр. XIX ст., збереглися аж до 20–30-х рр. XX ст.: коли мешканці ряду сіл зверталися до повітових старостів із проханням підтвердити їхнє право на рибну ловлю і внести його у "Водну книгу", вони посилалися на отримані у 60–70-х рр. XIX ст. сервітути¹³⁰. Наприклад, у громаді с. Велике Вербче, гміни Степань Костопільського пов. з 1863 р. кожен член громади користувався ловлею риби в р. Мельниця без обмеження¹³¹. Такі ж права мали з 1863 р. селяни громади Бутейки щодо рибної ловлі в р. Мельниця, с. Казимирка – у притоках Горині Булдинка або Зулня, с. Вольша – у притоці Горині; з 1871 р. право вільно ловити рибу в р. Мельниця отримали мешканці громади с. Мельниця¹³².

Іноді селянські громади купували водойми чи їх частини для громадських потреб. У 1899 р. мешканці Вульки Видраницької Володимир-Волинського пов. купили частину р. Західний Буг із двома затоками біля свого села за 810 руб.¹³³.

Земля, надана сільським громадам-"обществам" у резервний фонд, у документах XIX ст. фігурує як "инвентарные мирские земли", "вакантные земли", "резервные земли", а ділянки, виділені селянам для володіння чи користування з цього фонду – як "общественный надел".

Передісторією "резервних земель" є так звані "пустки", "пустоші" (народно-юридичні терміни). До речі, на початок XIX ст. в регіонах, недавно заселених, не завжди вакантна громадська земля безпосередньо прилягала до поселення, де мешкала ця громада. Так, в "Описании употребленных на генеральном плане номеров с изъяснением, сколько каждого дача имеет десятин земли и душ таюже кому оные принадлежат" Сумського пов. (1802 р.) читаємо таке: "пустошь Каневцовская, живущих в г. Сумах войсковых обывателей", "пустошь Ковалевская, живущих в г. Сумах войсковых обывателей", "пустошь Мандаровщина, владения живущих в г. Сумах войсковых обывателей" тощо¹³⁴.

"Общественный надел" надавався і відбирався за рішенням сільського сходу. Наприклад, у вже аналізованій вище конфліктній ситуації поміж Іваном Полікаренком та місцевим волосним старшиною Власенком (містечко Катеринопіль Звенигородського пов.) поєдналися як сімейні, так і громадські інтереси. Іван Полікаренко після одруження на сестрі Власенка був включений як приймак у люстрації "в число 3 душ, на которые представлен последнему по люстрационному списку под Н. 64 земельный надел в размере 14,13 дес. усадебной земли и 22,15 пахатной (5), сенокосной и выгонной"¹³⁵. Власенко, будучи сільським старшиною, виділив

зятеві "общественный надел" із сільського резервного фонду, очевидно, щоб той не претендував на садибу після смерті батька (тестя). Однак Полікаренко, володіючи громадським наділом, все-таки подав після смерті тестя позов у волосний суд на свою частку майна в сімейній власності і, природно, виграв справу, оскільки був вписаний в уставну грамоту. Тоді ж рішенням сільського сходу було відібрано в нього "общественный надел", незважаючи на те, що там були вже посаджені фруктові дерева.

Узагалі, резервні землі мали розподілятися передусім між безземельними, хоча, природно, реальна звичаєва ситуація нерідко користувалася родинними і дружніми зв'язками для отримання додаткового наділу, що викликало низку судових позовів. Крім того, нерідко при поділі вакантної землі спрацьовував одвічний землеробський інстинкт: справні господарі нерідко опиралися тому, що землю роздавали безземельним (бобілям, городникам), оскільки вони могли ту землю занехаяти.

Так, у с. Попружне Таращанського пов. Київської губ. селяни неодноразово подавали скаргу на рішення Жидово-Гребельського суду, підтвержене Сквирсько-Таращанським З'їздом Мирових посередників, за яким "отсуждено от общества крестьян с. Попружной в пользу крестьян бобылей Никиты Мальчука и др. в числе 16 человек по 7 дес. каждому, всего 112 дес. полевой земли"¹³⁶.

У містечку Катеринопіль Звенигородського пов. Київської губ. громада мала у своєму володінні "острови" (тобто сінокосні луки), які вона надала в розпорядження групи селян (47 чол.) на кілька років, однак потім забрала назад. Селяни почали скаржитися в суд, але позов не задовольнили, "ввиду того, что земли дополнительные или вакантные должны подлежать распределению между безземельными крестьянами, которые имеют на них преимущества перед другими"¹³⁷. У с. Красненьке Балтського пов. Подільської губ. (1894) сільська громада-"общество" не надала своїм рішенням безземельним селянам для забудови вигонні землі, і ті самовільно захопили її і стали будуватися без рішення сільського сходу¹³⁸. Мешканці с. Прус Черкаського пов. Клим і Іван Солоди "жалуются на некоторых молодых членов общества за намерение отобрать находящуюся у них, просителей, в пользовании полевую землю", незважаючи на те, що "общество крестьян по приговору своему, состоявшемуся 17 августа 1870 г., предоставило каждому из них навсегда по 3 дес. полевой земли"¹³⁹. Група мешканців с. Студениці Житомирського пов. (20 чол.) скаржилася на місцеве селянське "общество" за відмову наділити їх, прохачів, польовим наділом із "имеющихся в пользовании общества вакантных земель" (1887–

1888). Надійшла відповідь: "1) все жалобщики, за исключением одного, пользуются в с. Студеницы землею по наследству от отцов, по женитьбе на вдовах и по наделу общества; 2) у общества крестьян никаких свободных земель не имеется, кроме малоудобренного участка, около 30 десятин, который оставлен под зарослями и служит выпасом для общественного скота"¹⁴⁰.

Матеріали сільських громад-"обществ" узагалі демонструють досить вільну і стихійну діяльність останніх, про що йшлося, зокрема, у звіті Київського губернатора: "Пред лицом закона дело крестьянского землевладения в губернии поставлено ныне так, что общество и вообще органы самоуправления должны быть средством наиболее оберегающим крестьянина от всякой неправды и беззакония, в действительности же, вследствие особых, издавна сложившихся условий, именно благодаря обществу, отчасти самоуправлению, права крестьянина, и притом в самой существенной их части относительно земельной собственности, подвергаются очень часто всяким случайностям и даже нередко ничем неоправданному произволу"¹⁴¹. Київський губернатор висловлює пропозицію обмежити права громад-"обществ" і відмінити волосні суди, оскільки "гарантий к тому, чтобы все дела этого рода, особенно при крайней их многочисленности, всегда решались правильно, на деле очень мало"¹⁴².

Варто також зупинитися на питанні розмежування землі поміж двома громадами. В попередніх століттях унаслідок існування необмеженої "вольниць" нерідко межування поміж громадами не були здійснені. Спільна власність на ті часи могла поширюватися не тільки на одну сільську громаду ("поле... дикое необоранное", "волное", "на котором поле бывало мирский табун пастбу имеет"¹⁴³), а й на кілька суміжних сільських громад і навіть на цілу сотню ("состоящем в общему всех козаков тоя сотне владению"¹⁴⁴, "о степу свободном, в сотне березанской имеющомся"¹⁴⁵). В. Мякотін зазначав, що рідко коли якесь село з першого моменту свого виникнення мало свою, лише йому належну, землю. У більшості випадків кілька поселень так чи інакше тяглися одне до одного, спільно займали землю і так само спільно, "общественно" володіли нею. Землі цих "великих общин", продовжує автор, у свою чергу не відмежовувалися одна від одної і тривалий час їхні кордони визначалися тільки фактичним володінням, через що кожна община вважала своїми ті землі, на яких орали і косили її члени і на яких паслася їхня худоба¹⁴⁶ (підкреслення наше. – М.Г.). Тобто цілком очевидно, що йдеться про "громадське об'єднання" вільних подвірних власників. Опішнянам у XVII ст., судячи зі "Смотренной книги городов Ахтырского полка 1686 г.", дозволялося

користуватися лісовими угіддями і тримати пасіки в сусідніх дачах Охтирського полку, щоправда, з дозволу самих охтирців. "И в те пасеки ходят и опошненские жители явьясь же (тобто попередивши особисто. – М.Г.), а которые тех городов жители в те их лесные и пасечные угоды ходят самовольно и не явьясь – и с теми у них бывают ссоры"¹⁴⁷. Відсутність меж поміж громадами або формальний характер їх нанесення на карту нерідко призводили до конфліктних ситуацій у ХІХ ст., коли процес конкретизації меж увійшов у свою остаточну стадію.

Під час розгляду справи про суперечку в с. Витвиці Долинського пов. (1869–1873)¹⁴⁸ з'ясувалося, що з давніх часів пасовисько на горі Юсупівці використовувалося таким чином: села Горинь і Гошів мали одну громаду, вони випасали худобу на Юсупівці щодва роки разом з худобою ґміни Витвиці; наступні два роки громада Гориня і Гошова не пасла на Юсупівці худобу, а в цей час громада с. Витвиці використовувала гору під сінокіс. Громади Гошова і Гориня не мали права там випасати худобу, хіба що після закінчення сінокосу. Такий порядок склався, за свідченням членів громад, віддавна. За кадастром, Юсуповець входив у межі громади Витвиці, і що цікаво, був записаний не на цілу ґміну, а на окремих власників села. З розслідування Комісії складається враження, що кадастрові записи практично не були відомі членам громад трьох сіл, що свідчить про давність звичаю спільного використання пасовиська за означеним вище правилом. Це засвідчували і самі селяни, що виступали в ролі свідків: "Jakie były warunki podobnego użytku nie wiem, ale zdaje mi się najprawdopodobniej, że działo się to tak według najdawniejszego zwyczaju..."¹⁴⁹.

Подібну ситуацію, коли одним пасовиськом користувалися дві сусідні громади, можна знайти і в інших місцевостях. Наприклад, такий порядок існував між селами Корчин і Синьовидське (Синьовидне)¹⁵⁰. Суперечки між громадами відбувалися через те, що, коли складалися кадастрові карти, те чи інше пасовисько спільного використання включалося у власність однієї з громад. Тут треба зазначити, що офіційне розмежування територій різних громад (за кадастром) тривалий час не позначалося на взаєминах між селами – до тих пір, поки не виникли сервітутові суперечки та пов'язані з ними прагнення конкретизації права власності, володіння і користування.

Для порівняння можна навести ситуацію з регіону, де сервітутні проблеми немовби не виникали. У Вовчанському пов. Харківської губ. угіддя належали кільком громадам (обществам), а волосний ліс перебував у неподільному користуванні чотирьох громад (обществ). Печенізька і Артемівська громади спільно користувалися "шелюгою", і внаслідок цього

переважно саме про право селян користуватися землею поміщиків у власних потребах, лише зрідка є свідчення про протилежне. Так, у сервітутній справі с. Романова Бережанського пов. (1869–1872) є карта, на якій вказано прогін “дворської” (панської) худоби на “дворське” пасовисько через пасовисько гміни Романова¹⁷². У с. Должці Калузького пов. селяни заборонили поміщикові пастити свою худобу на громадському пасовиську, і сервітутна комісія присудила поміщикові еквівалент з громадського пасовиська¹⁷³.

Зі справ “Крайової Комісії” видно, що держава була уважною до цього питання. Кожен позов сільської громади розглядався окремо і приймалося, як правило, достойне компромісне рішення переважно через надання селянам “еквівалентів”, тобто окремих пасовиськ, лісових і сінокошних ділянок у громадське користування. У більшості випадків конфлікт розв’язувався мирним шляхом. Так, у суперечці між управою (“панством”) міста Сколе і сільською громадою с. Власяниці перша відмовилася від своїх ґрунтів, що перебували у безпосередній близькості до села, на користь сільської гміни й окремих господарів Власянки на “wieczne czasy neograniczona i zupełna własność...”¹⁷⁴. За це гміна зобов’язувалася постачати дерево на відбудову й будівництво мостів та доріг міста із власних громадських лісів. Часом розміри еквівалентів не задовольняли селян, це викликало сутички з поміщиками, владою, поліцейськими структурами¹⁷⁵, проте, як свідчить огляд усіх матеріалів Комісії Крайової, це виняткові ситуації¹⁷⁶. У Південно-Західному краї (на Правобережній Україні) також бували настільки серйозні сутички між селянами і поміщицькими управами, що доводилося звертатися за допомогою до регулярних військ¹⁷⁷, однак навіть у Російській імперії з її неврегульованістю “сервітутного” законодавства це були окремі випадки.

Якщо в Австро-Угорській імперії проблемами сервітутів займалася спеціальна Комісія, де ретельно, нерідко з опитуванням свідків, розглядалася кожна конфліктна ситуація в кожному селі, а документи цієї Комісії були завжди впорядковані, то в Російській імперії справи суперечок з приводу угідь, прогонів, проїздів розглядалися безсистемно, в числі інших майнових, зокрема спадкових справ. За них бралися і волосні суди, і з’їзди Мирових посередників, і окружні суди, а самі справи були затяжними, з безкінечними апеляціями та скаргами і мали стилістику “кляуз”. Ось, наприклад, типова модель, за якою вирішувалися справи в судах царської Росії: селяни с. Стаджиці Житомирського пов. подали позов у Подільську Палату Кримінального і Цивільного суду на поміщика Грохольського за те, що той почав рубати ліс на громадських левадах (що належали їм за викупним актом). Селяни вважали, що, оскільки левади належать їм, то й ліс їхній. Палата селянам

відмовила в позові, мотивуючи це тим, що 18 стаття "Положення про викупи" визнає за селянами право на сінокіс на леваді, право ж на ліс має поміщик. Селяни подали апеляційну скаргу в Правлячий (Правительствующий) Сенат, який визнав за ними право на сінокіс і на ліс. Тоді, за клопотанням Грохольського в Каменецький Окружний Суд, справу в Правлячому сенаті було переглянуто і винесено інше рішення – вже на користь поміщика. Рішення мінялося ще кілька разів¹⁷⁸.

Незважаючи на те, що Місцеве "Правобережне" Положення містило таку примітку: "Общим пользованием признается, между прочим, когда в лесу, остающемся в непосредственном распоряжении помещика, крестьяне пользуются покосами" (ст.44), тогочасні юристи відзначали, що багато неясностей було і в законах про право користування угіддями¹⁷⁹. Хоча право "толок" (выпасу худоби на полі після збору хліба) було закріплене за селянами в Західному краю ще інвентарними положеннями 1847–1848 рр., однак після реформи в уставних грамотах вони вже не були передбачені, через що виникла велика кількість судових справ у південно-західних регіонах Росії, на відміну від північно-західного регіону, де сервітутні права були чітко обумовлені. Так, в інформації з приводу правного становища селян с. Савинського Майдана Литинського пов. (1887 р.) зазначається, що після реформи селяни практично втратили свої права на користування угіддями. Сталося це так: "Древние права крестьян, которыми они пользовались до освобождения, как, например, право выпаса скота в помещичьих лесах, ловля рыбы в реках и проч., в выкупные акты большею частию не вносились по незаявлению о том крестьян, которые считали подобные права естественными и неотъемлемыми и не понимали, что всякое право необходимо обусловить письменным документом. Поэтому после утверждения выкупных актов главным выкупным учреждением владельцы стали мало-помалу стесняться, а затем и вообще воспрещать пользование подобными привилегиями"¹⁸⁰. Подібна ситуація спостерігається і в ряді судових справ, що розглядалися в канцелярії Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернаторства. Так, селяни с. Крюківщина Київської губ. споконвіків користувалися сінокосом в урочищі Шаралівка, яке при складенні відповідних планів і кадастральних карт не було зафіксоване як приналежне до громади-"общества" селян Крюківщини. Тож, коли в 1884 р. воно було віддане лісовій сторожі, виник серйозний конфлікт¹⁸¹.

У звіті Київського губернатора за 1876 р. йшлося про нагальну потребу "окончателного разверстания угодий между помещиками и крестьянами, уничтожение сервитутов"¹⁸². Губернатор жаліється, що статтю 112 "Положення про викуп", де говориться про добровільну угоду поміщиків і селян, зокре-

ма щодо користування угіддями, на практиці неможливо було здійснити: "Причины этого кроются главным образом в характере и взглядах самих крестьян, которые обыкновенно очень недоверчивы ко всему тому, что касается изменений... в их земельном устройстве. В предлагаемых им частными лицами сделках они почти всегда видят что-то подозрительное и только к предписаниям Правительства относятся с доверием и без всяких опасений"¹⁸³.

Не виправдала себе також практика так званого "коштного межування" у Київській і Волинській губерніях в 1878–1880 рр., ще більше ускладнивши ситуацію: межування за рахунок поміщиків відбувалося без компенсацій за колишні сервітутні права селян. Природно, це викликало хвилю протестів, і в 1880 р. коштні межування припинилися, а в 1891 р. було видано закон, за яким знову дозволялося коштне межування, тільки вже з умовою, щоб право випасу худоби на землях і в лісах поміщика та інші сервітуту селян, там, де вони існують, цим межуванням не припинялися. Після цього закону поміщики до коштного межування не зверталися.

Аналізувати законодавство – це завдання істориків права, етнологів же цікавить передусім звичаєво-правовий аспект сервітутних відносин, що виявляється у скаргах, "прошеннях" позивачів та свідченнях свідків і відповідачів. Загальний погляд на ці документи дає підстави зробити такі висновки: в народній правосвідомості в XIX ст. існував досить стійкий стереотип спільної ужиткової власності на угіддя. Якщо дослідники застерігали, що від сервітутів треба відрізнити право спільного пасовиська¹⁸⁴, то у свідченнях селян практично не існує навіть натяку на розрізнення пасовищного сервітуту й випасу худоби на спільних пасовиськах. Тобто селяни до певного часу не вважали сервітуту правом користування чужою власністю (напр., поміщицькою), а бачили сервітутні пасовиська лише як спільні з поміщиками. Це свідчить не стільки про неосвіченість селян (у принципі в XIX ст. їм могли розтлумачити суть справи), скільки про інерцію набагато давніших, – а отже, переконливіших і зрозумілиших для селян, – народно-правових уявлень, за якими угіддя, котрі не потребують систематичної праці, як орна земля, дані Богом у користування всім без винятку і привілеїв. Нерідко такий погляд чиновницька влада трактувала як неповагу до приватної власності. Так, зокрема, в одному з документів Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернаторства, читаємо: сервітутні права "подрывали в крестьянском населении уважение к чужой собственности"¹⁸⁵. Про це ж писав І. Франко: у польській пресі, зокрема, побутовала думка, що український селянин – "комуніст та соціаліст, чужої власності не шанує, а

особливо до панського лісу так то вже його тягне, що роби що хочеш, стережи, як ока в голові, а таки нічого не pomoже, піде і вкраде"¹⁸⁶.

О. Єфименко пояснювала подібні випадки народно-правовим трудовим принципом. Він полягає в тому, що цінність речі тотожна праці, вкладеній у неї. І тому одне ставлення до тих продуктів, які виробляються працею людини, інше – до тих, які дає земля без посередництва людської праці¹⁸⁷. До перших український селянин ставиться "з повагою майже релігійною"¹⁸⁸. І тому, наприклад, "хто зрубає бортяне дерево, той злодій, – він украв людську працю; хто рубить ліс, ніким не посіяний, той користується даром Божим, таким самим, як вода, повітря"¹⁸⁹. Восени і навесні, писала О. Єфименко, майже щоночі ви можете зустріти на дорогах, що йдуть у ліс, цілі підводи з хмизом, кілками. Спитаєте: звідкіля везуть, і вам скажуть, посміхаючись: з батьківщини. Під "батьківщиною" треба розуміти казенні ліси¹⁹⁰.

Саме тому судові та адміністративні органи XIX ст. просто були переповнені сервітутними справами.

У процесі дослідження виникла необхідність класифікувати ці справи. Регіональний принцип групування сервітутних відносин виявив лише законодавчу специфіку регулювання сусідських відносин і прав на угіддя. У зв'язку з цим можна виділити три регіони: 1) Галичина, 2) південно-західні губернії Російської імперії та 3) решта території України – Малоросійські (Лівобережні) і Новоросійські (південні) губернії. Відмінність між регіонами виявляється, отже, у законах і в правовій культурі розв'язання сервітутних суперечок. Цікаво, що вони не впливали на народні юридичні уявлення щодо прав на угіддя та правові взаємовідносини з сусідами. І на крайньому заході, і на крайньому сході українці однаково розуміли свої права. Наприклад, народно-правові уявлення щодо користування лісом подібні по всій території нинішньої України, хоча способи розв'язання сервітутних суперечок принципово інакші. Отже, розгляд сервітутних справ за регіональним принципом не доцільний.

Найефективнішим виявився принцип групування сервітутних взаємовідносин за видом сервітуту. Найпоширенішим серед них є "пасовищний" – право випасу худоби на полях та лугах після збору хліба і трав та право випасу й сінокоосу в лісах поміщика.

Право користування пасовищем і пасовищні сервітути

Рукописні матеріали засвідчують широку варіативність колишніх звичаїв випасу худоби¹⁹¹. У цьому параграфі нас цікавитиме не громадський випас на

громадських пасовиськах і не індивідуальний випас на власних ділянках, а випас селянської худоби на чужих, наприклад, панських (поміщицьких, "дворських"), державних ("казенних", "скарбових") тощо пасовищах, що може проілюструвати народно-правові уявлення про спільну власність.

Як зазначалося вище, випас худоби на панських землях – це був давній звичай, взаємовигідний і поміщикам, і селянам. Походження його можна пов'язувати з певним економічним компромісом, що встановлювався між селянами і землевласниками в період закріплення за останніми їхньої посіпості.

Цей звичай був стабільним для всієї території України, незалежно від етнополітичної ситуації. Так, наприклад, у с. Селисько Львівського пов. в панських лісах вільно паслася не лише панська, а й громадська (у значенні селянська) худоба ("z dawnych czasów pasza w lasach była wszystkim dozwolona"¹⁹². В с. Корчин біля Сколе від давніх часів існувала "wspólna własność" сільської гміни і панського двору на пасовиська, що виникла "w bardzo dawnych czasach"¹⁹³. При виданні Положення 19 лютого 1861 р. селяни с. Мале Вербче Костопільського пов. Волинської губ. мали спільний з поміщиком вигін для худоби площею 41 дес. 1636 саж.¹⁹⁴ У с. Кубачовка Кам'янецького пов. земля колись належала монастирю, пізніше – різним приватним власникам (поміщикам). За місцевим звичаєм, що встановився тут віддавна, селяни випасали на монастирських нерозроблених землях свою худобу за незначний чинш – 5–6 руб. сріблом на рік, "считая в том 1 руб. так называемого в местном обычае "рогового" от пастыбы скота на всех вообще помещичьих полях и пользование отчасти топливом из помещичьего леса"¹⁹⁵.

Після реформи врегулювання цих взаємовідносин відбувалося по-різному. В Австро-Угорській імперії селянам надавалися пасовищні еквіваленти: кожна громада отримувала у своє користування окреме від дідища пасовисько. У с. Ілемня Долинського повіту (1883), взамін за старі сіножаті, які містилися серед державного лісу і перебували в користуванні групи селян (Івана та Федора Понайд, Івана Мекелина, Василя Хчия, Абрахама Прізанда тощо), вказані господарі отримали нові ділянки¹⁹⁶.

У Російській імперії, де не існувало єдиної спеціальної форми розв'язання сервітутних суперечок, вирішення проблем значною мірою залежало від другорядних речей, передусім особистих якостей поміщика та культури ведення його господарства. Так, на фоні абсолютного безладу і стихійності вирішення питань, виділяється угода 1862 р. між громадою с. Ободи Павлівської волості Сумського пов. Харківської губ. та власником маєтку Г. Бутурлиним через повіреного П. Воскресенського. В угоді,

зокрема, зазначалося: "Условие в тому, что я, Воскресенский, представляю право пользоваться пастьбой и водопоями по болоту, находящемуся по левую сторону речки Павловки, прилежающему крестьянскому наделу. Когда это болото высохнет и сделается годным к выращиванию хлеба или к сенокосению или к добыванию торфа, то право возделывать хлеб, производить сенокосение, добывать торф принадлежит настоящему владельцу имения Г. Бутурлину и его наследникам, и затем все вышепоименованные права пользования крестьян пастбищем и водопоем прекращаются, на что мы, временно обязанные крестьяне деревни Ободов, совершенно согласны, в чем и подписуем к сему условию..."¹⁹⁷. У випадку втрати селянами пасовища та водопою їм натомість надавалася "во власное владение" інша земля і господарчі будови¹⁹⁸, тобто угода мала вигляд "еквіваленту". Така справа є рідкісним винятком.

Узагалі, особистісний чинник у майнових справах, що зачіпали інтереси як поміщиків, так і сільських громад, був дуже важливим. За спостереженням чиновників Росії, "бывшие в Подольской губернии случаи своеволия крестьян касались исключительно тех имений, в которых несостоялись до сих пор добровольные между крестьянами и помещиками сделки о разверстании земель"¹⁹⁹.

Нерідко зі зміною землевласника змінювалася і внутрішня економічна ситуація в селі, в тому числі правила користування поміщицькими угіддями. Так, селяни с. Олександрівки третього стану Вінницького повіту Подільської губернії скаржилися на те, що при попередньому поміщику вони користувалися сімома десятинами і 400 сажнями "випасної землі". Після того, як земля перейшла в руки іншого поміщика, той заборонив селянам випасати на ній худобу, а коли ті все ж таки вигнали худобу на випас, "...силою прогнал наш скот из вышеуказанной земли и самовольно изьял таковой из нашего фактического владения"²⁰⁰. Причому в прошенні, де явно йдеться про сервітутні права селян, тобто про право випасу селянської худоби на землі поміщика, селяни все-таки написали, що земля перебувала в них "на правах собственности"²⁰¹. Це підтверджує думку про те, що, по-перше, в народній правосвідомості не розрізнялися поняття володіння і користування, а по-друге, для народної правосвідомості важливий прецедент.

Селяни с. Бережок Любиківської волості Ровенського повіту Волинської губ. скаржилися на поміщика Люціана Кашовського, який не давав їм вільно користуватися пасовиськом, а вимагав за це відробіток²⁰², причому земля була присуджена Мировим посередником громаді, однак – наскільки дозволяє зрозуміти текст – не була внесена в уставні грамоти селян. В ін-

шому прикладі навіть наявні документи не були для поміщика авторитетом. Так, у 1890 р. селяни с. Волиці Житомирського пов. скаржилися на місцевого землевласника полковника І. В. Мировича “за закрытия пролегающих к нашим угодиям вековечных дорог, отнятие от нас инвентарных мирских земель и забор на тех землях посевов, дозволение жить и управлять у его имени вопреки Указа 14 мая 1874 г. евреям, грабить и обдирать нас за скот”²⁰³. В іншому “прошенні” вказано, що селянам було надано “мирских инвентарных земель 478 дес. 378 саж. с правом водопоя, пастбы скота совместно с помещиком на толоках, сенокосных местах и в лесу”; ці права, писали селяни, закріплені у відповідних актах і зафіксовані в геометричному плані 1866 р. Тим не менше, поміщик забороняв селянам випасати худобу і користуватися дорожними сервітутами²⁰⁴.

Окремо варто зупинитися на так званому **праві толоки** (випасу худоби на толоці при трипільній системі). Толока була одним із найпоширеніших видів пасовиськ, а часом навіть єдиним, як, наприклад, у Конотопському пов. Чернігівської губ., де потреби випасу худоби покривалися майже повністю паровим полем (толочною зміною)²⁰⁵. Про звичай спільної сівозміни вже йшлося у другому розділі. Трипільна сівозміна полягала в тому, що два роки ділянка, що перебувала у спільній сівозміні, оралася і, відповідно, вживалася одноосібно власником; а на третій рік, коли вона була під “паром” або “толокою”, вона перебувала у спільному користуванні власників худоби, що випасалася там. Причому не обов’язково склад власників ділянок і склад власників худоби, що випасалася на толоці, мав бути однаковим. Проте це ще не все. Дві орні ділянки після збору врожаю на них також перетворювалися на громадську толоку, тобто перебували у громадському користуванні. За звичаєм, до Юрія (Георгія) громада також випасала худобу на сівозмінних землях, тобто засіяною ділянкою селянина користувалися його односельчани, випасаючи на ній свою худобу. В. Тарновський навів звичай щодо системи землекористування в “три руки”, за яким до дня св. Георгія, тобто до 23 квітня, худоба могла довільно ходити не тільки по всіх пасовиськах, але навіть і по сіяному житі. Наприкінці літа або восени, після збору врожаю, худобу пускали на “жниво”²⁰⁶.

Випас на толоках за трипільною системою передбачався Уставом волочної поміри XVI ст.²⁰⁷ У XIX ст. такий принцип діяв не лише на звичайних засадах. Зокрема, закон від 4 квітня 1865 р. забороняв поміщикам обмежувати право селян на випас худоби на панських толоках. Однак цей закон не передбачав обов’язкового дотримання черговості використання трьох полів. Цікаво у зв’язку з цим навести випадок: громада (общество)

селян містечка Коджі Житомирського пов. Подільської губ. у 1885 р. подала позов на графа А. Ледоковського з приводу користування "толокою", в ході розбору якого з'ясувалося, що за розпорядженням землевласника було змінено сівозміну й залишено незорані землі під паром. На це відповідач заявив, що "по смыслу законов он имеет на это полное право"²⁰⁸. Міровий посередник підтвердив це: закон від 4 квітня 1865 р. не обмежує власника землі в праві засівати землю на власний розсуд, а тільки забороняє обмежувати право селян користуватися толокою. Подібний конфлікт є не поодиноким, зокрема в судовій справі між селянами с. Лишковець з присілком Теодорівкою Кам'янець-Подільського пов. Подільської губ. і поміщиками Модзалевськими²⁰⁹.

Найвигідніше трипільну систему було застосовувати на великих полях, передусім у поміщицьких маєтках, економіях. До відміни кріпосного права на толочних ділянках поміщицьких земель випасалася як панська, так і селянська худоба. І цей звичай не викликав особливих заперечень поміщиків. Однак після реформи почався природний процес конкретизації майнової приналежності і поміщики, усвідомлюючи, що селяни пасуть худобу на їхній власній толоці, стали всіляко перешкоджати цьому.

Право спільного випасу худоби селян і поміщиків на поміщицьких толоках у Південно-західному краї (тобто на Правобережній Україні) вважалось одним із найбільш конфліктних сервітутних проблем (після лісових сінокосів)²¹⁰. У звіті Київського губернатора за 1876 р. йдеться про те, що черезсмужність і спільні пасовиська на толоках надзвичайно шкодять як великим, так і малим господарствам²¹¹. В іншому документі Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернаторства зазначалося, що "право это ущемляет помещиков, лишает их возможности ввести усовершенственное полевое хозяйство, так как крестьяне, считая, что введение многопольной системы, уменьшая площадь, остающуюся под толокою, нарушает их права, почти в каждом подобном случае производят потраву помещичьих посевов под тем предлогом, что в известном месте будто бы должна быть толока, а не засеянное поле"²¹².

В Одеській Судовій палаті розглядався позов селян (місце не вказано), внаслідок якого було з'ясовано, що поміщик Сарнецький брав із селян платню за випас худоби на пасовиськах і толоках, всупереч закону від 4 квітня 1865 р.: "Бесплатная пастьба крестьянского скота на какой бы то ни было части помещичьей земли, не исключая толоки и стерни, безусловно, воспрещалась. Плата взималась отработком по 1 руб. со штуки крупного скота. Плата эта вынуждалась у крестьян, так как за пастьбу без платы

взыскивались штрафы по 6, а то и по 8 руб.²¹³. У цій справі цікаво те, що селяни цілком спокійно сплачували ці гроші, за місцевим звичаєм, і в принципі не заперечували проти цього, поки спадкоємниця поміщика не заборонила їм користуватися пасовиськами. Після цього рішенням Окружного Суду було вирішено повернути селянам усі кошти, які вони сплачували впродовж 1869–1888 р., а Одеська Судова палата рішення затвердила. Подібний випадок не поодинокий у Подільському регіоні. Очевидно, звичай брати платню поміщиком із селян за випас худоби на пасовиськах і толоках, де, за викупним актом, селянам було офіційно надане право безплатного користування, був закономірним. У цьому переконують апеляції до Одеської Судової палати. Так, у с. Завалля Кам'янецького пов. поміщик Г. Т. Дверницький тривалий час брав платню з селян за випас худоби – 1 руб. від штуки великої рогатої худоби і по 50 коп. зі штуки дрібної²¹⁴.

Право на толоку виборювали в суді селяни с. Сабинець Сквирського пов. Київської губ. у селянина Євгенія Левченка та унтер-офіцера в запасі Якіма Харченка (1885)²¹⁵, селяни містечка Коджі Житомирського пов. (1885)²¹⁶, селяни с. Волиці Житомирського пов. Волинської губ. в землевласника полковника Івана Мировича (1890)²¹⁷. Рішення судів були неоднозначними. Нерідко селян примушували відмовитися від пасовиськ.

Були також випадки звернення поміщиків у суд з приводу відміни права селян на спільне з поміщиком користування випасом худоби на толоці й сінокосах після збирання сіна на підставі права давності (якщо селяни деякий час цим правом не користувалися). Про це йшлося у позові поміщика К. Гжицького до Кам'янець-Подільського окружного суду. Суд відмовив поміщикові²¹⁸.

Право користування лісом і лісові сервітути. Спільне користування лісом передбачало довільне, несистематичне використання "дарів лісу" окремими користувачами. Не варто змішувати спільне користування лісом з "общинним" (за російською схемою). Аби з'ясувати специфіку общинного володіння лісом, наведемо приклад общинного користування лісовими ділянками в Рязанській губ.: "В пользовании общины имеется мелкий лес и кустарник вблизи селения и небольшой строевой – верст за 15. Лес разделен на выты; рубят и выбирают хворост – сообща, всей вытью, и делят по душам ворохами. Каждый может пользоваться лесом только по приговору своей выти"²¹⁹.

У XIX ст. на українських територіях право власності на ліси належало і державі, і окремим власникам (поміщикам, козакам, селянам). В означений період селяни вже володіли знаннями про приватну, державну та гро-

мадську власність на ліс, однак ще існували релікти архаїчних уявлень про, умовно кажучи, "нічийну", а отже, всезагальну власність, дану Богом усім людям у користування. Оскільки на XVIII–XIX ст. межі приватних і громадських маєтностей уже були більш-менш визначені, "нічийні" ділянки, після відповідної інвентаризації, фіксувалися в державному кадастрі як державна власність ("державний скарб"). Державні ліси охоронялися державними службовцями – лісничими та гайовими. Однак селяни вважали, що можуть користуватися ними, коли виникає потреба. "Ліс бог дав для усякого; що само виросло, того взяти не гріх"²²⁰. Це уявлення підтримувалося тривалий час лояльним ставленням держави до користування селянами лісами. Наприклад, Устава на волюки 1557 р. давала "вольность подданных до пуши нашое, хотя и головное, ведже не глубоко мают мети, по дрова, по хворостна гороженье, по дерево на будованье, по лыка на свою только потребу, а не на продажу"²²¹; крім того, передбачалося, що "ребятам малым и невестам овощу лесного и всякого, ягод во всех пуцах наших не боронити"²²². Водночас заборонялося полювання в господарських лісах, що не виключало права селян полювати на своїй володі.

Загальна тенденція щодо користування лісами в усіх регіонах України протягом XVIII–XIX ст. характеризувалася поступовим переходом від необлікованого, стихійного і нерегульованого користування лісовими багатствами до різного роду обмежень і чітких правил. Щоправда, в різних місцевостях – залежно від лісистості територій, інтенсивності вирубки, врешті-решт, господарчої культури, – цей процес відбувався з різною швидкістю. В Австро-Угорщині право безплатного користування лісом було відмінено у 1788 р. При вивченні матеріалів із різних місцевостей Західної України виявилось, що найбільш гострим це питання було в безлісих місцевостях. Якщо селяни, котрі проживали біля лісу, могли якимось чином виходити зі скрутного становища при нагальній потребі дерева навіть при обмеженні їхніх прав після відміни панщини, то мешканці рівнинних сіл не могли непомітно скористатися лісом та його дарами. До прийняття сервітутних положень селяни безлісих територій їздили по дерево до лісів, які перебували у власності інших сільських громад. Так, громада с. Гірного Стрийського пов., не маючи власного лісу, з давніх часів користувалася лісами, що перебували у власності громади Верхнього Синьовидного (через кілька сіл по тракту Стрий – Ужгород): "Wolny wręb do lasów wsi Sinowidzka Wyższego, jakiś my do tychczas używali"²²³. Такі самі сервітутні претензії до тих же лісів Синьовидного висували ще дві громади с. Корчин – "гміна рустикальна", тобто селянська, і, окремо, "шляхецька" (незалежних господарів)²²⁴. Селяни с. Гра-

бовець Стрийського пов. також мали подібну проблему, тож їздили за деревом на будівництво і ремонт будинків, господарчих будов, огорож, на опалення до дашавських лісів²²⁵. Селяни сусіднього с. Дуліби теж наполягали на тому, що їхні батьки безплатно вживали ліс, однак з дозволу стрийського магістрату (2–3 рази на рік)²²⁶, причому на опалювання і ремонт будинків та огорож дерево брали безплатно, а за дерево для будівництва мусили платити. В останньому випадку бачимо напівзвичаєву-напівунормовану регуляцію користування лісом. Узагалі, сервітутні матеріали Галичини демонструють таку закономірність: чим багатшим та "цивілізованішим" було село, тим швидше там приживалися ринкові відносини, в т. ч. щодо використання пасовищ і лісів. Галицькі джерела нерідко вказують на ситуацію, коли "budulci pobierali wioscianie dawnymi czasy tak na budynki mieszkalne, jak i na gospodarcze j.t., na stodoły, stajnie i szopy, na nowe i na naprawe onych z wyjątkiem ścian, na które drzewa ściennego niewydawano, tylko chrust i koły mieszane, to jest z drzewa twardego i miękkiego i te tylko na ściany do budynków gospodarczych. Chrust i koły pobierano także na płoty do ogrodów i podwórza podług potrzeby"²²⁷. У с. Волосянка Сколівського пов. "на opał pozwalano gminie zbierać susz, leżaki i złomy w lasach dworskich. Do zbierania wyznaczone były wprawdzie dwa dni w tygodniu, lecz niezabraniano wioscianom wyjątkowo i w lnakszych dniach do lasu, po opał się udawać"²²⁸. Безплатне користування хмизом (prawo pobierania drzewa opalowego, opału) практикувалося і в інших регіонах Галичини: "Dawnymi czasy pobierali nasi ojcowie na opał zbieranią i drzewo z pnia, które ani na material, ani na budulci zdadne nie było, podług potrzeby furami"²²⁹.

Нічим суттєво не відрізнялася ситуація й на інших територіях України. Залежно від наявності лісу місцеві звичаї по-різному регулювали користування ним. В Опішні "будівельного" лісу завжди було мало, тож купували його в Охтирці. Однак у XVII ст., судячи зі "Смотренной книги городов Ахтырского полка 1686 г.", опішнянам дозволялося користуватися лісовими угіддями і тримати пасіки в сусідніх дачах Охтирського полку, щоправда, з дозволу самих охтирців²³⁰. У Суразькому пов., за Рум'янцевським описом, "фактически право пользования в бывших монастырских лесах было для крестьян вполне свободно. Они имели право въезда в леса для рубки на топливо, на строение и т. д."²³¹. Цей звичай підтверджують також інші джерела стосовно цієї місцевості. Так, у Половогорській волості "лесу по большей части к домову строению годного, а также и дровяного принадлежащего ко всем оной волости селам, деревням, футору Кашковки и слободы Хормики, между расчищенным из оногo полем во многих

местах..., меж селами нераздельный, а въезжают обыватели кому куда заспособно"²³². Те саме спостерігалося і в інших волостях, а лісом користувалися селянські й козацькі громади разом²³³. І хоча лісові угіддя у XVIII ст. перебували у спільному та неподільному володінні, проте шматки розчищеної з-під лісу орної землі ("заїмки, розробки", "розпряті", "лядці" і т. п.) були завжди в особистому спадково-родовому володінні заїмщика²³⁴. Пишучи про дореформений період, В. Тарнавський зазначав, що в Малоросії порушення прав власності на ліс бувають дуже рідко. Найчастіше трапляється поруб лісу. Збір хмизу в чужому лісі не вважався порушенням права. Можна було навіть вирубати деревини для обручів чи свіжих дрібних гілляк. Можна було вільно полювати, збирати горіхи, гриби, лісові ягоди, тільки не псувати нескошеної трави. Однак бідняк нерідко робив порубку. За це господар, піймавши когось при "покражі" лісу чи паші в його полі в недозволений час, займав худобу селянина, заганяв на власний двір і не віддавав, поки не отримував компенсації²³⁵.

Отже, до реформи користування казенними та поміщицькими лісами регулювалося переважно звичаєм і залежало від взаємовідносин між власниками лісів та селянами. Ці стосунки здебільшого були мирними. Так, на одному із засідань Комісії з урегулювання сервітутних справ у Галичині селяни с. Грабовець у 1862 р. свідчили: "Kilku z nas pamiętają że naši ojcowie pobierali paliwo, budulec i grodziwo z lasów miejskich Stryjskich Hajduczyzna i Królewsczyzna zwanych bezpłatnie podług potrzeby..."²³⁶. Хоча цю ситуацію, як і будь-яку іншу, що існує у звичаєвому праві, не можна абсолютизувати. Часом виникали й конфлікти. Так, графиня Потоцька скаржилася на мешканців с. Карбівки "за истребление принадлежащих просительнице лесов"²³⁷: "Крестьяне селения Карбовки, набегая толпами на принадлежащие ей (тобто графині. – М.Г.) леса, истребляют оные, а крестьянам просительницы, высланным для охранения лесов, причиняют жестокие побои"²³⁸.

Після реформи користування лісами в різних місцевостях також не було однаковим. Щодо користування "дарами" лісу звичай і закон розрізняли передусім право збору дерева для опалення і дерева для будівництва; право збору ягід, грибів вважалося другорядним; окремо виділялося право полювання. Стосовно кожного з цих аспектів існували різні правила. Наприклад, у лісових сервітутах, пов'язаних з будівельним та опалювальним деревом, більше, аніж в інших лісових і пасовищних, виявлялася повага селян до чужої власності. Тут найрідше спрацьовували уявлення про спільну власність, особливо після реформи. На Правобережній і Лівобережній Україні це питання було передбачене законом, зокрема "Місцевими Положеннями". За

ст. 33 Малоросійського (Лівобережного) Положення і ст. 30 Правобережного Положення поміщики не зобов'язані були відпускати ліс селянам для будівництва і опалення. "В тех имениях, где крестьянам производился отпуск топлива от помещика, там в течение девяти лет со времени утверждения сего Положения они получают дрова, валежник, сучья и т. п. или другие материалы (камыш, тростник, торф) не иначе как за особую плату или повинность" (ст. 35 Лівобережного (Малоросійського) і ст. 32 Правобережного Положень на підставі добровільної згоди між поміщиком і селянами.

У Конотопському пов. Чернігівської губ. після реформи лісу було мало і переважно він належав казні. Тут ліс для різних потреб селяни купували²³⁹. А в Мглинському пов. тієї ж губернії ліс складав 29% землі повіту. Ліси переважно належали великим приватним власникам; у козацьких та селянських громад було не більше 17,5 тис. дес.²⁴⁰, і вони перебували то у "вольниці", то у громадському, то в подвірному володінні²⁴¹. Отже, навіть у межах однієї губернії ситуація з лісами була різною.

Селяни Волині після реформи 1861 р. отримали у власність певну кількість лісу, що складала 5,4% селянських наділів, і право на користування сервітутами (збирати в лісі ягоди, гриби, хмиз тощо). З восьми західних губерній, в яких існували сервітути, найбільшого поширення вони набули на Волині, де ними користувалися 71% дворів. У поліських повітах цей показник був іще вищим – 76–95%²⁴². Станішевське лісництво Волинської губ. практикувало заготівлю хмизу "з третини": із зібраного потрібно було повернути 1/3 частину власнику²⁴³.

У багатьох місцевостях обмеження щодо опалювального дерева стосувалися лише зрубаних дерев; а щодо хмизу, сухих гілок тощо не існувало спеціальних заборон. Так, на Волині в кінці XIX – на початку XX ст. "місцеві селяни задовольняють свої потреби купівлею у лісопромисловців залишків від закордонної заготівлі, у казни ж селяни отримують тільки сухостій на опалення і лозову кору на плетення постолів"²⁴⁴.

Зрубане дерево на будівництво чи на опалення купувалося. Ціни на Волині були такими: вартість 1 куб. ф. дров дубових, грабових, березових – 3 руб.; соснових і вільхових – 1,8 руб., осикових – 1,36 руб. Вартість 1 куб. сажня дров: дубових, грабових, березових – 6,60 руб., соснових і вільхових – 4,00 руб., осикових – 3 руб.²⁴⁵

У Галичині, як зазначалося вище, існувала Комісія з врегулювання сервітутних суперечок. Якщо ця установа була не в змозі надати права вільного порубу лісу (prawo węgbi drzewa, prawo bezpłatnego pobierania budulca i grodziwa), тоді видавали селянам "еквіваленти" дерева для ремонту

житлових і господарчих будівель. У Крайову Комісію у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей представлялися списки потреб мешканців того чи іншого села в будівельних матеріалах (wykaz potrzebnych materjalów budowniczych dla poddanych wsi...). На основі цього списку селянам видавалися із пунктів заготівлі лісових матеріалів "stupy, podwaliny, balki, drzewo, krokwe, łąty"²⁴⁶.

Цікаво, що сервітутні проблеми певним чином відбилися навіть у фольклорі: "Будував колись дядько хату. А сам такий був, що підвалину візьме в лісі та й несе в село на плечах. Так на цілу хату лісу й наносив. Приходить до нього лісничий.

– Плати, дядьку, штраф, бо буду акта писати.

А він просить:

– Не маю я, каже, грошей на штраф. Я до вечора поношу все в ліс, тільки не карай, чоловіче добрий.

– Як назад поносиш? – не вірить лісничий.

– На плечах поношу, так, як і сюди носив.

– Та що ти таке кажеш?

– От побачите.

– Ну, то коли, – каже, – так, то бери пилку, підемо в ліс.

Прийшли в ліс. Провів його лісничий до дуба такого, як на підвалини треба.

– Ріж, – каже, – цього дуба.

Зрізав.

– А тепер бери й неси. Занесеш – і цей твій буде, і те дерево, що наносив, я тобі дарую. А не понесеш – буду писати акта.

– Спасибі, пане, – каже чоловік.

– Дякуватимеш, як в тюрмі сидітимеш.

А чоловік того дуба на плече – і поніс... І до самої хати навіть не перепочивав ні разу, бо не знав, як вони там з лісничим домовились: за раз занести, чи можна відпочивати. Та і заніс.

– Ну, – каже лісничий, – коли ти, дядьку, такий, то носи собі на цілу хату. Не буду тебе карати.

То він на цілу хату собі й наносив"²⁴⁷.

В основі цього народного переказу лежали реальні події, базовані на реальних звичаях. Скажімо, на Бойківщині селянин, пійманий на гарячому під час вирубування державного лісу, повинен був заплатити штраф, інакше його могли засудити. Гайові та лісники були уповноваженими берегти державне майно і віддавати під суд селян, які користувалися лісом. Однак

і тут могли спрацьовувати місцеві звичаї. “Якщо селянин ніс на собі дерево з лісу, то гайовий не карав того. Вважалося, що чоловік сам себе карає, якщо несе на собі таке дерево і так сі мучає. Якщо ж селянин вивозив піс фірою, то з такого знімали великі штрафи. А ще, казали, було таке: лісник побачив у селянина в дворі багато лісу, з якого той щось будував, і каже: плати штраф. А селянин йому на те: якщо знайдеш – де я рубав – чи пеньки чи сліди які – то я заплачу, а як не знайдеш – то не маєш права з мене брати штраф. Лісник ходив, ходив – нічого не знайшов. Прийшов до того селянина і каже: я нічого не знайшов, то не братиму з тебе штраф”²⁴⁸. В іншому документі Комісії Крайової пишеться: “Pobór drzewa względnie do przepisów lasowych tylko bez siekiery wykonywać dozwalano. Jednak wioszanie przy zbieraniu opału zwykle i tego narzędzia do ścinania suchych drzew... używali”²⁴⁹.

Значні проблеми виникали в користуванні лісовими пасовиськами. Про це писав у своїх спогадах “Отчет судьи” А. Боровиковський. Так, у Подільській губернії, де було багато лісів, нерідко пасовиська для селян відводили в лісі, використовуючи галявини і прогалини між деревами. Ліс же залишався поміщицьким: поміщик міг вирубати його, коли йому заманеться. У викупних актах така майнова ситуація визначалася переважно як: “помещичий лес на мирской земле”, рідше – “крестьянские сенокосы в помещиьем лесу”. Багато суддів, розглядаючи такі випадки, звертали увагу на саме формулювання положення. У першому випадку поміщику належить ліс на чужій (селянській) землі, в іншому – селянам належать сінокоси на чужій (поміщицькій) землі. На думку А. Боровиковського, цього розмежування не слід було робити, бо йшлося лише про відмінності у стилі складачів викупних актів, юридичної різниці там не було²⁵⁰. Часом суперечливість ситуації доходила до того, що поміщики після вирубки лісу вважали ті місця, де росли дерева (пеньки), своєю землею і вимагали відшкодування – нарізки відповідної площі від громадської землі²⁵¹. Так, у с. Летківці (Подільська губ.) у викупні акти селянського общества було внесено 134 дес. 166 саж. сінокосної землі, а право власності на дерева належала поміщику Сабанському. Після вирубки лісу поміщик претендував на звільнену площу. Суд узяв сторону селян. Повітовий суд виніс рішення на користь поміщика, проте Одеська Судова Палата відмінила це рішення²⁵². Боровиковський приходив до висновку, що ситуація, коли “земля одного хозяина, а растущий на ней лес другого, – конечно, это юридическая аномалия”²⁵³. Подібні ситуації були і в Галичині, зокрема, держава мала сервітутне право на дерева, які росли на громадському пасовищі у с. Надіїв Долинського пов.²⁵⁴

За Місцевим Правобережним Положенням, "господские леса, хотя бы крестьянам отведены были в оных покосы, остаются в исключительном распоряжении помещика; но крестьяне, впредь до разграничения или разверстания к одним местам угодий мирских и господских, сохраняют право производить в них покос" (ст.18).

В одному архівному документі Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернаторства йдеться про те, що "общность пастбищ, чрезполосность угодий и право сервитутов вредно отзываются на местном сельском хозяйстве, препятствуя правильному ведению полеводства и лесоводства"²⁵⁵, однак "первое место среди вопросов, порождающих крестьянские беспорядки, принадлежит, без сомнения, лесным сенокосам"²⁵⁶. Далі йде пояснення: поміщики, вважаючи, що під назвою "покосів" селянам надається лиш одне приватне право косіння, а не повне право власності на сінокосну землю, обмежують селян у користуванні цією землею, забороняють пасти худобу, розчищати сінокоси; а під час вирубки лісу засмічували сінокоси; зі свого боку, селяни під виглядом розчистки земель вирубували весь ліс підряд, без дозволу випасали худобу в поміщицькому лісі тощо²⁵⁷.

Такі ситуації виникали дуже часто. Так, у с. Савинський Майдан Литинського пов. в 1887 р. виник конфлікт з приводу лісових пасовиськ (практично лісових галявин), що належали селянам. Власник забороняв селянам вирубувати дерева і тим самим обмежував їхнє право користування пасовиськами²⁵⁸. У с. Стадниці Вінницького пов. виник подібний конфлікт: на громадських левадах ріс ліс, що належав іншому власникові – графу Грохольському²⁵⁹. Суперечка за ліс, що виріс на селянських сінокосах, виникла і в 1884–1885 рр. у містечку Старо-Миропіль Новоградівельського пов.²⁶⁰ Селянам було незрозуміло, чому те, що виросло на землі, яка належить їм за викупним актом, їм не належить. Саме тому вони через адвокатів стверджували, що "сенокосная земля предоставлена на выкуп в полном составе без всякого исключения какой-либо части земли под лесонасаждения, принадлежавшие помещику"²⁶¹.

Розв'язання цих справ було, як правило, таким: за поміщиком визнавалося право на ліс, лише зрідка приймалося половинчате рішення, наприклад, виділення певної ділянки на сінокосі, де ліс віддавався селянам, а поміщик обіцяв виплатити їм компенсацію за вирубаний ліс на решті території сінокосів²⁶².

Тепер щодо користування дарами лісу – грибами, ягодами тощо. Незважаючи на те, що, згідно із Литовським Статутом 1529 р., лісники мали право затримувати місцевих жителів у лісі і забирати те, що вони назбирали

без дозволу, на практиці все вирішувалося згідно зі звичаєм. Тут, як і в інших сферах договірно-зобов'язальних відносин поміж власниками (поміщиками, державою) і користувачами (селянами), велике значення мав особистісний чинник. Так, селяни Полісся пам'ятають, як їхні батьки й діди згадували, що проблема користування лісами залежала від пана (власника лісу) в приватних лісах і від лісника – в державних²⁶³. Колишні жителі хутора Грабово (в теперішньому Шацькому районі Волинської області) розповідають, що всіма лісовими багатствами користувалися безкоштовно (ліс довкола хутора був державний). Кажуть, що лісник був добрий і дозволяв усе: збирати ягоди, гриби, трави, косити, полювати. Дрова і дерево на хати теж давали безкоштовно. Якби доводилося платити, то нічого б не мали з лісу, тому що грошей не було. У кінці XVIII – на початку XIX ст. селяни Волині додатково відбували чотири дні панщини за берест, конвалію, рижики та опеньки, а на Поліссі платили натуральний оброк, який включав 60 200 грибів, “корець” (8 пудів) хмелю і “четверть” (210 літрів) жолудів²⁶⁴.

Згідно з уставними грамотами, тільки в дев'яти маєтках Волині сервітутним правом на збирання ягід і грибів у поміщицьких лісах користувалося 5 тис. дворів²⁶⁵. Селяни, що не мали сервітутних прав і власного лісу, змушені були користуватися державними або поміщицькими лісами, де за збір лісових плодів треба було вносити відповідну плату. У другій половині XIX ст. квиток коштував 60 коп. За збирання лісових плодів без квитка селян штрафували на 5–10 руб. або арештовували на 1–3 дні²⁶⁶. Кошти за збір лісових плодів надходили в лісництва. Так, у Шацькій лісовій дачі, що об'єднувала 12 сіл, за побічне користування лісом (збір грибів, ягід, випасання худоби і заготівлю сіна по болотах) отримали 542,21 руб.²⁶⁷ Загалом по Волинській губернії ці кошти були незначними. У 1897 р. Лісовий департамент прийняв рішення про відміну плати за збір лісових плодів для власного споживання²⁶⁸. Волинський губернський лісовий з'їзд підтримав це рішення²⁶⁹. Однак є протоколи про затримання в лісі за збирання ягід і грибів, що датуються 1900 роком: “...спіймані за самовільне збирання грибів, ягід без встановленого квитка на право збирання грибів, ягід і лісових плодів... Вартість квитка – 60 коп.”²⁷⁰. У 1913 р. “за безквитковий збір ягід селян піддати грошовому штрафу в 5 рублів, а при неспроможності – арешту на одну добу, стягнути в дохід казни з кожного звинуваченого по 60 коп.”²⁷¹ (60 коп. – вартість квитка). Серед матеріалів архіву Житомирської обл. є документ під назвою: “Умови для збирання грибів, ягід і жолудів в казенних дачах Житомирського лісництва”, з якого бачимо, що жолуді дозволялося “...збирати лише ті, що лежали на землі, збивати палками або стру-

шувати з дерев суворо забороняється". За це передбачався штраф "по закону і уплата за пошкодження дерев"²⁷².

Право на полювання. У часи середньовіччя землі з мисливськими угіддями (з "ловами", "ловищами", "бобровими гонами") належали князям і великим землевласникам²⁷³. Полювання на державних та приватних землях було привілеєм шляхти. У маєтках існували професійні групи мисливців: ловчі, підловчі, сокольники, пташники, бобровники тощо²⁷⁴. У 1545 р. у Черне-Городській волості були "жеремяна" – місця з великими колоніями бобрів – і "господарські бобровичі", які постачали бобрів для Луцького замку²⁷⁵. В період Литовського князівства за користування мисливськими угіддями було встановлено плату: за бобрів – "боброву данину" ("бобровиче"), за білок і лисиць – "ловщищу"²⁷⁶. Данина хутрами називалась "ловче". Наприклад, кожне дворище м. Ратного у XVI ст. давало 3 білки, а жителі Колок – шкурку лисиці та 17 шкурок білки²⁷⁷. Законодавчі акти Литовського князівства забороняли селянам полювати з рушницею, тракуючи це як злісне браконьєрство²⁷⁸.

Дослідники відзначають, що серед переліку сервітутів мисливські сервітуту не згадуються, отже, за полювання була передбачена якась плата²⁷⁹. Однак, судячи зі звітів про прибутки лісництв Волинської губернії від збиральництва, бортництва, мисливства і рибальства в лісових озерах у 1871–1908 рр., ця плата була або незначною, або її просто ніхто не вносив²⁸⁰. В архівах зустрічаються протоколи про самовільне полювання: наприклад, у Житомирському лісництві 30 серпня 1872 р. був складений протокол про самовільне полювання селянином с. Старочуднівського, внаслідок чого вбито глухаря²⁸¹.

У XIX ст. полювали самоловами і вогнепальною зброєю²⁸². Лише в одному Овруцькому повіті в середині XIX ст. було офіційно зареєстровано 1150 мисливців різних станів, які мали рушниці²⁸³. Проте на Західному Поліссі в другій половині XIX – 30-х рр. XX ст. вогнепальну зброю використовували переважно мисливці-промисловики, поміщики і чиновники. Серед більшості селян переважало полювання із самоловами, що давало більше можливостей уникати лісників і безкарно полювати.

Узагалі, широкі акції з охорони лісової флори і фауни на Волині та Поліссі розпочинаються лише в 20–30-х роках XX ст.²⁸⁴, коли почалися обмеження для селян вільно полювати в лісах, встановлено правила полювання за білетами, преміювання лісників за впіймання мисливців-"браконьєрів" тощо²⁸⁵.

До того часу контроль за полюванням був спорадичним, використання лісових угідь більше регулювалося звичаєм.

Ще в XIV ст. Литовська держава почала обліковувати найважливіші **водоймищні угіддя**. Майже в кожній великокнязівській жалуваній грамоті на земельні володіння зазначалося, що разом з орними землями шляхтичам даруються річки, озера, ставки, потоки та інші рибні угіддя²⁸⁶. Природно, це обмежувало селян у користуванні водоймищами. Так, у середині XVI ст. луцькі рибалки скаржилися на те, що раніше вони мали "вольність стародавню", яка давала їм право ловити рибу в р. Стир від замку до Перемишля (12 миль) – в одному напрямку і до Четвертні (8 миль) – в другому. За це вони щороку в день св. Миколая приносили до замку 8 кіп грошей. Тепер же вони втратили цю вольність²⁸⁷. Право користування водоймищами нерідко фігурувало в давніх текстах як "берегове право". В інші часові періоди права селян щодо водоймищ розширювалися. Так, у XVII ст. Устава на волоки надавала селянам "вольность подданым до рек и озер наших, рыб ловити крыгою, удою, броднем, тригубицею, обором и иными малыми сетками"²⁸⁸. Вільне використання водойм практикувалося у XVIII ст., в так званій "займанщинний період", період різноманітних "вольниць" ("...тот луг и в нем рыболовные ловли издревне козачие свободные"²⁸⁹; "в селе Вьюнищах в рыболовных же ловлях как городские, вьюнские и козинские козаки и посполитые рыбу, хто где пожелает, свободно ловливали, и ни от кого в тому и найменшого воспрещения не имели"²⁹⁰ тощо); у поміщицьких маєтках користування водоймами регулювалося виключно місцевим звичаєм, і тут, звичайно, багато чого залежало від особистості поміщика. У 1794 р. в борзнянський повітовий суд надійшла справа про суперечку між козаками міста Борзни Дем'яном Сміяном, Нестером і Григорієм Бугаями та бригадиром Петром Забілою з приводу ловлі риби в ставу, неподалік міста Борзни. Справа складається зі 107 (!) аркушів. Зокрема, козаки стверджували, що "от самих давних лет оною рекою жители Борзны и предки их пользовались, ловя рыбу на забитых против грунтов их езах и ставленною посудю чрез многие давности земские, а потому предки их... сами с прочими участниками во владение его Забелы"²⁹¹. Козаки переконували, що "та река Борзна есть общественная, а не собственная его, Забелы"²⁹². Сторони, враховуючи "право статутове" (тобто Литовський Статут), зокрема розділ 4, артикул 25 і 54 артикул 4 розділу, домовилися: щоб уберегтися від подальшої "волокити" і "убитков", "помирились" і "предали дело вечному забвению"²⁹³.

На Херсонщині до реформи в тих населених пунктах, де були ріки, озера і ставки, селянам заборонялося користуватися лозою та очеретом, що росли по їх берегах, а також ловити рибу. Зокрема, в уставній грамоті на с. Барвінцівку Херсонського пов. записано: "Рыбная ловля запрещается крестьянам в реке Громоклее в черте моей земли, а также право охоты, рубка лесу, ломка камня, сбор хмелю, ягод, терну, как прежде воспрещалось, так и на будущее время воспрещается крестьянам на владельческой земле"²⁹⁴. В уставній грамоті на с. Мануїлівка Єлисаветградського пов. та в деяких інших грамотах поряд з рибою заборонялося ловити і раків, а в с. Серебряне Александрійського пов. "посторонним лицам и тем, которые занимаются на чужих полях работами (тобто на полях місцевого поміщика) воспрещается пользоваться без согласия владельца обоими водопоями"²⁹⁵.

За Місцевими Малоросійським (Лівобережним) і Правобережним Положеннями (відповідно, статті 22 і 19), за селянами залишався той водопій, яким вони користувалися раніше: "Крестьянам оставляется тот водопой для скота, которым они пользовались. Если водопой этот был общим у помещика с крестьянами, то он остается в общем пользовании. От помещика зависит, взамен общего, отвести крестьянам особый водопой: или по добровольному соглашению с ними, или, буде соглашения не последует, с разрешения Мирowego Посредника, установленным на то порядком".

У с. Світязь, яке розташоване на березі озера Світязь, власник озера дозволяв селянам ловити рибу з берега, випасати неподалік худобу тощо. Його наступник пан Поплавський, за народними спогадами, був дуже жорстоким, і "не дай, Бог, щоб він побачив худобу на березі", тобто новий власник не дозволяв користуватися ні озером, ні берегом. Місцеві селяни змушені були купувати рибу в "льодовні" пана, яка була побудована на березі. Купували переважно так звану "смітну" (дрібну) рибу, в основному "жершів" (йоржів), яких тушкували в печі не чистячи²⁹⁶. Поміщик с. Малої Разстівки Ернст Кашевський Липовецького пов. Київської губ. заборонив мешканцям с. Мервина користуватися водопоем, яким селяни користувалися 20 років, аргументуючи це тим, що шмат берегової землі належить йому. Поки йшов судовий розгляд, поміщик здав в оренду берегову землю, а новий власник звелів прокопати канаву, щоб закрити прохід до водопою²⁹⁷.

Водойми Західного Полісся у XIX ст. перебували у власності держави, приватних осіб і сільських товариств. Незначна частина водойм була в спільному користуванні. У другій половині XIX – на поч. XX ст. державі нале-

жали річки, більша частина озер, багато великих ставків. Найбільше в Україні озеро Світязь після скасування кріпосного права деякий час перебувало під опікою управління державних маєтностей, а потім було подароване колишньому Київському генерал-губернаторові М. І. Драгомирову²⁹⁸. Озеро Пулемецьке Володимир-Волинського пов. ділилося на декілька частин і належало двом поміщикам, державі й селянам: половиною озера володів граф де Брофль Пляттер і колишні кріпаки графа, а другою половиною – держава (286,34 дес.), поміщик Вверяніковський (202,6 дес.) і колишні кріпаки цього поміщика (33,74 дес.)²⁹⁹. Чиновник з особливих доручень Рожковський побував у Пулемці та навколишніх селах і в своєму звіті записав, що межі казенної дачі Пулемецького озера складали: землі поміщика Вверяніковського, потім Пулемецька казенна дача, далі спірне володіння Вверяніковського, знову казенна дача, потім знову Вверяніковського, далі колишніх державних селян, тобто межі володінь лежали в безсумнівності³⁰⁰, відповідно до цього і розбивалися межі озера. Усі озера й ставки, які лежали в межах приватних володінь, належали власникам цих земель³⁰¹. Селяни с. Мале Вербче Костопільського пов. Волинської губ. мали право водою і рибної ловлі в річці Мельниця³⁰².

Риболовство в державних водоймах регулювалося офіційними нормативними актами. Наприклад, Статут сільського господарства (1886) надавав право рибної ловлі в річках тим людям, які мали наділи на берегах. Виняток становили ділянки річок, право рибної ловлі на яких було віддане комусь особливим розпорядженням³⁰³. У державних водоймах Волинського воєводства, які межували з селянськими наділами, дозволялося ловити рибу безкоштовно: в озерах з берега – в ріст людини, а в річках – у спеціально відведених для цього місцях. Для ловлі риби на глибині потрібно було купувати квиток вартістю 1 злот. на рік. Ловити можна було тільки вудкою, всі інші способи заборонялися³⁰⁴.

“Сервітутним правом” на рибну ловлю у другій половині XIX ст. користувалося 11 753 господарства Волинської губ., 83,4% яких припадало на Полісся³⁰⁵. Сервітутні права вписувалися в інвентарі при складанні уставних грамот і давали право на вилов риби з берега в тих водоймах, що прилягали до селянських наділів. Найдієвішим сервітутне право було в перші пореформені роки. Поступово селян позбавляли права на користування водоймищами. У деяких населених пунктах селяни взагалі не отримали права ловити рибу.

У с. Пулемець права на риболовлю були позбавлені колишні державні селяни, а колишні кріпаки таке право отримали. Тому в 1885 р. державні

селяни звернулися з проханням надати їм право рибної ловлі навпроти їхніх наділів в державній частині озера Пулемецького³⁰⁶. Чиновник з особливих доручень Рожковський, що займався справою надання сервітутів державним селянам, звернувся до місцевих авторитетів, і вони, зокрема місцевий священик Михалович, повідомили йому, що колишні державні селяни с. Пулемця біля берегів "у ріст людини" раніше ловили рибу і тепер ловлять, але йому невідомо, чи мають вони на це право, чи ні, і що ловля риби взимку зовсім не проводиться, влітку ж малими сітками, а переважно ловлять рибу під час метання ікри, влаштовуючи в озері на невеликій віддалі від берега кучі³⁰⁷. Колишні державні селяни с. Пулемець заявили, що, як і раніше, так і в нинішній час, вони влітку невеликими сітками біля берегів ловлять рибу і на цю ловлю ніяких письмових документів ні раніше, ні тепер не мають і роблять це з покоління в покоління. Ще селяни писали, що було б образливо позбавляти їх права "в ріст людини" понад берегом ловити рибу, адже в іншій половині озера, тій, що належить графу Пляттеру, його селяни за викупними актами мають право ловити рибу навпроти своїх наділів, – і не тільки біля берега, а й по всьому озеру в ширину, аж до межі "казни" і Вверяніковського. Селяни графа Пляттера віддали свої водні ділянки, розташовані навпроти своїх наділів, в оренду і тепер отримують щорічно від орендатора, жителя м. Любомля Цехштейна, по 500 руб.³⁰⁸ Справа селян с. Пулемець розв'язалася так: Міністерство державних маєтностей 12 березня 1885 р. повідомило, що міністр згодився на надання селянам с. Пулемця права водопою і рибної ловлі в Пулемецькому озері вудочками і бреднями³⁰⁹ не далі 10 сажнів від берега і з умовою, що рибу ловитимуть тільки для власного споживання, а не на продаж³¹⁰.

У с. Печенігах Харківської губ. дехто мав і спільні риболовні снасті. Неводи й мережі "справлялися" (тобто вироблялися) стількома особами, скільки необхідно було для справи. У такому випадку гурт селян спільно ловив рибу, а заробіток ділили порівну.

Нерідко поділ спільної власності відбувався таким чином: ділять, скажімо, здобич на стільки купок, скільки осіб брало участь у її здобуванні, кожную купку позначали "жеребом" – і так розподіляли³¹¹.

У другій половині XIX ст. відбулися істотні зміни в організації риболовного промислу. Важливе місце в ньому зайняв орендар (рибопідприємець). Право спільної власності поступово відступає на задній план.

Природні умови в Україні, а отже, форми користування угіддями були настільки різноманітними, що у XIX ст. побутували ще й специфічні місцеві сервітути.

Цікавий вид сервітутів спостерігався на Гуцульщині. Якщо в більшості випадків селяни мали право в чужій (поміщицькій або державній) власності, то тут ситуація була зворотна: державна управа ("панство камералне") Делятина мала тривалі сервітутні права у громадській власності ґміни с. Дора. Про це, зокрема, йдеться у справі ґрунтів с. Дора Делятинського повіту (1873–1902)³¹². Державна управа централізовано заготовляла ліс для сплаву по річці Прут. Ліс належав державі. Спуск на воду і сплав дерева відбувався лише рано навесні, коли Прут був повноводним, а решту часу – до кінця липня – дерева, що становили державну власність, заготовлялися і складалися з державних лісів на березі річки Прут. Берег перебував у власності громади с. Дори, там завжди випасалася дорська ґмінна (громадська) худоба. Через складування дерев селяни не мали де випасати худобу і тому звернулися до сервітутної комісії. Конфлікт розв'язався шляхом надання ґміні Дори відповідного пасовищного еквівалента в іншому місці за право "панства" Делятина користуватися від весни до кінця липня берегами Пруту (ґрунтами Дори) у визначених формах.

У сервітутній справі с. Волоське Село Стрийського округу (1864–1867) йшлося про право "роботи ґати і ґліну"³¹³ для підтримки і відбудови загати для водяного млина на р. Сукіль. Це право виборювала для себе "камера" (тобто держава) з громадського пасовища с. Волоське Село.

Специфічним можна вважати право користування селянськими фруктовими садами у поміщицьких лісах. Так, на Поділлі в одному поміщицькому лісі могли бути сотні селянських фруктових садів, що "представляєт массу неудобств для помещиков"³¹⁴. Один із таких випадків наводить О. Боровиковський з с. Ісайки Канівського пов. Київської губ. (1893)³¹⁵.

Серед сервітутних справ Гуцульщини чималий процент стосується дорожніх сервітутів, що пов'язано з особливостями гірського рельєфу. Так, цікава сервітутна справа господаря Олекси Клим'юка з Делятина³¹⁶. У листі до Намісництва він пояснює, що 53 роки (від 1851 р.) його батько, а потім він, користувалися правом проїзду через ліс, що належав селянам ґміни Делятина, і через землі греко-католицького пробства (парафії) до своїх сіножатей, яке було нещодавно йому обмежене. Справа розв'язалася наданням Олексі Клим'юку сервітутного права проїзду через землі громади Делятина і греко-католицького пробства за створеною картою лише у визначену пору року, коли заготовлялося сіно, і право лише два дні в році вивозити цією дорогою сіно фурами. Кошти на утримання дороги виділяє сам Олекса Клим'юк. Невідомо, чи вдовольнило таке рішення Клим'юка, однак в інших гуцульських громадах питання проїзду до своїх сіножатей

розв'язувалося інакше. Громада містечка Романова і граф Альфред Потоцький підписали угоду, за якою селянам дозволялося прогнати худобу двору на пасовисько дворське через пасовисько гміни³¹⁷.

Проблема права прогонів та доріг через чужу власність існувала і в Російській імперії. Так, у "прошенні" уповноважених від мешканців Мурафського общества Ямпільського пов. Подільської губ. йде мова щодо "неправильного отвода нам помещиками прогонов для нашего скота на пастбища и толоки и присвоения помещиками 14 дес. 538 кв. саж. неудобной земли, представленной нам"³¹⁸. Селяни с. Липки Сквирського пов. скаржилися на поміщика Леона Підгорського "за устройство с южной стороны селения пруда, вследствие чего затруднен проезд и прогон скота на поля, так как плотина, в 40 сажень длиной, очень узка и дурно поддерживается"³¹⁹, а через те, що прохід вузький, селянська худоба часом заходить на поміщицьку землю, за що поміщик здирає з селян штраф.

Сервітутні суперечки виникали й поміж селянами, навіть у родинному колі після сімейних поділів. Наприклад, в одній судовій справі за скаргою селянина м. Катеринополя Звенигородського пов. Івана Полікаренка на місцевого волосного старшину Власенка "за разного рода притеснения" (1893–94) йдеться про те, що після сімейних поділів Суд вирішив питання на його користь, що підтвердив З'їзд Мирових посередників³²⁰. Однак Полікаренко, отримавши третину землі, "не допускает к выпасу принадлежащего Власенку скота на луговой части своей усадьбы, после уборки с нее сена, тогда как между соседними по усадьбам крестьянами вошло в обычай не стеснять в этом друг друга. Поликаренко же всегда затевает ссоры по этому поводу, так что даже он и его жена за нанесенные Власенку оскорбления приговорены волостным судом сам Поликаренко к телесному наказанию, а жена его к аресту, но состоявшееся об этом решение Суда пока не приведено в исполнение".

Розглянувши матеріали діяльності волосних судів, мирових посередників у Росії відповідно, губернаторів у Російській імперії, а також справи, що потрапляли на розгляд Комісії Крайової, можна зробити такі узагальнення.

По-перше, народна правосвідомість не розрізняла понять "часткове право на чужу власність" ("угодья в чужом имуществе"), що і є по суті сервітутами та "право спільної власності". Право користування угіддями для народної правосвідомості було цілком природним і зрозумілим. До речі, чимало дослідників сервітутів схилиються до зв'язку сервітутів зі звичаями. Так, І. Горонович писав, що право угідь у чужих маєтках зберігається "как остаток прежних отношений"³²¹ і що "сервитут древнее собственности... он

возникаєт незалежно від власності і має своє оснoваннє в самому собі³²². Інша точка зору, цікава і слухна з погляду звичаєво-правових уявлень народу, полягає в тому, що суть сервітутів варто шукати в спільності угідь, які колись існували³²³.

По-друге, спільне користування угіддями усвідомлювалося селянами як давній і незаперечний звичай. Практично кожне свідчення селян (або їх представників) у судових чи державних органах, письмові скарги і звернення містять у собі твердження про те, що право вільного випасу худоби, збору дерева, вільного проходу чи проїзду в будь-якому місці тощо практикувалося здавна їхніми дідами і прадідами. У цьому випадку характерна прецедентність звичаєво-правової ситуації: для селян важливішим є не факт фіксації їхнього права в документах, а сам прецедент, тобто фактичне користування угіддями. Останнє слово зрідка можна подібати в "прошеннях" селян (напр., словосполучення "фактическое владение").

По-третє, існувало три основні форми користування спільними або умовно спільними угіддями:

- 1) гуртова;
- 2) індивідуально-ділянкова;
- 3) довільна, "за потребою".

Гуртова форма користування характерна і для XIX ст., і для більш ранніх історичних періодів. Ця форма користування передбачала, що левна група селян вибирала, скажімо, для покосу якусь ділянку – луг, леваду, очеретяник тощо – і ніхто не чіпав її, поки трава не дозріє. Після того гуртом косили, сушили, гребли і потім ділили. Ділили, як правило, "на око". Так, у Каневській сотні козаки м. Каневець та сіл Дальні Канівці, Лихоліти, Ревбинець, Воронинець, Мельників і Крутків спільно володіли лугом, на якому збирали сіно "в едно время, без поділу землі, но смотрячи по имуществам"³²⁴, у с. Городища на спільному лузі "козаки и посполитие за едно (тобто гуртом. – М.Г.) сено косили безпрепятственно"³²⁵. За свідченням С. Пахмана, цей звичай був поширений у багатьох народів. Наприклад, у росіян нерідко сінокоси на смуги не ділили, вони перебували в гуртовому користуванні³²⁶.

До гуртових форм користування, що практикувалися у XIX ст., можна віднести вируб лісу в Карпатах під пасовисько (товариство, група селян, що розчистили від лісу ділянку під пасовище, набували право користування нею); випас худоби на "толоці" при трипільній сівозміні тощо.

Щодо індивідуально-ділянкової форми користування, то тут діяв такий принцип: хто раніше захопить ту чи іншу ділянку, той нею і користується в цьому році.

Так, В. Мякотін наводить звичай с. Голтви (Лівобережжя), за яким селянин, навіть піднявши цілину в перший рік, не отримував права власності (він не мав права "своїти" цього поля, тобто вважати і трактувати його своїм). Навіть якщо господар тричі (три роки підряд) орав це поле, а після того воно "заціліло", то будь-хто мав право орати це поле³²⁷, тобто земля вважалася нічийною, спільною. Водночас існував і протилежний звичай: піднята цілина є власністю того, хто її уперше зорав і зібрав урожай. На тому ж Лівобережжі, "при с. Буромі поле орне, разом з ним і сінокосне, за давнім там звичаєм (хоча який на новоосвоєних землях звичай міг бути "давнім"?), спільне всім жителям, козакам і посполитим ранговим, і спільно ними використовується, скільки кому якого літа до орання і сінокосу потрібно, де хто собі займе, там оре або косить, а власного ніякого не має"³²⁸. У тогочасних документах знаходимо й інші приклади такої індивідуально-ділянкової форми користування спільними (вільними) землями, причому, судячи з матеріалів, існували певні часові обмеження в користуванні однією і тією ж ділянкою, що містилася серед спільного "поля" чи "степу" (наприклад, 100 днів), аби після того користувач не став її "своїти". Так, І. Лучицький у збірнику матеріалів щодо козацького і селянського володіння у XVIII ст. на Лівобережній Україні наводить справу в розслідуванні конфлікту в с. Помоклі між родиною козаків Панфіленків та сотником Гулаком за 1745 р. (док. № 22). У ній, зокрема, є інформація про самовільний захват братами Панфіленками в районі "вільного степу" землі біля балки "болше ста дней где волно всякому пахать", і тепер брати цю землю "своят"³²⁹.

Це правило діяло частково навіть у XIX ст. на новоосвоєних землях Херсонщини, причому це був спосіб користування, характерний не лише для "збиральницьких" цілей, а й для культурної обробки землі (під оранку): "в весьма немногих имениях, в помещичьих дачах, были нарезаны особые участки для крестьян, большею частью им по очереди отводили известное место в даче, где каждый мог пахать, сколько позволяли кого средства, без наблюдения со стороны помещика, чтобы земля между крестьянами была разделена сообразно выгодам каждого из них"³³⁰.

Третя форма – довільна, "за потребою" – характерна для індивідуальної заготовки деревини для опалення, збирання хмизу, а також грибів, ягід, лікарських трав, риболовства, мисливства.

* * *

Таким чином, у народній правосвідомості українців XIX ст. досить стійкими були стереотипи про спільну житкову власність, особливо в так

званих "сервітутних суперечках", які, проте, в другій половині XIX ст. починають помітно трансформуватися.

Аналіз джерел дає підстави виділити такі форми спільної ужиткової власності, як "вольниця", "гуртова" власність, громадська власність. "Вольниця" як історична форма спільного користування землею притаманна для перших етапів народної колонізації. У XIX ст. вольниця вже не існувала, проте у консервативній народній правосвідомості продовжував існувати цей стійкий стереотип "спільної власності" на угіддя, який виявляє себе, зокрема, у так званих сервітутних справах. Народна правосвідомість не розрізняла понять часткове право на чужу власність (що і є по суті сервітутами) і право спільної власності. Для неї було природним і зрозумілим вважати спільне користування угіддями як давній і незаперечний звичай.

У селянському середовищі XIX – початку XX ст. практикувалася також така легальна форма спільного користування товариством селян угіддями й орними землями, як гуртова, що співвідноситься з такими інститутами, як "сяберство", "підсусідство", "приймацтво за угодою".

Громадська власність пов'язується з діяльністю сільських громад ("обществ", "гмін"), яким офіційно видавалися у розпорядження певні земельні ділянки. При тому, що інститут громадської власності по всій території України в означений часовий період перебував під контролем держав, сам процес користування нею мав свої звичаєво-правові риси.



Розділ V

ДОГОВІРНО-ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНІ ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ У СЕЛЯНСЬКІЙ РОДИНІ XIX - ПОЧ. XX СТ.



I. "Умова" за звичаєм

Договірне та зобов'язальне право – одна з найменш досліджених галузей народної звичаєвої традиції. Не існує жодної спеціалізованої публікації з цього питання, хоча побіжно його торкалися у своїх працях як представники звичаєво-правової наукової традиції XIX ст. (П. Чубинський, О. Єфименко, С. Пахман), так і члени "Комісії по виучуванню звичаєвого права", зокрема Є. Єзерський, М. Товстоліс, В. Камінський. Короткі, однак цінні, розвідки з цього питання містяться у спеціалізованих етнорегіональних виданнях "Гуцульщина", "Бойківщина", "Лемківщина", "Поділля", "Етнографія Буковини", в колективній монографії "Українці", а також у працях В. Борисенко, А. Пономарьова, Ю. Гошка, В. Сироткіна тощо.

Незважаючи на порівняну невивченість теми договірно-зобов'язального права науковцями-теоретиками, існує цікавий фактичний матеріал, зокрема в збірниках "Праць по перетворенню волосних судів", а також в архівних документах¹.

Спершу варто зробити спробу класифікувати за функціональними ознаками увесь наявний матеріал, який тим чи іншим чином стосується договір-ного та зобов'язального звичаєвого права українців, і виявити типологічні риси. Кілька слів про назву. Цікаво, що по всій території України найпошире-нішим народним юридичним терміном була назва "умова", яка стосувалася різних типів договірних відносин (купівлі-продажу, шлюбних, трудових угод тощо)². Побутувала й дієслівна конструкція "пристати на умову"³; в західно-українських документах XIX ст., писаних польською мовою, вживався термін "угода". Це загальні терміни, однак були і більш спеціалізовані назви на позначення конкретних договорів – "заповіт", "духівниця", "розписка", "сло-во" тощо. У матеріалах громадських урядів і війтівських книг Галичини зу-

стрічасмо такі назви, як "запис", "тестамент", "право", "контракт", "конкріпція", "донація", "квітація", "заквітоване", "атестат" тощо.

До договірно-зобов'язальної звичасвої сфери можна віднести: внутрішньосімейні угоди (про власне шлюб, про придане, про приймацтво, заповіти, угоди про всиновлення й опіку) та позасімейні угоди (про купівлю-продаж та обміни, трудові угоди (про найм або оренду), боргові зобов'язання тощо). Звичайно, навіть тут можна знайти окремі маргінальні явища, які не можна трактувати як суто сімейні чи суто трудові, що є характерною ознакою народної правової культури. Наприклад, до такого типу відносин належать випадки, коли бездітна сім'я або самотня людина бере до себе в прийоми особу зі сторони, яка б вела (допомагала вести) господарство, доглядала господарів у старості і поховала їх по смерті за християнським обрядом. Такі особи стають водночас і робочою силою (трудова угода) і родичами (усиновленими, "приймаками" тощо), які беруть участь у спадкуванні майна. Угоди можна також поділити на приватні й колективні.

Серед різноманітних договірних відносин дещо відрізняються шлюбні угоди, які за всієї формальної подібності до решти договірно-зобов'язальних правовідносин мають ряд суттєвих відмінностей. Шлюбна угода мала "кількаповерхову", або кількарівневу, структуру. С. Пахман вважав, що треба розрізняти саму угоду про шлюб, котра здійснювалася, здебільшого, на передвесільному етапі, і сам шлюб як угоду⁴. Безперечно, дослідник мав рацію. Шлюб є угодою, що укладалася, по-перше, між самими молодими; по-друге, між сім'єю молодого і сім'єю молодої (яка укладалася і скріплювалася в передвесільному циклі); по-третє, між родинами пошлюблених і громадою села (що реалізувалася в комплексі ряду символічних весільних обрядових дій); а по-четверте, між молодими і Богом (що скріплювалося під час вінчання).

З особливою ретельністю питання шлюбної угоди в селянському середовищі досліджувала О. Єфименко, і саме їй належить категоричний, як на її час, вислів про те, що "в народі заключення брака ничем существенно не отличается от заключения договора вообще"⁵ і що шлюб, за процедурою, є різновидом цивільної угоди. Ця категоричність дослідниці не зовсім виправдана, оскільки процедура укладення шлюбу є набагато складнішою, аніж інші цивільні угоди, і в змістовому, і в обрядовому плані, крім того, вона містить значний символічний контекст. Лише на передвесільному етапі весільного циклу відбувалося обговорення господарських сторін шлюбної угоди; найяскравіше виявляли себе договірно-зобов'язальні відносини якраз у сватанні, з усіма його

структурними підрозділами, в самих назвах яких містяться вказівки на договірний характер ("умова", "змовини", "оглядини" тощо). Власне, під час сватання (що проходило часом у кілька етапів) укладалася умова про сам шлюб, а також про майнові (розмір приданого, витрати на весілля, подарунки) і чисто технічні (час проведення весілля, список гостей тощо) моменти. У різних місцевостях і в різний час до обговорення приданого на сватанні ставилися по-різному. У XIX ст. при приблизно однаковому майновому стані селян у межах одного села (чи навіть цілого регіону) величина і попредметний склад приданого були більш-менш однаковими. Тож не дивно, що в пересічній селянській сім'ї в деяких місцевостях прямо домовлятися про придане вважалося неетичним: усе-таки народна мораль спрацьовувала тут позитивно, приховуючи меркантильні мотиви. Так, М. Данильченко щодо звичаїв Подільської губернії писав: придане, яке мати готує для дочки із самого її дитинства, передається з сім'ї в сім'ю без будь-якої офіційності; в передшлюбних зустрічах сватів зовсім не говориться про придане та спадкоємство; договори про придане здійснюються при свідках тільки в багатих сім'ях, коли виходить заміж донька не першої молодості⁶. В інших записах весільної обрядовості простежується інформація про те, що на сватанні обов'язково обговорювалися розміри приданого (віна) молодого і молодої⁷.

Отже, як укладалися умови в селянському середовищі XIX ст.?

1. У звичаєвих договірних відносинах XIX ст. переважає усна угода. Письмові документи здебільшого вимагалися тоді, коли йшлося про купівлю-продаж, обмін, заповіти щодо землі й нерухомості, хоча для другої половини цього століття характерна тенденція до збільшення кількості письмових угод і в інших галузях. Граф Стройницький, якому належить відома на той час праця "Про угоди поміщиків з селянами", ще на зламі XVIII–XIX ст. ратував за введення письмових договорів між землевласниками і наймачами задля уникнення непорозумінь, які виникали у зв'язку з усними угодами. "Договори должны быть просты, неподвержены толку и сомнению"⁸, – наголошував він.

Усність притаманна передусім шлюбним угодам⁹. На Лівобережній Україні, Слобожанщині угоди про особистий найм також були переважно словесні¹⁰, так само, як і оренда садиб, орної землі¹¹, землі толочної, "пару", лугового сінокошу, степового сінокошу, фруктових садів тощо¹². При цьому усність умови про найм на роботу характерна і для землеробського населення України, і для скотарських общин. Так, домовленість про найм

пастухів в Українських Карпатах була усною і лише в поодиноких випадках скріплювалася письмовими договорами¹³. Переважно усними були угоди з майстром на побудову хати чи господарчої будівлі (амбарів, сараїв, комір, хлівів, повіток, загород, вітряків)¹⁴, замовлення на виготовлення землеробських знарядь, возів; наймання кінних або волових підвід для перевезення вантажів і пасажирів. На Поділлі при особистому наймі задаток грішми, могорич при свідках замінювали письмовий договір¹⁵. На Полтавщині з особливою повагою ставилися до усного заповіту, укладеного в присутності родичів та сусідів¹⁶, зокрема в Кобеляцькому пов. словесні заповіти шанувалися більше, ніж письмові¹⁷.

Умови щодо купівлі-продажу були і усними, і письмовими¹⁸. С. Пахман, досліджуючи матеріали волосних судів, помітив, що навіть у сусідніх повітах однієї ← Катеринославської – губернії селяни під час опитування щодо форми укладення угод відповіли по-різному: одні заявили, що продаж нерухомого майна, орендні угоди і найм робітників здійснюються письмово і записуються в книгу договорів, інші наполягали на усності¹⁹. Угоди про позички укладалися переважно усно, хоча селяни однієї волості заявили, що в них це здійснюється письмово і скріплюється у волосному правлінні²⁰. Взагалі, стверджував дослідник, у Малоросії "для совершения договоров купли, мены и т. п. актов не требуется, необходимо только присутствие свидетелей, даже акты на землю есть у немногих владельцев, так как права такого рода известны всем соседям и никто их оспаривать не станет"²¹. Бажаність письмового засвідчення угоди особливо стосується операцій з нерухомим майном²², зокрема в другій половині XIX ст. При цьому словесні угоди на придбання майна, підтвержені свідками, не втрачали силу²³. Що стосується інших договірних-зобов'язальних відносин, то їх документальне оформлення на письмі було бажане під час позички (писалися "закладні записки" на нерухомість²⁴), при передачі шинків в оренду єврею²⁵. На Поділлі купівля землі або хліба скріплювалася письмовою умовою зі внесенням у "шнурову" книгу угод та умов і розпивався могорич²⁶.

Однак навіть на початку XX ст. у селянському середовищі все ще мала силу усна угода. Так, на Дубенщині (Волинь) батько складав при громаді умову, за якою передавав свою частку майна тому синові, який зобов'язувався доглядати батьків до смерті; лише в разі невиконання сином його зобов'язань батько укладав нову угоду – тепер уже письмову – у волості²⁷.

У шлюбних справах письмові угоди переважали тоді, коли йшлося про приймацтво²⁸. Природно, що в цьому випадку угода укладалася в присутності офіційних представників (волосний старшина, писар, староста, вїт,

присяжні тощо)²⁹. За спостереженням Є. Єзерського, у 20-х рр. ХХ ст., "перевагу дають писаній умові, коли її посвідчить місцева влада, незалежно від того, чи закон надає цій владі право свідчити які-небудь умови взагалі. Як передреволюційного часу "старості й писареві" звичай надавав функцію нотаря, так і тепер, за звичаєм, заступаючи "старосту й писаря", революційна влада часто-густо підписами та притисненою печаткою посвідчує всякі умови поміж ними про приймацтво"³⁰. У ХІХ ст. письмові угоди про приймацтво траплялися набагато рідше, переважно з останньої чверті століття, коли розпад традиційних устоїв у зв'язку з індустріалізацією та урбанізацією змушував селян дедалі частіше вдаватися до письмових угод, особливо в зонах інтенсивної трудової міграції. У ті часи почастишали навіть письмові докази в шлюбних угодах, зокрема "розписки про вступ у шлюб", "боргові зобов'язання, невиконання яких зобов'язує вступити в шлюб"³¹ тощо, чого раніше не було. Угоди щодо виділу приймаків проводилися "звичайно усно, в присутності свідків, понятих та урядових осіб, але частенько трапляються випадки, коли їх складають і в писаній формі, звичайно в формі розписки. Розписку посвідчують голова і секретар сільської ради й у ній зазначають також свідків, при розділі присутніх"³². Часом угода про приймацтво мала вигляд заповіту тестя на користь зятя³³.

У західноукраїнських землях письмові засвідчення шлюбних угод траплялися й раніше. На Городоччині, наприклад, домовляючись на заручинах про весілля, вдавалися до протоколу або до панотця³⁴. У весільній пісні з Волині співалося:

На змовиньки та в Марусюні
 Два писароньки пишуть,
 Та одписують молоду Марисю
 Од батенька рідного,
 А приписуть, примальовують
 До свекра чужого³⁵.

У вїтківській книзі громадського уряду с. Гломчі є зразок такої шлюбної умови, за якою мати (вдова священика) поблагословила дітей на шлюб і "своїм словом декларувала (доньці) в посаг поля орного осьмину своєї дідизни (dziedzicznego)"³⁶. На Галичині угода про приймацтво (тобто умова, на яких правах приймається зять на господарство тестя) нерідко мала форму заповіту (тестаменту). Так, наприклад, у вїтківській книзі громадського уряду с. Бзянки був оформлений "тестамент", де йдеться про те, що тесть Євдокій Полянський відписує всю свою дідизну (спадкову землю) і певну суму грошей своєму зятю Войтонові, якого сподобала собі його донька

Барбара Полянська як свого чоловіка³⁷. Однак не можна цей факт абсолютизувати: в архівних джерелах (зокрема, в книгах сільських урядів) є мізерна кількість записів актів купівлі-продажу (один-два на рік), та й то стосовно більш-менш великих справ (переважно придбання землі).

Окремо варто згадати заповіти (духівниці, тестаменти). Народна правосвідомість засвідчує, з одного боку, переконання, що "духівниця – велика сила ("святий закон") і, з погляду звичаєвого права, є спосіб виявити необмежену вільну волю особи щодо вибору спадкоємця"³⁸, а з іншого боку, практика волосних судів засвідчує, що коли заповіт утискує в правах одного з синів, то судовим рішенням може бути скасована остання воля спадкодавця. Так, Андрій Зеленко за духовним заповітом поділив польову землю між двома синами, надавши Петру 4 десятини, а Якиму – тільки 3. Після смерті Якіма його син подав позов на свого дядька. І рішенням волосного суду землю Андрія Зеленка було поділено навпіл, тобто Петро Зеленко мав віддати своєму племінникові Михайлові ще півдесятини землі. З'їзд Миркових посередників кілька разів відміняв це рішення, а волосний суд з не меншою впертістю відстоював це рішення, незважаючи на те, що старого батька доглядав саме Петро³⁹. І таких прикладів є дуже багато.

Цікава закономірність впливає з матеріалів волосних судів: у селянському побуті росіян право успадкування приймаків визнається переважно за наявності письмових доказів (якщо зять приписаний до сім'ї), а серед українських матеріалів таких вимог немає. Підтвердження цьому – справа з Волині. Під час введення уставних грамот вся земля Петра Кокорузи, мешканця с. Аннусина Полонської вол. Новоград-Волинського пов. Волинської губ. була записана на батькового зятя Івана Солодкого, хоча той не був приписаний до Аннусинського "общества", що суперечило рішенням Правлячого (Правительствующего) Сенату від 15 листопада 1877 р., за яким "крестьянин, не причисленный к обществу своего тестя, после смерти последнего не имеет права на владение его земельным наделом". Скаржник – Петро Кокоруза – також вказує на порушення "Місцевого Положення малоросійського" і "Місцевого Положення для Київської, Подільської і Волинської губерній". Рішення волосного суду лишилося в силі, хоча сестра скаржника та її чоловік Солодкий, "ни по праву наследства, ни по обычаям, принятым в крестьянском быту" не складали зі скаржником одного сімейства⁴⁰. Далі Кокоруза посилається на ст. 38 "Загального положення про селян", у якому сказано, що доньки при синах, за загальним правилом, успадковують тільки рухоме майно, а нерухоме відходить виключно синам. Скарга Кокорузи не була задоволена на жодному з рівнів (волосний суд, Мирівий

посередник, губернаторство). Тобто, незважаючи на аргументи скаржника (немає ні письмових доказів, ні "приписки" до громади, ні "приписки" до домогосподарства), права зятя-приймака визнаються безперечними.

2. **Учасниками угоди** є: особи (мінімум дві), що укладають угоду, а також посередники (свідки). Учасники угоди, залежно від її типу (специфіки), називалися по-різному, і їхні назви відображають конкретні договірні взаємовідносини: (продавець – покупець, хазяїн – робітник, тесть – зять-приймак, названий батько – усиновлений (син-приймак), орендар – орендатор, пан – селянин, батьки жениха – батьки нареченої тощо).

Третя сторона, залежно від типу та масштабності угоди, могла бути представлена або лише приватними (друзями, родичами, кумами) або ж і приватними й офіційними особами (волосний старшина, писар, волосний суддя, пан, управитель тощо). Залежно від цього угоди розрізняються як домашні і такі, що укладені у волосному правлінні чи іншому офіційному місці. Склалися усні договірні угоди й на базарах, ярмарках, у корчмах⁴¹.

Бажаність присутності офіційної особи під час складення письмової угоди спонукала до певного формалізму. Особливо це відчувається в західно-українських регіонах. Там кожен запис у вїтївській книзі або книзі громадського уряду скріплювався такими підписами: учасників угоди (переважно це були неписьменні, які ставили свої хресні знаки ("хрестики", "знак krzyza Swietego"), приватних свідків (як правило, родичів з обох боків) та офіційних осіб: вїйта, підвїйта і присяжних (від двох до п'яти). В панських селах у період дії так званого домінального права в межах австрійського законодавства, за яким пан мав право вирішувати ряд цивільних судових справ у селі, – часто бачимо приписку про те, що справа здійснена зі згоди пана такого-то або стоїть його підпис. Так, у вїтївських книгах с. Бзянки в кінці кожного запису є підтвердження дідича Ігнація Гроздецького⁴², а в книзі Громадського уряду с. Ладжина є дописи про те, що рішення поставлене до відома власниці маєтку Соломії Кухарської⁴³.

Для практики вїтївських книг на західноукраїнських землях характерно засвідчувати той чи інший запис двома групами свідків: приватними особами (ті, хто укладають угоду та їхні родичі), а також представниками громади: вїйт, підвїйт, присяжні. Траплялися й такі записи: угоду засвідчили "Міхал К. з громади і Гриць Ш. – слуга громадський"⁴⁴; угода укладена в присутності уряду громадського і людей гідних тощо. А взагалі, як писав А. Кристер, "складанню умов у присутності місцевої влади або за безпосередньою її участю звичай надає особливої ваги"⁴⁵ через те, що

урядові особи на випадок суперечки виступають на суді головними свідками і "не так сама писана форма умови, як можливість ствердити її за допомогою безсторонніх свідків надає, за звичаєм, в очах людности умові особливої ваги, а сторонам, до неї причетним, певности, що її буде виконано"⁴⁶.

При складенні заповітів (духівниць) обов'язковою була присутність священика. Ось, наприклад, як про це говориться в одному з документів, що був засвідчений у волосному суді Валківського пов. Харківської губ.: "...при составлении сего духовного завещания находился Сельский староста Гречка, что сие духовное завещание Черемушанским казенным крестьянином сыном Вольвачем составлено при совершенно здравом его уме и в твердой памяти и по чистой христианской совести, в тому подписом моим с приложением церковной печати духовный его отец, Иоанна Богословской церкви священник Александр Черниговский удостоверяю"⁴⁷. "Сие духовное завещание, – читаємо в матеріалах волосних судів, – писал родной сын завещателя, казак Степан Никифоров, сын Кучеров, руку приложил своеручно. При составлении сего духовного завещания были и по просьбе Кучерова во свидетельство подписались: Губернский Секретарь Даниил Федоров, сын Жуков, казак Осип Семенов, сын Левченко, а вместо его, неграмотного, руку приложил казак Карп Кучеров, козак Григорий Иванов сын Лижерь, Духовник, приходский священник города Кобеляк Рождество Богородичной Церкви Иоанн Саввин сын Головков"⁴⁸.

При укладанні угод свідки були бажані майже завжди. Так, за опитуваннями, здійсненими Російським географічним товариством, з'ясувалося, що в Малоросії "продажа и покупка хлеба, скота и вещей, в житейском быту употребляемых, производится между жителями по взаимному согласию в домах, на ярмарках и базарах, и всегда при свидетелях для того, чтобы в случае спора могли убедить неправильно спорящего. От принятия качества свидетеля никто не уклоняется..."⁴⁹. Свідки були обов'язкові, коли йшлося не лише про купівлю-продаж⁵⁰, а й про обмін, боргові зобов'язання тощо. Заповіти повинні мати підписи священика і свідків або ж членів волосного правління (Полтавщина)⁵¹.

Присутність свідків не обов'язкова при укладанні угоди про оренду землі⁵² ("наем земель под пахат за деньги или за часть урожая"⁵³), приватних угод про найм⁵⁴.

Укладення шлюбу як подія громадська вимагала засвідчення на багатьох рівнях. Шлюбна угода обов'язково передбачала присутність свідків. За Систематичним зведенням юридичних звичаїв Полтавської губернії, "сговор или сватовство совершаются чрез уполномоченных на то обеими сто-

ронами лиц, так називаємыми старостами⁵⁵. Свідки, які були присутні при укладенні угоди про придане, при потребі свідчили в суді. Особливо вони потребувалися, коли йшлося про надання в придане за нареченою нерухомості (Золотоніський пов. Полтавської губ.)⁵⁶; присутність свідків була обов'язковою як при усних угодах (у Золотоніському пов. їх мало бути не менше трьох)⁵⁷, так і при письмових⁵⁸. На Сколівщині (Бойківщина) на "згодинах" укладалася угода про придане при свідках, а на заручинах у молодой при образах "контролюють згоду, що була на згодинах": свати перепитували, що саме батьки обіцяли дати за молодую на згодинах, а потім перепитували свідків – чи це правда. Лише після того подавали один одному руки⁵⁹.

При складанні угоди про приймацтво за свідків брали родичів того, хто йшов у прийма, та того, хто приймав; громада не брала ніякої участі у складанні цих угод так само як і при усиновленні⁶⁰. Нерідко при складанні різних угод (зокрема, про приймацтво, в якій обумовлювалася участь зятя у спадкуванні) свідками були сусіди. Так, у Новомосковському пов. Катеринославської губ. "прием зятя в дом всегда совершается с тем, что тесть заявляет соседям сделать зятя наследником, иначе никто в дом не пойдет"⁶¹. Цікаві форми свідчень можна знайти в окремих документах з Галичини. Так, у справі відписання доньці у придане землі при її вступі в шлюб угоду засвідчили: з одного боку, – мати-вдова, її брат, дві інші доньки (одна з них заміжня, разом з чоловіком); зі сторони громади – вїт, підвїт, присяжний. Окрім цього стандартного підбору свідків, цю умову засвідчили також "тего малженства староста" (тобто весільний староста), а також "приятель" (тобто весільний дружка). Письмове укладення угод про приймацтво практикувалося в Київській та Катеринославській губ.⁶² Нерідко ці угоди вносилися в спеціальну книгу, що велася у волосному правлінні, або просто засвідчувалися там⁶³.

Серед свідків при укладенні письмової угоди обов'язково мали бути присутні люди письменні, які б засвідчували підписи неписьменних (не лише заповідача, а й свідків) або навіть підписувалися б замість них. Так, нерідко грамотні підписувалися за неграмотних, "взявши у них руки"⁶⁴. В одному заповіті з Харківської губ. читаємо: "К сему духовному завещанию завещатель Харьковской волости и общества государственной крестьянин Федор Максимов, сын Гурин, а вместо его, неграмотного, по его личной и рукоданной просьбе, Ольшанский государственный крестьянин Давид Соломаха руку приложил"⁶⁵. А ось іще зразок з Харківщини: "Сие духовное завещание набело переписывал слободы Огульцов госуд(арственный) кр(естьянин) Дмитрий Лукьянов, сын Пелешенко. К сему духовному

завещанию, составленному в здравом уме и твердой памяти, госуд(ударственный) кр(естьянин) слободы Черемушной Лаврентий Михайлов сын Вольвач, а за его неграмотностью, по его личному и рукоданному прошению, слободы Огульцов госуд(арственный) кр(естьянин) Кондрат Павлов сын Гледенко руку приложил; при составлении сего духовного завещания были свидетели села Черемушной госуд(ударственные) кр(естья)не: Иван Иванов Авдошенко, Тимофей Ефимов Вольвач и Петр Григорьев Кононенко, а вместо их, неграмотных, по их просьбе, и за себя в свидетельство, крестьянин Филимон Волковый руку приложил"⁶⁶.

Окремо варто зупинитися на специфіці шлюбних угод. Для XIX ст. характерна "кількаповерховість" укладення шлюбних угод: умова про власне шлюб укладалася (щоправда, неформально) між молодими, а батьки, зважаючи на волю дітей, вже домовлялися про різні майнові аспекти й технічні моменти проведення весілля. Під час сватання (змовин, оглядин тощо) між собою домовлялися дві сторони – сторона нареченого ("сват", "сватач", "староста", "дружба" або батько молодого) і сторона нареченої (глава сім'ї, переважно батько, в разі його відсутності – мати або брат, а в круглих сиріт – хресний батько чи дядько). Цікаво, що часом в етнографічних матеріалах з південної Наддніпрянщини знаходимо повідомлення про "свах" – жінок, які ходили на розвідини від сторони молодого на першу зустріч з батьками молодої. В інших регіонах сватачами були чоловіки, а на Чернігівщині навіть було зафіксоване вірування, що якщо "баба засватає, то не буде талану"⁶⁷.

Самі ж молоді в укладенні угоди грали пасивну роль, роль предмета угоди (щоправда, тільки формально). За висловом О. Єфименко, наречена, а часто й жених, у шлюбній угоді є просто річчю, що має в очах сторін, котрі домовляються, таке ж значення, як і інший предмет угоди⁶⁸. Ясно, що це значною мірою перебільшення, однак нерідко передшлюбні (шлюбні) угоди й справді демонструють утилітарне ставлення до наречених: формально вони виступають предметом угоди. Цей дуже архаїчний принцип зберігався на селі в XIX ст. через те, що молоді не мали господарської чи матеріальної самостійності (адже вони були невідділені), тож шлюбна угода мала вигляд господарської угоди між родинами. Батьки молодих (або їх посередники) домовлялися про розмір приданого й умови, на які йде донька. В разі розірвання угоди всі "збитки" (частування, а також видатки) покривалися не молодими, а їхніми батьками (або родичами).

Винятки становили випадки, коли сватався вдівець або коли сваталися до вдови: тоді вони самі представляли свої інтереси. Це саме стосується

самостійного в господарчому плані нареченого: приймак, ідучи “на жінчину худобу”, міг також сам складати усну угоду, по-перше, зі своєю родиною з приводу того, що йому дають у придане⁶⁹ (у цьому випадку він відмовлявся від спадкування у батьківському домі), а по-друге, з тестем.

Процедура укладення угод різного типу також дуже подібна. У сільському середовищі XIX ст. вона має яскраво виражений обрядовий характер. Це не стосується тільки трудових угод. Угоди про оренду (або, як писалося в XIX ст., “временные запродажи для пользования наделом на известный срок”⁷⁰) часто здійснювалися “домашнім порядком” у присутності двох–трьох свідків. Найм у Малоросії, за П. Чубинським, відбувався в такий спосіб: “Хозяин, желающий нанять “наймыта”, идет к нему в дом и там условливается в цене. При договоре участвуют и посторонние в качестве свидетелей. Когда условятся, и наймыт согласен, тогда нанявший ставит от себя могорыч, который тут же и распивается всеми присутствующими”⁷¹.

О. Єфименко своєрідність договірних відносин у селянському середовищі в межах усієї Росії XIX ст. вбачала в тому, що “форми скреплення договорів, предлагаемые законом, заменяются у крестьян различными символическими действиями, имеющими у них полную юридическую силу”⁷². Дослідниця наводить такі види обрядових дій: учасники договірної процесу (контрагенти) б’ють один одного по руках, які розіймає сторонній (свідок); хапають один одного правою рукою в ліктях; при купівлі-продажу предмет купівлі передають із поли в полу; обов’язково учасники і укладення угоди моляться Богу⁷³. Власне, ці основні риси зафіксовано і в українських матеріалах.

У Вовчанському пов. Харківської губ. при укладенні угод дотримувалися таких обрядових дій: “Приступая к договору, снимают шапки и молятся на восток, затем продавец или обязывающийся объявляет цену и протягивает правую руку ладонью вверх, спрашивая “согласен или что дашь”; вторая сторона, т. е. покупающий или договаривающийся, бьет тоже правую ладонью протянутую к нему руку и объявляет свою цену”⁷⁴. Це повторюється кілька разів; учасники угоди б’ють один одного по руках і оголошують свою суму до тих пір, поки не зійдуться в ціні. Рукобиття здійснюється голою рукою. При продажу хати завжди в ній лишаються ікони⁷⁵.

Усною була умова господаря із “законщиками”. Обидві сторони виставляли при цьому могорич, і тоді справа вважалася остаточно закріпленою: “усе рівно, як кріпость узяв”⁷⁶. По закінченню робіт також ставився “обоюдний могорич”: господар і законщик “благодарят друг друга”⁷⁷.

Під час купівлі-продажу худоби на Поділлі здійснювалися такі дії: покупець бив правою рукою по долоні продавця, додаючи ціну, і якщо в ціні сходилися, то продавець і покупець били один одного в долоні, що значило "перебити руки", при цьому примовляли: "Щоб продавцю дав Бог щастя із грошей", а покупцю "із худоби". Куплений кінь передавався покупцю з вуздечкою, а віл – з налігачем (мотузкою на рогах), який брали полою свити і повертали вола на одному місці тричі, а після того з-під передньої правої ноги купленого вола чи коня брали землю і мазали тварину по спині; потім розпивався могорич, після чого покупець і продавець називали один одного сватами⁷⁸. Подібна картина спостерігалася й на Харківщині: зійшовшись у ціні, "передається с полы повод или налыгач, который накрывается полою верхнего платья и так передается купившему, а купивший так же берет его полой, затем из под ног скота берет землю и трет ею от головы до хвоста, приговаривая: "Будь здовова и сыта как земля"⁷⁹. У багатьох місцевостях України купівля-продаж (обмін) худоби вважається остаточно завершеною, коли повід або налігач передається з одних рук в інші, а при битті об заклад чи укладенні умови – коли розійнято руки⁸⁰.

У шлюбних угодах також практикувалося перебиття рук. Так, на Бродівщині (Львівщина) свати і свашки в'язали руки навхрест собі і молодим, а один з сватів перебивав по руках і бажав молодим щастя в майбутньому житті⁸¹. Однак частіше згоду сторін засвідчували такі символічні дії: 1) дівчина подає рушники сватам (вар.: пов'язує сватів рушниками, а нареченого хусткою); 2) дівчина подає чарку сватам і молодому (вар.: дівчина бере в руки чарку, яку наливають свати, і пригублює її); 3) дівчина приймає хліб у сватів; 4) дівчина подає сватам (або прикріплює до їхнього одягу чи капелюха) різні предмети, які символізують згоду на шлюб (букетики, китички, бинди (стрічки) тощо). Знаком відмови, за народними переказами, є піднесення сватам гарбуза.

Найбільш стабільною і поширеною дією, яка закріплювала угоду, був могорич.

У Могилівській губ. господарчі угоди укладалися без якихось особливих обрядових дій, проте після куплі-продажу чи обміну учасники угоди повинні придбати могорич ("купить могорыч"). "За выпитием могорыча купленное или промененное остается навсегда в ином владении"⁸². Могорич служив доказом правомірності купленого чи проміняного добра. У Вовчанському пов. Харківської губ. після процедури рукобиття учасники йшли в корчму пити могорич або посилали за горілкою і розпивали її удома разом з тими,

хто був присутній при умові і схиляв до прийняття того чи іншого рішення. Тільки після цього процедура вважалася закінченою⁸³. Розпивання могорича було настільки стабільним звичаєм при укладанні будь-якої угоди⁸⁴, що навіть немає сенсу наводити факти з інших регіонів.

У шлюбній угоді, яка відзначається символічністю обрядодій, знаком згоди батьків молодой є те, що вони запрошували сватів (старостів) від молодого в дім і приймали від них принесену горілку, частували їх своєю⁸⁵, тобто розпивали могорич.

“Значение “могорыча” такое, – писав П. Чубинський, – распивши его, наймыт не имеет уже права отказаться”⁸⁶. Дослідник наводить такий красномовний факт: найняли столяра для будівлі амбара, однак він умови не виконав. Коли наймач став докоряти йому за невиконання умови, той сказав: “Адже ми могорича не пили”. Таким чином, робить висновок П. Чубинський, “могорыч является необходимостью, он дает санкцию договору”⁸⁷, “могорыч как угощение есть, так сказать, услуга со стороны поставившего его, а воспользовавшись услугою, неприлично неустоятъ на договоре, во-вторых, при могорыче бывают люди, и условиться при людях – все равно, что совершить формальный договор”⁸⁸.

За етимологічним словником, “могорич” – слово тюркського походження, яке означає дар.

Розрахунки і забезпечення угоди, за звичаєм, велися подібно до того, як це робилося за законом. Ще О. Єфименко помітила, що “обеспечиваются договоры, по крестьянскому обычаю, как и по закону, задатками, неустойками, залогами, поручительством и т. д.”⁸⁹. До цього можна додати лише одне уточнення: в Україні в ХІХ ст. неустойки та поручительства (за матеріалами волосних судів) практично не зустрічалися.

Оплата за товар, надану послугу (за роботу) чи надану в оренду річ могла бути грошовою, натуральною, грошово-натуральною або “за відробіток” (остання може бути зарахована до натуральної). В умовах натурального господарства в ХІХ ст. платежі нерідко здійснювалися натурою (оранкою, збиранням урожаю тощо)⁹⁰. При найманні хати для досвіток (“досвідків”) у Лохвицькому пов. на Полтавщині платили здебільшого натурою: щонеділі кожна дівчина приносила паляницю і кілька пиріжків⁹¹.

Спосіб і термін оплати визначався кожною угодою окремо⁹². Договірне звичаєве право передбачало таку форму передоплати, як завдаток, який визначався учасниками угоди і сплачувався під час укладення угоди, решта ж суми виплачувалася (також за домовленістю) найчастіше від одного місяця до одного року⁹³, хоча селяни намагалися уникати розстрочок і домов-

лялися про одно- дворазову (завдаток і решта суми) виплату. На Поділлі парубки, наймаючись на роботу до пана, отримували завдаток, що покривав податі за півроку, решту – виплачували щотримісяці, а хорошим працівникам – за їх вимогою (оплата – від 20 до 24 коп. за кожен день без їжі, три робочі дні в тиждень⁹⁴). Вручення грошей (повної суми чи завдатку) відбувалося після того, як угода підписувалася сторонами і затверджувалася підписом волосного правління⁹⁵.

Стосовно шлюбної угоди, яка мала кількарівневу структуру, можна виділити такі зобов'язальні відносини, що мали характер розрахунків:

1. Якщо відбулася принципова згода на шлюб з боку сторони молододі, сторона молодого ставила на стіл горілку ("оковиту", "напиток") і хліб; сторона молододі ж – частування і часом також горілку. Цікаво, що в російському шлюбному обряді існував звичай "кладки", коли всі витрати брала на себе сторона жениха.
2. Придане передавалося переважно під час урочистого переїзду молододі в дім жениха в ході весільного обряду, зрідка – без урочистості після весільного обряду або до весілля.
3. Подарунки, про які було домовлено на сватанні (молодим, членам їх сімей, тим, хто допомагав на весіллі – коровайницям, кухаркам тощо), роздавалися також на весіллі в тій частині весільного обряду, який був передбачений місцевою традицією.

Підстави для розірвання угоди могли бути такі:

1. Якщо один з учасників або обидва відмовлялися від угоди, компенсувавши збитки тим чи іншим чином (втрачаючи/повертаючи завдаток, сплачуючи штраф тощо).
2. Купівля у малолітнього чи божевільного визнається недійсною⁹⁶. У практиці волосних судів є приклади покарання покупця різками, який нечесно купив щось у п'яного продавця (Черкаський пов. Київської губ.)⁹⁷.
3. Коли угода була укладена в п'яному вигляді чи несвідомому стані (при умові, якщо це буде доведено свідченнями очевидців⁹⁸).
4. Якщо продаж нерухомості, що перебуває в сімейній власності, було здійснено без згоди членів родини⁹⁹.
5. Купівля-продаж краденої речі визнається недійсною (розривається). У волосному суді розглядалася скарга на двох селян, що продали третьому двох гусей, що належали іншій селянці, котра й відібрала їх від покупця. Суд, на скаргу покупця, вирішив оштрафувати продавців на 50 коп.¹⁰⁰ В цьому випадку, пише С. Пахман, народний звичай цілком подібний до закону (т. X, ч. 1, ст. 1512)¹⁰¹.

Конфлікти розглядалися третейським чи волосним судом або З'їздом Мирових посередників, а місцеві старшини і сільські старости спонукали до виконання угоди чи рішення (Поділля)¹⁰². На Харківщині зверталися або відразу до волосного суду, або ж зрідка після того, як пробували розібратися самі – з сільськими старостами й стариками¹⁰³. На всій території Малоросії, за П. Чубинським, конфліктні справи розглядали волосні суди¹⁰⁴. Західноукраїнська традиція місцевого самоврядування віддавала конфліктні справи на розгляд громадських урядів (управ), а до скасування кріпацтва в часи дії домінального права – на панський суд (це стосується і всієї території України). В Богодухівському пов. на Харківщині волосний суд за порушення сином, “прийнятим замість рідного”, його синівських обов'язків постановив “чтобы Я. ни в каком случае не допускал А. бедствовать как в пище, так равно и одеже, в противном случае предоставляется А-ву вновь заносить жалобу В(олостному) Суду...”¹⁰⁵.

Санкції проти того, хто порушив угоду, бували різні. Так, на Полтавщині “не устоявший на условия возвращает задаток вдвое”¹⁰⁶. У Харківській губ. (Вовчанский пов.) “при заключении договоров задаток обязывает исполнить договор, в противном случае нарушивший уплачивает двойной штраф или возмещает убытки, могущие произойти от невыполнения договора”¹⁰⁷.

Що стосується купівлі-продажу, то на Полтавщині існував звичай: якщо угоду складено за правилами, то продане не може бути повернене, коли на це немає спільної згоди¹⁰⁸. На Поділлі під час купівлі-продажу худоби практикувався інший звичай: якщо давав завдаток, то угода вважалася закінченою і покупець на домовлений термін брав худобу для проби, зобов'язуючись віддати решту грошей у визначений термін; якщо ж покупець був незадоволений покупкою, то він мав право повернути худобу до того часу, на який домовлено віддати другу частину грошей. У такому випадку завдаток повертався, а взаємні претензії з приводу збитків вирішувалися при свідках третейським або волосним судом без формальностей. Власник худоби вимагав відшкодувати збитки, як кажуть на Поділлі, “за утрату ярмарки”; вони покривалися незначною сумою¹⁰⁹.

Робітник, котрий без поважних причин не довів до кінця роботу, міг бути позбавлений усього заробітку (якщо його не отримав), і, навпаки, господар, відмовивши працівнику без поважних причин, мав заплатити йому всі зароблені гроші¹¹⁰, а якщо умова була письмова, то винуватці додатково виплачували штраф¹¹¹. За Чубинським, наймит міг відійти від господаря раніше терміну з поважних причин (смерть близьких і рідних, погане ставлення господарів, хвороба), в цьому випадку господар повинен був

заплатити за умовою. Якщо ж відхід не мав поважної причини, наймит не мав права на винагороду ("Він у мене не вибув", – зазвичай говорив господар у такому випадку¹¹²). Наприклад, наймита, який достроково пішов від господаря, покарали 20 різками і поверненням авансу¹¹³. Серед рішень волосних судів є випадки покарання господаря за несплату зарплати. Так, Білоцерківський волосний суд підтримав скаргу наймита¹¹⁴; Великоритський волосний суд Брестського пов. за скаргою селянина, який прослужив у господаря два роки, постановив заплатити йому 4 руб. сріблом, і хоча господар заперечував, аргументуючи це тим, що "витратився" на його весілля і хрестини (40 руб.), суд усе-таки вирішив "взыскать" з господаря 4 руб., а крім того, ще чвертку жита¹¹⁵.

Розірвання шлюбної угоди мало такі наслідки: 1) компенсацію матеріальних збитків; 2) компенсацію моральних збитків; 3) зрідка кримінальне або адміністративне покарання.

Відмінність між законом і звичаєм полягає в тому, що за законом, який діяв у XIX ст., "всякий договор и всякое обязательство, правильно составленные, налагают на договаривающихся обязанность их исполнить" (т. X, ч. 1, ст. 569), тобто скривджена сторона могла вимагати обов'язкового виконання договору. Що стосується звичаю, то тут, на думку О. Кувеньової, відповідальність за порушення договору обмежувалася лише відшкодуванням завданих збитків¹¹⁶. Як писав з цього приводу С. Пахман, у сільському середовищі було багато випадків невиконання договору, однак цей факт не можна сплутувати з правом: в принципі у звичаї також всі угоди повинні бути виконані¹¹⁷.

При аналізі договірно-зобов'язальних відносин в українському традиційному суспільстві виявлено ряд закономірностей. Для всіх перерахованих вище типів договірних і договірно-зобов'язальних відносин характерні такі спільні риси: 1) угода ("умова") укладалася переважно усно, збільшення в другій половині XIX ст. числа письмових угод не применшило значення усної; 2) умова складалася в присутності свідків, причому в деяких місцевостях за свідків були не лише приватні особи, а й офіційні (з громадського уряду, волосного правління); 3) обов'язковим для більшості угод було її закріплення через могорич; 4) при розірванні угоди існували санкції проти винної сторони тощо. Це – "кістяк" звичаєвих угод різного типу. При цьому кожна з "умов" мала свою специфіку, зокрема кількарівневій шлюбній угоді притаманна особлива обрядовість та символічність окремих дій; трудові ж угоди відзначалися прагматичною лаконічністю.

2. Сімейні угоди

2.1. Шлюбні угоди

У XIX ст. в українському селі існувало три основні форми укладення шлюбу: А – за домовленістю між батьками і Б – за домовленістю між молодими. Перша форма в усе ще патріархальному середовищі була нормою, а друга – винятком. Для XIX ст., принаймні його першої половини (до скасування кріпосництва, в умовах доміняльного, або так званого "панського" права), характерна була ще й третя форма укладення шлюбу (В) – за рішенням землевласника.

Укладення шлюбу за домовленістю між батьками в українському патріархальному середовищі відбувалося по-різному, наприклад, за згодою молодих (тобто коли вибір партнера й укладення шлюбної угоди здійснювалися батьками, а молодих лише питали згоди на шлюб) та за ініціативою молодих (коли молоді самі обирали собі пару і повідомляли батьків, а ті вже уклали між собою шлюбну угоду). За спостереженнями дослідників XIX ст., в Малоросії батьки чи не найбільше порівняно з усією територією Росії прислухалися до бажання своїх дітей¹¹⁸. Наскільки поважаються права батьків, настільки ж поважаються і права дітей на шлюб: немає згоди дітей, і батьки не мають права приневолювати їх до шлюбу¹¹⁹. Випадки укладення шлюбної угоди між батьками без згоди молодих (або одного з них), безперечно, також траплялися в сільському середовищі, однак це були винятки. "Только в редких случаях, – констатують дослідники, – родители жениха сами выбирают для него невесту. Во всяком случае заранее об этом говорят своему сыну и обсуждают этот вопрос открыто на семейном совете. Хотя старики рассказывают, что их прежде женили, не спрашивая согласия"¹²⁰. В Литинському пов. на середину XIX ст. такі шлюби вже не зустрічалися¹²¹. В Україні перешкодження закоханим одружитися щонайменше засуджувалося, а часом вважалося навіть гріхом. В українському пісенному фольклорі особливе місце займають пісні про тяжкі наслідки насильно розлучених закоханих¹²². На варті інтересів молодих стояли в цьому питанні і волосні суди, які розглядали випадки "расстройства свадьбы" у випадку, коли шлюбна угода була укладена без згоди котрогось із молодих¹²³. При тому, що вибір подружньої пари у XIX ст. здійснювався самими молодими, ініціатива батьків у цьому плані також не була чимось винятковим, особливо це стосується заможних сімей. "Раніше було так: зустрічаються два господарі на базарі (а вони вже давненько знайомі, хоч

і з різних сіл), ідуть у корчму і ведуть бесіду. Один каже: "У тебе є донька, а в мене – син, давай їх оженимо. На цьому й порішили"¹²⁴.

Отже, перша форма укладення шлюбу – за домовленістю між батьками – мала три підваріанти: А. 1 – без участі молодих; А. 2 – за згодою молодих; А. 3 – за ініціативою молодих.

Усі домовленості, які спричиняли юридичні наслідки, укладалися не самими молодими, а їхніми батьками (посередниками або представниками). Як уже зазначалося, це пояснюється передусім тим, що неодружена молодь до шлюбу не мала господарчої самостійності, тож не могла самостійно представляти свої інтереси в угоді, яка значною мірою мала матеріальний контекст.

Варіант Б – укладення шлюбу за домовленістю між молодими – передбачає, що батьки в цьому випадку участі (принаймні юридичної) не беруть. Це можливо в таких випадках: а) якщо одружуються самостійні в господарчому плані особи (вар.: вдова або вдівець)¹²⁵; б) таємно або всупереч волі батьків.

Останній вид укладення шлюбу був рідкістю. Так, за спостереженням І. Шаровкіна, наприкінці ХІХ ст. лише в одному селі (Печенігах) Вовчанського повіту Харківської губ. зрідка траплялися випадки вступу у шлюб без згоди батьків; в інших же – таке не траплялося¹²⁶. Вступ у шлюб без згоди батьків в кінці ХІХ ст. на Харківщині відбувався так: молодята брали свої документи з дому (мовляв, щоб влаштуватися на роботу), їхали до Харкова і там вінчалися¹²⁷. Дослідник звичаєвого права ХІХ ст. І. Оршанський зазначав, що в європейській шлюбній традиції характерне протиставлення церковного канонічного права і народних уявлень на шлюб. Зокрема, конкубінат, освячений таємним вінчанням, з погляду церкви є цілком законним, що ж до народної правосвідомості європейських народів, то для шлюбу необхідна участь батьків і засвідчення його перед громадськістю¹²⁸.

Самовільне одруження каралося певними санкціями з боку батьків: позбавленням спадщини, приданого, позбавленням батьківського благословення; останнє в народному побуті мало велике значення¹²⁹. Батьківська згода на шлюб – обов'язкова, писав П. Чубинський. Без неї шлюб не може стати дійсним, а якщо й бувають такі шлюби, то це аномалія¹³⁰. Якщо дитина сирота, то згоду дають найближчі родичі – дядько, хрещений батько: "вони вже хоч і не дозволяють, а все-таки благословить треба"¹³¹. За Систематичним зведенням звичаїв Полтавської губернії, донька, що самовільно вийшла заміж, позбавлялася приданого¹³². За свідченнями мирового судді з Поділля, якщо шлюб укладено без згоди батьків (вінчан-

ням), то це не впливало на виконання всіх весільних обрядів; "родители скоро прощают детям их поступок, но предназначенные подарки для хозяйства новобрачных не выдаются родителями до тех пор, пока родители не убедятся в хорошей жизни супругов, своих детей"¹³³. Дітей прощали, і батьки врешті-решт давали їм благословення¹³⁴. Однак такі випадки були винятковими, переважали шлюби за домовленістю між батьками.

Приміром, у Вовчанському пов. на Харківщині процедура вибору нареченої відбувалася приблизно таким чином: батьки говорять синові, що час йому одружуватися, і питають, кого йти сватати, тобто хто йому більше подобається. Попередньо батьки розхвалюють йому кількох дівчат, із яких вони хотіли б мати собі невістку; якщо син виявить бажання щодо однієї з них, то успішно домовляються, якщо ж ні, батьки починають умовляти сина до тих пір, поки він не згодиться. Ситуація з дівчатами була подібною, хоча останні виявляли більше пасивності¹³⁵.

У Росії на вибір подружньої пари впливала община, "старики"¹³⁶. В Україні громада не вирішувала цих питань, лише зрідка "принимает участие в убеждении молодых людей вступить в брак, если от родителей девушки или от от нее самой поступает жалоба за обольщение ее обязанием жениться"¹³⁷.

Варіант В – "домініальний" – був зумовлений тим, що шлюбна угода між селянами, які були "прикріплені" до певного поміщика, безпосередньо впливала на його власне господарство: наприклад, якщо селянин одружувався з селянкою з сусіднього села, яке належало іншому поміщикові, останній втрачав робочу силу в особі дружини селянина. У таких випадках поміщики мали укладати між собою угоду на обмін, і лише після цього можна було селянам одружуватися. Так, в одному народному оповіданні усної історії українців розповідається: "А то, було, пани один з другим у промін людей своїх дають. Це ось як. Приїде пан Андрієнко з своїм кучером до пана Собакаренка. Та, гляди, кучер Андрієнка познайомиться з горнишною Собакаренка і захоче з нею одружитися, то Андрієнко почне прохати Собакаренка уступити йому горнишню. Собакаренко згоджується на таких умовах, щоб Андрієнко дав йому за ту горнишню яку-небудь із своїх дівчат. Оно воно й зветься у промін"¹³⁸, тобто шлюб селян-кріпаків, які належали різним поміщикам, передувала угода між самими землевласниками, здійснювався обмін "душами".

Дослідники ХІХ ст. відзначали, що нерідко поміщики змушували своїх кріпосних селян до нерівних шлюбів з таких причин: "Бедные женихи, не находя себе невест в кругу богатых и не имея возможности взять их даже из неимущих семейств, которые дорожат своими девками, как работницами,

должны оставаться холостыми, и когда накладывается на них тягло, не только не бывают в состоянии справиться, но еще более упадают и силами и духом. Вот почему помещики для облегчения этого зла прибегали к другому – принуждениям к браку, выдавая самовольно богатых невест за бедных женихов и наоборот, женя богатых на бедных”¹³⁹. Навіть освічені поміщики вважали такі шлюби нормою. Так, український письменник І. Білецький-Носенко допускав шлюби між своїми кріпаками тільки зі свого дозволу¹⁴⁰. Забороняв одружуватися своїм кріпакам з кріпаками іншого поміщика Г. Галагає, він же забороняв своїм кріпачкам виходити заміж за козаків, бо в такому разі його парубки-кріпаки лишаться без дружин¹⁴¹.

З приводу такої особливості панського звичаєвого права існує багато фольклорних свідчень; відчувається, що це була “наболіла” тема. За доміняльним (панським) правом пан мав першочергове право одружувати своїх кріпосних: “...женитись тоді хіба ж так було, як тепер: кого хотів, то ту й сватав? Ні. Тоді було так: як пан дозволе, то й женишся, та ще й бери ту, яку пан скаже”¹⁴². В іншому спогаді розповідається про те, як удівець, котрий служив кучером у панському дворі, надумав оженитися і пішов до пана, щоб той сказав, кого йому брати. Той указав на молоду дівку Степаниду, роботящу, хорошу. “Піди до нього (її батька. – М.Г.) й скажи, що я прислав тебе до нього сватати його дочку”¹⁴³. Коли вдівець прийшов до батьків Степаниди, ті “так і ахнули: “Що це ти, Тимофію? Та ти ж їй у батьки годишся!”¹⁴⁴ Той не це каже, що й сам знає, однак що поробиш: пан сказав. Коли покликали доньку, вона вперлася: умре, а не піде за старого. Пан викликав батька й доньку до себе і ще раз спитав про їхнє рішення. Донька навідріз відмовилася. Тоді пан наказав дати батькові п'ять різок, а доньці п'ятдесят. “Тоді той батько бух пану в ноги та й давай просити: “Простіть, паночку, я згоден, хай бере, хай що хоче, те й робе. Як мені за неї таке терпіти, хай бере”¹⁴⁵. Після того їх і повинчали. І закінчується оповідання фразою: “Отак, чуєте, пани женили: йому було год тридцять п'ять з гаком, а їй було всього год сімнадцять”¹⁴⁶.

У фольклорних матеріалах можна знайти багато цікавих деталей, що їх офіційні джерела не фіксували. І пов'язані вони з обов'язком пана, який одружує свого найміта. “Було то ще за панщини. Настав до якогось села новий мандатор. Зараз, як настав, приходить до него парубок, бо хотів женитися та потребував дозволінства панського, котре видавав мандатор...”¹⁴⁷. Цей уривок цікавий тим, що демонструє субординацію: у разі віддачі маєтка в оренду всі права поміщика перебирає на себе орендар, в тому числі таке “священне” право, як давати дозвіл на шлюб “своїх” селян. Збереглися у фольклорі й оповідання про те, як пан насильно видавав

зведених ним дівчат заміж за селян. Так, в одного пана працювала покоївкою дівчинка Маріка. "Привикла до нього й виросла. Як уже вона була годяща, пан став з нею жартувати. То вже вона стала, видно, беременна. А був парубок небагатого состоянія – Трохим Глушка. То цей пан каже:

– Трохиме, сватай у мене Маріку, я тобі даю плуг, худоби пару волів, троє коней, корову з телям, свиню з поросятами, пару овечок, курку, гуску, качку, козуха, свитку – все, що захочеш, що полагається в хазяйстві. І приходь, Трохиме, в суботу, запрягай воли й коні і забирай все, а в неділю їдь до церкви, повинчайся та й будеш хазяїнувати"¹⁴⁸.

Отже, фраза "сватай у мене Маріку" сказана паном, не випадкова. Звичайно, це стосувалося передусім сиріт, які з дитинства йшли на услуговування й утримання до пана. У таких випадках пан повинен був забезпечити молоду приданим, а якщо йшлося про наймита, то землею. Про це ж свідчать інші фольклорні матеріали. Так, в одному народному оповіданні йдеться про те, як одружувався молодий ремісник-сирота, який жив у пана.

"Прикликали до пана, пан каже:

– Женись, Тихон!

– А на якій, пане?

– Бери оту-то!

Подумав мій батько, подумав. Що ж тут думати? Скажи "не хочу", – різкими сіктимуть на конюшні. Всьо равно не по-його, та по-пановому вийде.

– Добре, пане. А коли весілля?

– На тім тижні.

А батько ж молодий, всього двадцятий годок. Жаль йому, не любив він ті дівки, яку йому пан указує, та й не знав її, а таки оженився. Пан і батьків ставлених посадив, зіграли весілля. Дав пан хатку поганеньку, городика трохи, землі трошки..."¹⁴⁹.

За звичаєм, землевласник мав обов'язок наділити свою наймичку приданим, а наймитові, якого він одружує, виділити землю, худобу для господарства, справити весілля і сплатити послуги священика: "Наші пані Євгенія Григоровна Попова, – розповідається в іншій оповіді, – не дозволяла своїй хрелині Галі йти заміж за кучера Петра. Ну, звісно, як вони були молоді, то вони й полюбилися собі, Галя ото і не вдержалась, провинилась, проштрафилась, як би там сказати. Хе-хе. А пані якогось-то і дізналася, що вона... Ну, тоді вже нічого робити, треба їх повинчати. Зараз покликали попа, щоб ото їх повинчати. Тоді, бачте, самі пані платили попові за те, що повинчас. Ото й повинчали їх"¹⁵⁰.

Окрім фольклорних, є ряд офіційних свідчень, зокрема розгляд справ втручання поміщиків у шлюбну сферу в судовому порядку. Кілька справ доцільно розглянути детальніше, щоб відчутти обставини, за яких укладалися угоди.

Так, у рапорті Сквирського земського ісправника Київському воєнному, Подільському і Волинському Губернатору (1849) писалося: "В деревне Личах имени помещицы, престарелой девицы Варвары Хоецкой производится выделка камня нужного для постройки Киевского моста посредством вольнонаемных русских работников. Один из этих работников – каменщик Савелий Лиянов (Козлов), мещанин Виленской губернии. Сговорив дочь рекрутки Феклы Савчуковой Евдокию, 16 лет рожденную от отдачи отца его в военную службу, обращался с просьбою к помещице Варваре Хоецкой о дозволении Евдокии выйти во замужество за него и предлагал выкупных 15 рублей серебром, но Хоецкая отказала в том Лиянову, требуя с него за девку 60 рублей серебром, потом Лиянов намерен был уплатить 25 рублей серебром и просил вторично Хоецкую принять деньги и дозволить Евдокии вступить с ним в законный брак. Хоецкая же не соглашалась, домогаясь 60 руб. серебром. Лиянов увел Евдокию, но за ведомом ее матери в д. Томашевку, и там, при товарищах своих, каменоломщиках и крестьянах местных обручился с Евдокиею. Узнав о сем, эконоом Личов, дворянин Киевского уезда с. Наливайковки Юлиан Кржижановский послал в Томашовку взять насильно Евдокию и доставить на место жительства...."¹⁵¹. Молодих тримали в колодках кілька день. У зізнанні економа вказано, що Ліанов (Козлов) – старообрядець, який взяв Євдокію "на какулю-то чудную церемонию"¹⁵² і веде з нею "блудную жизнь". На з'їзді повітових предводителів дворянства було засуджено поведінку поміщиці та її економа, а пізніше економ зізнався у страшних звірствах поміщиці, які вона чинила щодо своїх селян, багато з яких загинули, замордовані, перебуваючи в кандалах або через нещасні випадки. Київська палата кримінального суду судила і економа Кржижанівського, і поміщицю Хоєцьку. Зокрема, за знуцання над Савчуковою першому було присуджено шість місяців тюремного ув'язнення.

Ця справа цікава тим, що виявляє дуже складну ситуацію, оскільки в ній конфліктує не лише звичаєва сфера з правовою, а й різноконфесійні звичаєві сфери між собою. Оскільки події відбувалися до відміни реформи 1861 р., то формально Євдокія Савчук (наречена) була власністю поміщиці Варвари Хоєцької. Тож цілком "законними" були підстави поміщиці вимагати викуп за втрачену робочу силу, і Ліанов (Козлов), свідомий цього, намагався укласти угоду "купівлі-продажу". Однак перед цим він уклав усну умову з матір'ю

Євдокії, тобто посватався до неї, дотримуючись звичаю. Тобто для нього (який особисто представляв свої інтереси) і для матері молодой (яка представляла інтереси своєї доньки) умова мала цілком легітимний (з погляду звичаю) характер, тож жених перевозить наречену в інше село, де заручується з нею, щоправда, за старообрядським звичаєм. З погляду права, він не просто "викрав" наречену, а вчинив кримінальний злочин (крадіжку власності).

А ось ще один випадок, зафіксований в архіві Київського, Подільського та Волинського Генерал-губернатора. У рапорті Липовецького Земського ісправника (1849) зазначалося: "Дожиттєвний владелец села Гордеевки отставной майор наших войск Кубраковский во второй половине апреля сего года дозволив крестьянину своему Матфею Гуменному жениться на дочери своего же крестьянина Ничипора Гуменюка Марии. Когда же эта счастливая пара приготовилась по обычаю праздновать свою свадьбу, и в субботу невеста и жених просили по селению гостей о свадьбе, майор Кубраковский велел взять жениха на рекрута и отправить к сдаче в Таращанское рекрутское присутствие"¹⁵³. Тим часом священик с. Гордіївки "выдал Гуменному от себя какое-то свидетельство о расторжении Кубраковским этого брака"¹⁵⁴. Під час розслідування з'ясувалося, що Кубраковський справді раніше дав згоду на шлюб Марії та Гуменного, однак пізніше змінив свою думку під впливом удівця Карачупова, який з метою "возстановлення хозяйства его" умовив поміщика, щоб той віддав Гуменного в рекрути, а його оженив на Марії. Дізнавшись про це, батько Марії не згодився віддати доньку за Карачупова і заявив, що вона лишається незаміжною. Гуменного так і не взяли в рекрути за станом здоров'я (маленький на зріст), однак поміщик тримав його деякий час під своїм арештом.

Суд присудив таке: з поміщика взяли розписку, що він більше не буде перешкоджати укладенню шлюбів у своєму селі "на основе предписания господина начальника губернии от 4 июня 1849 г. за № 1179, основанное на предложении господина Генерал Губернатора, последовавшего с поводу дошедшего к его высокопревосходительству сведения"¹⁵⁵.

За умовами панського звичаєвого права, пан ставав опікуном, "батьком рідним" дворових людей, які особисто в нього перебували "в услуженії". Принцип опікунства над своїм вихованцем (тільки не в сенсі опікунства над його майном, а над його долею) перейшов і до другої половини ХІХ ст. Цей звичай еволюціонує в інший: господарі і майстри дають своїм учням та наймитам кошти на весілля, якщо ті в них попросили згоди на шлюб; якщо ж шлюб укладався без їхньої згоди, то позбавлялися цієї матеріальної підтримки¹⁵⁶.

Зустрічаємо навіть такі радикальні свідчення про "панське право" щодо шлюбів підлеглих селян, як у Ярузькому старостві Ямпільського пов., куди втікали з молдавської сторони зубожілі селяни. Володільцю староства було рекомендовано "приложить старание женить всех нищих холостых ребят на дочерях зажиточных крестьян и придать им из грунтов столько поля, сколько могут спяхать, противу чего после и чинш расположить на них препоручить старосте по хозяину"¹⁵⁷.

Отже, XIX ст. є неоднорідним у формах укладення шлюбу. Протягом перших третин століття ще формально існувало панське шлюбне право, яке визначало, крім прав, ще й обов'язки землевласника щодо своїх селян. Так, пан мав право не лише давати дозвіл на шлюб своїх селян, а й визначати шлюбні пари, відповідно до потреб власного господарства. З іншого боку, він мав і певні обов'язки, зокрема стосовно своїх дворових людей, – наділяти окремим господарством селянина, якого одружує, чи приданим своєю наймицю, забезпечувати весільні витрати тощо.

У власне селянському середовищі, не обтяженому сваволею землевласників, протягом XIX ст. сталося зрушення у плані переходу від закритої до відкритої системи вибору подружньої пари¹⁵⁸.

З погляду майнових відносин, простежується така закономірність: той, хто укладав сімейну угоду, мусив брати на себе і матеріальну відповідальність. Якщо укладають угоду батьки (зі згодою чи без згоди молодих), то вони забезпечують придане, витрати на весілля, облаштування молодих на новому місці; якщо ініціатором шлюбної угоди був поміщик, то у тій чи іншій мірі відповідальність лягала на нього; якщо сватався незалежний господар, то він, як правило, брав на себе ці витрати і зобов'язання тощо.

Тепер варто детальніше зупинитися на аспекті майнових зобов'язань, що бралися під час укладення шлюбних угод, та економічних санкцій – у разі їх порушення.

Шлюбна звичаєва угода демонструє кілька рівнів договірно-зобов'язальних відносин: поміж молодими, поміж батьками, поміж молодими і молодіжною громадою, поміж родинами молодих та сільською громадою, поміж молодими і церквою (Богом). Усі ці відносини тісно перепліталися в одному шлюбному договірно-зобов'язальному звичаєвому комплексі, структура якого передбачала переплетення різних угод з різним юридично-символічним наповненням. У цьому контексті варто розрізнити: власне угоду про шлюб і угоду (чи ряд угод) про весілля. Змішування цих двох сфер є хронічним для української етнографічної науки, і викликано це тим, що обидві угоди укладалися одночасно (або майже одночасно). Щоб

розібратися у специфіці шлюбних угод за звичаєм, розрізнення цих двох явищ просто необхідне.

Як уже говорилося, шлюбна угода за структурою є кількарівневою або кількаступінчастою, побудованою за принципом ієрархічності. Кожен наступний рівень не лише закріплював угоду, укладену на попередньому рівні, а й піднімав її в статусі, в т. ч. юридичному, на вищий щабель.

Для зручності розглянемо спершу повний варіант договірно-зобов'язальних відносин, що виникали при вступі в шлюб.

Так, домовленість між молодими про наміри одружитися була тією базою, на основі якої складалися подальші договірно-зобов'язальні відносини. Ця домовленість мала значною мірою вирішальне, проте аж ніяк не юридичне значення. Молоді давали одне одному "слово", "присягали" або "умовлялися" тощо. Це перший рівень угоди або перша сходинка ієрархії договірно-зобов'язальних шлюбно-весільних відносин. Укладення угоди на цьому рівні не було гарантією того, що ця угода буде скріплена і доповнена на наступному рівні. Розірвання угоди на цьому рівні не мало ніяких юридичних наслідків. Могли бути лише моральні санкції щодо сторони, яка порушила "слово". Ніяких економічних санкцій в цьому випадку не існувало.

Другий рівень шлюбно-весільної угоди відповідав такій структурній частині весільного обряду, як "сватання" з усіма його підрозділами: "розвідини", "вивідки", "змовини", "заручини", "оглядини", "торочини" тощо. На цій другій сходинці шлюбно-весільної ієрархії, по-перше, скріплювалася угода, укладена між молодими: якщо батьки (родина) молодого були згодні на шлюб, вони засилали сватів (або ж посиляли на "розвідки" посланця). На "розвідинах" або на самому сватанні батьки молодої повинні були дати відповідь на пропозицію. Якщо відповідь була позитивною, тобто принципова згода на одруження дана, переходили до розгляду наступних моментів: умови, на які йде молода (і конкретніше: що дає батько за сином), та придане молодої (що дають за донькою). На цьому ж етапі укладалася угода про весілля: термін, витрати, подарунки родичам тощо. При тому, що шлюбна угода на цій сходинці практично ухвалюється, вона поки що не має ніякої сили: шлюб ще не дійсний. Що стосується весільної угоди, тобто угоди щодо проведення весілля, то вона вже практично вступає в дію: по завершенню передвесільних обрядодій (сватання і т.ін.) починається активна підготовка до весілля. Розірвання угоди на цьому рівні вже передбачає юридичну відповідальність. Той, з чийої вини розривається угода, сплачує матеріальні й моральні збитки.

Лише на третьому рівні – вінчально-весільного комплексу – відбувається скріплення угоди про шлюб, укладеної в передвесільному

циклі весільної обрядовості: шлюб визнається громадою (весільний обряд), в тому числі молодіжною, та церквою (вінчання). У весільно-вінчальному обрядовому комплексі є обрядодії більш значні в юридичному відношенні та менш значні. При тому, що головною санкціонуючою обрядодією був посад молодих¹⁵⁹ (з погляду звичаю) і вінчання (з погляду церковного права), однак угода вступає в дію з того моменту, коли молода (з усім своїм приданим) переїжджає до молодого.

З погляду інституту власності, найважливішим етапом був другий, коли відбувалося укладення шлюбної угоди, здійснюваної в циклі передвесільної обрядовості. На весіллі угоди (про весілля, про придане) вступали у дію. За спостереженням О. Єфименко, умова про шлюб містить три головні моменти: оглядини осіб, які мають вступити в шлюб; власне умова та скріплення умови обрядовими діями¹⁶⁰.

"Сватанням" (локальні назви: "старости", "могорич"¹⁶¹, "згодини"¹⁶², "змовини"¹⁶³) в народі називали юридично-обрядову дію, під час якої укладалися шлюбна і весільна угоди між батьками молодих (між молодими) або їх представниками (сватами, старостами). Сватанню могла передувати ще одна зустріч, на якій свати від молодого могли з'ясовувати наміри батьків молодої щодо можливості шлюбу й уникнення несподіваних ситуацій під час сватання. "Розвідини" – це зустріч між родичем (батьком, матір'ю та ін.) молодого з батьками молодої з приводу можливості укладення шлюбу. Це була ділова розмова, яка не відзначалася особливою обрядовістю, часто навіть могорич не пили¹⁶⁴, однак у деяких місцевостях усе-таки побутував звичай розпивання могоричу і на "розвідках"¹⁶⁵. Відбувається вона в домі батьків молодої. Розвідини не були потрібні, коли батьки молодих вже давно зійшлися на тому, що їхні діти одружуватимуться. Якщо батьки молодої дали згоду на "засилання сватів", тоді вже розпочиналося сватання. Після сватання (у повному класичному варіанті передвесільної обрядовості) відбувалися ще дві зустрічі між двома сторонами. На одній з них ("розглядини") родина молодої ішла на обійстя батьків молодого, щоб оглянути господарство. Ще на одній з обрядодій відбувалися "заручини", які, на думку В. К. Борисенко, мали визначальне значення. Часом, якщо під час сватання батьки молодої давали згоду на шлюб, молодь у цей же вечір влаштовувала молодіжну вечірку, яка називалася "вареники". На Чернігівщині, наприклад, "заручини" відбувалися після вінчання (але до весілля), а між сватанням і заручинами відбувалися "змовини" (у молодої), що функціонально відповідали заручинам¹⁶⁶. "Вареники"¹⁶⁷ і "торочини"¹⁶⁸ переважно відбувалися в хаті молодої або на вулиці з харчами молодої.

Таким чином, передвесільна обрядовість вкладалася в таку схему: розвідини – сватання – оглядини – заручини. З усіх цих структурних частин передвесільної обрядовості сватання займало центральне місце. За умов скорочення передвесільного циклу з тих чи інших причин ("скороспілість" шлюбу, бідність, відживання традиції) це єдиний елемент, який залишався без змін. Сватання було центральною подією (обрядодією) і з погляду звичаєво-юридичного: умова, укладена між батьками на ньому, вже мала певні юридичні наслідки. Щоправда на сватанні угода тільки укладалася, а вступала в дію лише на третьому етапі шлюбно-весільного договірно-зобов'язального процесу, тобто на весіллі. Молоді після сватання ще не вважалися чоловіком і жінкою. Ця ситуація характерна для XIX ст., проте, очевидно, вона існувала не завжди.

Отже, сватання – це звичаєво-правова процедура, під час якої батьки молодих укладали угоду на шлюб. У ній варто розрізняти зміст (прагматична угода) і форму (обрядово-символічна). В укладенні угоди брали участь дві сторони – батьки молодої і батьки молодого. Зрідка свої інтереси міг представляти сам жених, особливо якщо він мав господарчу самостійність. Сватів могла приймати і вдовиця (без посередництва своїх батьків). Оскільки сватання в XIX ст. ще зберегло архаїчні риси укладення угоди не тільки між батьками молодих, а й між їхніми родинами, то на сватанні були присутні та грали активну роль посередників (а в юридичному плані і свідків) родичі, куми з обох сторін, сусіди або просто поважні на селі люди (громадський рівень).

Після того, як відбулася принципова узгодженість щодо одруження, переходили до обговорення господарських питань, пов'язаних з укладенням шлюбу. Відбувалися взаємні домовленості про взаємні зобов'язання. Сторона нареченого повідомляла про умови, на які іде майбутня сім'я: чи відділятиме їх батько, що при цьому молоді одержать. Сторона молодої висловлювала свої зобов'язання щодо їхнього внеску для утворення нової сім'ї, тобто яке придане дається за донькою. Окрім цього обговорювалися взаємозобов'язання щодо весільних витрат.

Вивчення фольклорно-етнографічних матеріалів засвідчує, що про це більш вільно і часто говорилося в західних регіонах. "Батько дочки запитує, що дають хлопцеві, що йому батьки обіцяють. – Е, то замало, – каже господар дому. – Я на то сі не згоджу. З таким віном, як я даю доньці, то я можу інакше видати"¹⁶⁹. На згодинах на Бойківщині "сватач питає, що отець дає за дочкою"; на заручинах у молодої при образах "контролюють згоду, що була на згодинах". Свати перепитують при свідках, що батьки дають за молодю, уточнюють у сусідів – чи так все було на згодинах, чи все

дають, що обіцяли. “Тоді дадут си руки, що вже згода межі ними”¹⁷⁰. Віно обговорювалося і на Дрогобиччині¹⁷¹.

У матеріалах з “великої” України також зустрічається інформація про те, як на сватанні домовлялися про взаємні зобов’язання. На Глухівщині власне домовляння про шлюб (“могорич”) було роз’єднане в часі з укладенням господарської угоди (“змовини”); цікаво, що тут на “змовини” йшли рідна і хрещена матері молоді, “тут зі сватами домовляються, що і скільки треба до свадьби, скільки людей буде, які подарунки давать”¹⁷², тобто питання про весільні справи тут були справою жіночою. На Житомирщині на сватанні велася така розмова: “А що ви дасте, свату, своїй дочці? – Клуню, десятину землі, корову, свинку, овечку, кобилу із лошам, кури, гуси”¹⁷³. На Уманщині староста питав: “А що ви дасте, свату, своїй дочці?” Сват відповідав: “Корову, десятину поля, пока йому (зятєві) не наділять. З одежі – свиту, кожух новий, чоботи, дві подушки, скриню”¹⁷⁴. Про посаг домовлялися і на Поліссі¹⁷⁵.

“Оглядини”. Якщо в звичайній угоді купівлі-продажу “товар” оглядали до укладення угоди, то в шлюбній угоді ця процедура відбувалася після принципової згоди на шлюб, хоча є свідчення про те, що зрідка після того, як родину молоді щось не влаштувало в господарстві молодого, вона могла “відкинутись”: “Спершу ходять по подвір’ю, зазирають в хліви, клуню, погреб і т. п., а наостанку – в хату. Їх просять сідати. Якщо матері й батькові сподобалось хазяйство, сідають, а як ні – то потопчуться і йдуть геть”¹⁷⁶. На Кременчуччині молодий сам кликав батьків молоді на розглядини. Якщо батьки з тих чи інших причин відмовлялися іти на розглядини, то сватанню кінець. Коли ж приходили, то оглядали матеріальні статки молодого, умовлялися про весільні витрати, призначали день весілля, розпивали могорич¹⁷⁷. На Конотопщині, Глухівщині розглядини відбувалися лише тоді, коли парубок був з іншого села¹⁷⁸.

Кількість і склад членів родини, яка йшла на оглядини, не була строго визначеною навіть у межах одного регіону. Так, на Роменщині на розглядини йшли батько, мати, одружені брати і сестри, а часом тітки й дядьки¹⁷⁹. На Кременчуччині (Полтавщина) на розглядини ішли батько, мати й заміжні сестри, зрідка – молода. Тут оглядини і змовини об’єднувалися і разом обговорювали подарунки, придане, витрати на весілля¹⁸⁰. На Київщині молода сама скликала своїх сестер, братів, і разом з батьками та молодією ішли на розглядини¹⁸¹. В інших місцевостях Київщини на розглядини йшли тільки батьки і молода¹⁸². На Тарашанщині на “виглядинах” домовлялися про витрати на весілля¹⁸³.

До приходу сватів батьки молодого часом позичали у сусідів коня, корову, мішок борошна тощо, щоб видатися багатшими. Однак такі випадки могли закінчитися сумно: якщо обманута сторона розривала шлюбну угоду, то жених отримував малу компенсацію за втрати¹⁸⁴.

Заручини були міні-весіллям або генеральною репетицією весілля. На заручинах у присутності сусідів, родичів, знайомих¹⁸⁵ відбувалася процедура обдаровування, яка за звичаєм мала юридичний характер. Нерідко влаштовували і посад молодих¹⁸⁶. На Кременчуччині ця обрядодія називалася "рушники" і відбувалася у молодії, під час неї обговорювалися подарунки. У деяких місцевостях (наприклад, у Бородянці на Київщині) після заручин молоді не мали права "відкинутись", що свідчить про важливість цього обряду, зі звичаєво-правового погляду¹⁸⁷.

Таким чином, на передвесільному етапі шлюбно-договірному процесу остаточно укладалася шлюбна угода між батьками молодих. Вона містила в собі:

1. Власне угоду про шлюб (згоду на шлюб).
2. Господарську угоду: зобов'язання обох сторін про внесок у господарство майбутньої сім'ї (придане молодії, частка сина в разі відділення від батька тощо).
3. Угоду про весілля (витрати з обох сторін, подарунки).

Закріпленням угод на передвесільному етапі є: могорич, обрядове частування, обмін дарами.

Укладення угоди між батьками (родинами) на рівні обрядодії сватання ще не було кінцевим етапом. Потрібно було пройти ще кілька рівнів визнання цієї угоди в громаді села і в церкві (перед Богом). Угода про шлюб вважалася дійсною лише після весілля та вінчання, а господарська угода (принаймні стосовно приданого та його перевезення) виконувалася на тому етапі весільного обряду, на якому це було передбачено місцевими звичаями.

У зв'язку з тим, що розрізняється шлюбна угода і угода про весілля, є два випадки **розірвання угоди**: передвесільної і шлюбної.

Тож якщо весілля і вінчання з тих чи інших причин не відбулося, шлюб не вважався дійсним. При цьому винна сторона повинна була компенсувати матеріальні збитки, завдані в ході укладення угоди протилежною стороною, а також моральні збитки протилежній стороні, що є, як зазначалося, специфікою саме шлюбної угоди. Зрідка застосовувалися й жорсткіші міри.

Рішення волосних судів з приводу компенсації передвесільних збитків не завжди орієнтувалися на звичаї, часто в рішеннях з приводу відмови вступити в шлюб волосні судді посилалися на закон¹⁸⁸. У Полтавській губ.,

якщо котрась зі сторін відмовляється від шлюбу, то має заплатити іншій видатки на частування під час сватання і на купівлю подарунків (за матеріалами волосних судів найбільше скарг після розірвання шлюбної угоди припадає саме на компенсацію затрат на пригощання); у разі відмови від добровільної компенсації за розірвану угоду рішення приймає волосний суд на основі свідчень свідків¹⁸⁹. "Иски предъявляются обиженною стороною к родителям стороны, обидевшей своим отказом; при неимении родителей – к тем лицам, от коих шло сватовство, ближайшим родственникам, опекунам и проч."¹⁹⁰. Справи про компенсацію збитків (передвесільних витрат) розглядалися волосними судами дуже часто і завжди призначали компенсацію витрат винною стороною¹⁹¹.

Моральні збитки у різних місцевостях оцінювалися по-різному. Так, за спостереженнями О. Єфименко, в північних губерніях Росії, за місцевими звичаями, відмова женихові після попередньої згоди взагалі не викликала ніяких проблем, тому тут позови "за безчестя" здійснювалися вкрай рідко, а компенсація жениху була мізерною (5 руб.); у середній смузі Росії випадки розгляду таких справ у волосних судах вже частіші й компенсації – більші (30 руб.); а в Малоросійських волосних судах позови (з боку жениха на сторону нареченої) задовольнялися завжди¹⁹². Матеріали волосних судів засвідчують це¹⁹³.

У Полтавській губернії, "сверх возвращения издержек волостной суд имеет право приговаривать отказавшуюся сторону к штрафу за опорок, т. е. за нанесение безчестья невесте, от коей отказался жених, или жениху, от которого отказалась невеста"¹⁹⁴, причому компенсація ображеній нареченій зазвичай вища, аніж нареченому. У деяких випадках плату за безчестя вимагали лише в тих ситуаціях, коли виникала образлива ситуація або розпускалися чутки¹⁹⁵. Що стосується позовів зі сторони дівчини (нареченої), то в усіх місцевостях такі позови завжди вирішувалися на її користь. На Поліссі за порушення угоди подавали в суд, і сторона, котра порушувала угоду, сплачувала не тільки видатки на сватання, а ще й штраф за "сором". Трохи пізніше в цій же місцевості вже такий звичай не фіксувався, молодий лиш мав повернути хустки (рушники), а молода – шовкову хустку, одержану від нього під час сватання, і сплатити вартість випитої його горілки¹⁹⁶.

У Зіньківському пов. Полтавської губ., якщо від шлюбу відмовляються не пізніше, ніж через день після сватання, то позов за збитки і безчестя волосним судом не приймався¹⁹⁷. Той самий звичай зафіксував В. Кравченко на Поліссі: безчестя не буде, коли відмовляються другого дня по сватанні, а лише тоді, коли уже підготувались до весілля. Саме

тому намагалися після сватання мерщій узяти шлюб (тобто повінчатися), щоб котрась сторона не відмовилась. В інших же місцевостях "материальные претензии к лицам, нарушающим предбрачные условия, начинаются с того часа, когда молодая перевяжет старост "рушниками"¹⁹⁸. На Переяславщині, якщо "старі сподобали на розглядинах, тоді молодий приїжджає за платками і після сего вже дівка не може одкинутись. Це великий сором. Тоді треба платити молодому збитки і безчестя"¹⁹⁹. В інших місцевостях "останньою точкою" були заручини²⁰⁰.

Стосовно шлюбної угоди, то господарчі домовленості "годиться виконати до року, як хтось затримався з цим, то проти цього запобігають так: молодий жене від себе жінку, щоб та забиралась до свого батька"²⁰¹. До цього запису у с. Бехи на Коростенщині В. Кравченко додає ще таку інформацію: якщо при розділі короваю батько або хтось інший з родичів молоді обіцяв подарувати бджоли, вівцю, корову, а пізніше відмовився віддавати, то тоді зверталися в цивільний суд, і мировий суддя на підставі свідчень двох свідків постановляв виконати обіцянку²⁰². А. Кристер зазначає: відсутність звичаїв письмово скріплювати шлюбну угоду, в т. ч. зобов'язання щодо приданого, зумовлює той факт, що, "коли повстає суперечка про склад та цінність посагу, то сумніви всі розв'язуються встановленням розміру та складом посагу за допомогою свідчень свідків"²⁰³.

Тепер про розміри компенсації. Порушення передшлюбної угоди будь-якою зі сторін часом оцінювалося подвоєною сумою видатків²⁰⁴, хоча більшість рішень з українських губерній свідчить, що волосні суди такого правила не дотримувалися. У с. Луговинів парубок відмовився від шлюбу з дівчиною, аргументуючи це тим, що у неї "падуча" хвороба. Однак оскільки це не підтвердилось, жениха зобов'язали компенсувати витрати батька дівчини (5 руб.)²⁰⁵. Для довідки: на той час віл міг коштувати 3 руб.²⁰⁶ В іншій справі засватана дівчина три місяці відкладала весілля і врешті-решт засваталася за іншого. Смілянський волосний суд Черкаського пов. постановив: "Чтобы Николаенкова уплатила Выровому безчестья 15 руб. сер., и после того он не имеет уже никакого дела к ней, и после сего она свободна выходит в замужество за кого ей угодно, с тем, однакоже, чтобы впредь дружка на дружку не имели злобы или делают вред"²⁰⁷. Розміри компенсації за витрати на сватання оцінювалися в середньому – 10 руб.²⁰⁸ або 15 руб.²⁰⁹.

У питанні розірвання шлюбів варто враховувати розбіжність у тлумаченні цього явища правом і звичаєм. Право визнає шлюб розірваним на підставі рішення вищої церковної влади. Це була досить складна процедура, саме тому формальних розлучень у царській Росії було мало. В 1897 р. серед усіх

православних Росії було зареєстровано 1132 розлучення²¹⁰. За переписом населення 1897 р., на 10000 жонатих припадало 14 розведених чоловіків і на ту ж саму кількість жінок – 21 розлучена жінка²¹¹. На основі підрахунків, здійснених у XIX ст. П. Бечасновим на основі “Всеподданейших отчетов обер-прокурора святейшого синода”, за 20 років (1867–1886) в Україні на 1000 шлюбів щорічно припадало одне розлучення; причому найбільше (понад 3) – у Київській єпархії, найменше – 0,7 – у Волинській єпархії. Приводом до розлучення було: відсутність чоловіка понад 5 років (3396 випадків), позбавлення волі й усіх прав стану (965), перелюб (238) і нездатність до подружнього співжиття (46)²¹². Окремо статистика щодо селян, природно, не велася.

За твердженням С. Пахмана, випадків офіційного розлучення в селянському середовищі не було (висновок зроблено на підставі опитування “Комісії з перетворення волосних судів”)²¹³, про це ж свідчать і спостереження окремих дослідників та збирачів звичаєвого права²¹⁴. За П. Чубинським, “развод... который совершился бы законным порядком, в народе не бывает. Впрочем, чаще расходятся временно, потом опять сходятся и так иногда повторяется несколько раз”²¹⁵, при цьому чоловік забирає своє майно, жінка – своє.

Незважаючи на те, що розлучення де-юре були рідкістю, де-факто вони існували. У цьому питанні варто розрізнити проживання подружжя окремо за бажанням одного чи обох з пари і тривалу відсутність одного з подружжя (зниклого безвісти).

У першому випадку йдеться про право подружжя жити окремо, якщо в них не ладиться подружнє життя, і право одного з членів подружжя піти від іншого в разі поганого ставлення.

Хоча закон (т. X, ч. 1, ст. 46 і 103) забороняв самовільне розлучення одружених, звичай ставився до цього терпиміше.

Волосні суди в цьому питанні намагалися тримати сторону закону, тож нерідко змушували когось із подружжя повернутися в сім'ю, хоча часом і відступали від цього правила, зважаючи на певні обставини. Так, у Золотоніському пов. Полтавської губ. волосний суд присудив дружині “возвратиться к мужу своему”²¹⁶. В іншому рішенні волосного суду Катеринославської губ. читаємо: “жить ей с мужем до смерти, не делая никакого между собою супружеского развода”²¹⁷. В Харківській губ. (Харківський пов., Бабаївська вол.) розглядалася справа про втечу дружини з дому. “Суд разбирает это дело и нашел, что жена оказывается виновною, за что увещали, чтобы впредь этого не делала”, однак коли дружина заявила, що краще загоді собі смерть, аніж повернеться до чоловіка, суд постановив: “Составить об этом акт и

передать г. Мировому Судье, а Б. (тобто дружини) передать под росписку отцу ее²¹⁸. У Богодухівському пов. Харківської губ. розглядалася справа про втечу дружини від чоловіка до своїх батьків. Батьки приховували перебування доньки у них, чим, на думку суду, порушили "прямой закон бракосочетания"²¹⁹. Тому "суд, на основании 96 и 102 ст. Общ(его) полож(ения) о крест(ьянах) определил: крестьянку В. Л. понудить через С. Старосту сего же дня отправиться в деревню Г., в дом мужа ее Л., при чем заметить ей впредь от таковых поступков воздержаться, опасаясь за сие более строгого наказания по закону, простив ей на первый раз наказание, отца же ее, крестьянина Ф. С., за передержательство у себя дочери и за явное склонение бросить мужа, подвергнуть трехдневному аресту при В(олостном) Правлении"²²⁰. В іншій справі з того самого повіту йдеться про втечу жінки до своєї матері. "Волостной Суд, по вызове истца и ответчицы, разобрал дело. Оказалось, что 3-ва действительно виновата в своем преступлении. Постановлено: 3-ву по просьбе ее мужа 3. простить в проступке, а мать ее С., за продержание своей замужней дочери, подвергнуть, на основе Общего положения, аресту на 7 дней на единственно-хлебном пропитании при В(олостном) правлении с подтверждением оберегаться подобных поступков"²²¹.

Цікава з цього погляду справа розглядалася у волосному суді Кобеляцького пов. Полтавської губ. за скаргою селянки с. Марківки К. Ігнатенко, яка повідомила, що її зять побив свою жінку, її доньку, і вона хоче забрати її назад до себе з усім приданим, яке вона дала за нею, а саме: одну пару волів, 7 овець, 1 скриню, 3 кожухи, 1 чекмен, 3 сірячини, 2 рядна, 1 діжу, 1 ночви, 1 шатилку, 1 сито, 1 сковороду, 1 жлукто, 1 кочергу, 1 рогач, 1 чавун. Суд задовольнив її прохання: донька "до излечения" житиме у матері, придане також віддається матері "на хранение", більше того, майно її зятя до видужання дружини суд постановив описати і здати "под надзор попечителей", оскільки його власник "находится в недоразумении и расстройной жизни"²²². Фактичних розлучень було багато в кінці XIX ст., особливо в губерніях активної трудової міграції, зокрема в Харківській, хоча нерідко розлучені чоловік і жінка після певної перерви сходилися²²³. Власне, тут йдеться більше про право нарізного проживання подружжя або тимчасову розлуку, а не про фактичне розірвання шлюбу.

Що стосується тривалої розлуки, то тут ситуація була дещо інакша. Якщо за законом тривала відсутність одного з подружжя могла бути підставою до розірвання шлюбу, то народна звичаєва традиція, принаймні в другій половині XIX ст., також приймала ці правила, хоча фольклорні та етнографічні матеріали (за відсутності соціологічних опитувань) свідчать

про те, що єдиною беззаперечною підставою припинення шлюбу за звичаєм є тільки смерть одного з подружжя. Ось як народна правосвідомість оцінювала факт тривалої відсутності одного з подружжя. Так, в українському пісенному фольклорі є дуже популярний сюжет "Чоловік-двоєженець"²²⁴. В одній з пісень ідеться про те, що чоловік довго перебував "на Україні" (так називалася Слобожанщина), і там одружується вдруге. Коли на весіллі з'являється його перша жінка, її шлюб не сприймається як недійсний за правом тривалого роздільного проживання. В іншому сюжеті довго відсутній козак прибуває додому і застає жінку одруженою з іншим²²⁵, тобто за правом давності (тривалої відсутності безвісти) укладено новий шлюб.

Одна з підстав для розлучення за законом – це нездатність до подружнього співжиття. Що стосується звичаю, то тут ця причина є підставою для дозволу жити окремо (за зведенням звичаїв Полтавської губернії)²²⁶. Інша підстава за законом – перелюб одного з подружжя. Тут звичай більше вдавався до покарання винуватця. Щодо останньої підстави до розлучення, а саме позбавлення одного з пари волі, то таких матеріалів щодо селянства немає, принаймі вони нам не відомі.

Підводячи підсумки розділу "Шлюбна угода", виділимо основні його положення. В Україні впродовж XIX ст. головною формою укладення шлюбу була – за домовленістю між батьками з ініціативи молодих. Поряд із цим існували: з одного боку, більш "патріархальні" форми – за домовленістю між батьками за згодою молодих або без згоди; з другого, – за рішенням землевласника (офіційно проіснувала до реформи 1861 р.), і більш радикальні форми – без згоди ("благословення") батьків і, відповідно, без весілля. Загалом XIX ст. демонструє перехід від закритої до відкритої форми вибору шлюбного партнера.

Шлюбна угода є складним договірно-зобов'язальним звичаєвим комплексом, який має складну ієрархічну структуру і містить величезну кількість обрядодій, серед яких можна виділити такі, що виконують символіко-правову функцію. Ці обрядодії, на перший погляд, є суто декоративними (обмін подарунками, обрядове частування, благословення тощо), проте фактично, принаймі з погляду народної правосвідомості, мають правовий характер. Важливу символіко-юридичну сутність мали у шлюбно-весільному комплексі хліб і горілка.

У шлюбно-весільному звичаєво-правовому комплексі варто розрізнити угоду про власне шлюб та угоду про весілля, які уклалися одночасно (на сватанні). Всі весільні витрати (за весільною угодою), включно з кількістю та

предметністю подарунків на весіллі, чітко обговорювалися. Стосовно шлюбної угоди, то вона складалася з угоди про власне шлюб (принципова згода обох сторін на шлюб) і господарської шлюбної угоди (зобов'язання обох сторін про внесок у добробут майбутньої сім'ї: умови, на які йде молода з перспективою виділення зі свекрового господарства, і придане молодій).

За звичаєвим правом, шлюбна угода мала бути не лише належним чином укладена, а й таким же чином легітимізована на кількох рівнях: індивідуальному (між самими молодими), на рівні двох сімей і ширше – двох родин, які вирішили породичатися, на рівні громадському (визнання шлюбу сільською громадою) і на рівні церковному (освячення шлюбу церквою).

Ролі, права й обов'язки окремих учасників шлюбної угоди розподілялися по-різному й мали свою специфіку: у власне юридично-договірному комплексі значимішою була роль чоловіків, батьків сімейств; що стосується обрядового комплексу, то тут, за своєрідністю українського весільного обряду, на перший план виходили жінки, особливо матері молодих (зокрема – молодій). Хоча роль самих наречених, за так званим патріархальним правом, була досить пасивною, проте в деяких місцевостях побутували автономні функції (зокрема, участь парубка у сватанні, "останнє слово" молодій у вирішенні згоди на шлюб тощо). Це пов'язано передусім зі специфікою українського типу господарювання, що передбачала подільність сімейств, а також зі зростанням упродовж XIX ст. тенденції переходу від закритої до відкритої форми вибору шлюбного партнера.

Шлюб ставав дійсним (тобто угода про шлюб вступала в дію) після вінчання та весілля. Порушення угоди на передвесільному етапі супроводжувалося компенсацією матеріальних і моральних збитків. Розірвання шлюбу на офіційному рівні серед селянства було рідкістю, хоча фактичні розлуки існували.

2.2. Угоди про приймацтво

Одними з найпоширеніших угод у договірно-зобов'язальному звичаєвому праві українців є угоди про приймацтво. Їх навіть можна вважати українською звичаєвою специфікою, хоча в інших культурах вони також широко практикувалися. Популярність інституту приймацтва в Україні пояснюється подільністю сімейств і переважанням малої сім'ї. Як писав В. Тарновський, "три важнейшие юридические следствия происходят от делимости семейств и непрочности родового союза: опека матери, довольно частые усыновления и вступление женатого сына при жизни отца в семейную власть"²²⁷.

У поняття "приймацтво" українська правосвідомість вкладала не лише прийом зятя тестем, а й усиновлення дітей, дорослих ("кого старі приймають до себе з родиною, щоб вони господарювали, годували їх, одягали, поважали за батьків та поховали"²²⁸), прийом у сім'ю перестарілих осіб і навіть прийом робітника.

Щоб класифікувати явища народної звичаєвої культури відповідно до того, як це бачить народна правосвідомість, треба звернутися до народної термінології. Термінів "усиновлення" ("засиновлення"), "опіка" в ній немає. Отже, немає специфічно таких явищ. Натомість існує цілком універсальний термін "приймацтво", який містить у собі певний синкретизм між так званим приймацтвом за угодою та усиновленням. В українській соціальній культурі "приймацтво" передбачало, що певна людина (діти, підлітки, зяті, перестарілі) приймалися в ту чи іншу сім'ю на тих чи інших умовах, часом зі своїми сім'ями. На західноукраїнських землях існували специфічні терміни спорідненості на позначення нерідних дітей і людей, яких приймали до себе на господарство: "зведеня", "прийма", "приймич", "присташ". Умови були різними, однак не настільки, щоб вважати це різними явищами. Головне те, що для народної правосвідомості важливий сам факт прийому людини зі сторони (родича або неродича) в родину і передбачення того, що так чи інакше (з погляду народної правосвідомості) виникає спорідненість між ними – внутрішньосімейна спорідненість. Тож якщо ми хочемо розглядати явища, подібні до усиновлення та опіки з погляду народної правосвідомості, то повинні вивчати це з позиції існування єдиного явища – приймацтва. Звичайно, це дещо категоричний підхід. Насправді народна звичаєво-правова ситуація не була закритою від права системою, а постійно "підживлювалася" або "удосконалювалася" поняттями і явищами, що існували в законодавстві. Тому вже в документах ХІХ ст., в рішеннях волосних судів фігурують терміни й поняття "усиновлення", "опіка" тощо, хоча, як правило, такі рішення керувалися не звичаєм, а законом.

Умови приймацтва залежали від мети приймацтва.

Перша мета – суто альтруїстична: догляд і виховання сиріт, а також старих самотніх людей.

Друга мета – практична: використання допомоги приймаків у господарстві, грубо кажучи, використання їх як робочої сили або ж (у випадку, коли старого чи дитину брали у сім'ю з їхнім майном), щоб скористатися з їхнього майна.

Третя мета – шлюб з одним із членів родини (а точніше, з донькою домогосподаря).

Звичайно, передбачався і комбінований варіант.

Зяті–приймаки

С. Пахман розглядає зятів-приймаків у розряді “особых членов семьи на правах детей”²²⁹, і, здається, він має рацію, оскільки в багатьох місцевостях зятів-приймаків селяни вважали усиновленими²³⁰, а їхні права й обов’язки звичай визнавав такими ж, як і в рідних синів²³¹. Зрідка навіть в угодах про приймацтво йдеться про усиовлення тестем зятя²³². На Лемківщині приймак називався “присташ”. “Формально він був рівноправним членом нової сім’ї, але в дійсності його становище було подібним до становища невістки, особливо тоді, коли він не одержував з батьківського дому задовільної дзяйстри. Газда в будь-який час міг прогнати його зі свого дому. Таке непевне становище влучно зображує приказка: “Присташова торба все на клинку висит!”²³³.

Для патріархального суспільства звичайною була вірілокальна форма шлюбу, тобто коли жінка приходила жити в дім чоловіка. Чоловік же приходив у дім дружини за таких умов:

- у тестя немає синів²³⁴;
- в домі зятя ще багато синів, і на всіх не вистачить майна при поділі;
- бідність зятя;
- комбінований варіант.

Щодо того, чи часто укладалася угода, дані суперечливі. За спостереженнями Є. Єзерського, “складання умов при приймацтві практикується досить часто”²³⁵ (щоправда, матеріал стосується 20-х рр. ХХ ст.). За іншими даними, угода про приймацтво зятя дуже часто або не приймалася (це вже 70-ті рр. ХІХ ст.)²³⁶, або була усною, оскільки сам факт укладення шлюбної угоди, за якою зять переходив до тестя, передбачав не лише його місцепроживання, а й його обов’язки щодо господарства, його моральні обов’язки щодо тестя, а також його права спадкування – відповідно до місцевих звичаїв. На західноукраїнських землях угода щодо приймацтва подекуди називалася “виправа”. У с. Грозьове Самбірського пов. на Львівщині молодий, збираючись іти в приими (“присташ”), укладав з батьком “виправу”, що була по суті зобов’язанням перед тестем і тещею. А тесть, у свою чергу, зобов’язувався передати зятеві в майбутньому шматок ґрунту²³⁷.

На думку Є. Єзерського, умови про приймацтво переважно укладалися за звичаєм, суперечачи чинному законодавству²³⁸. Укладення угоди було вигідним для зятя, оскільки в такому випадку правонаступництво і спадкування зятя-приймака було безсумнівним²³⁹. І навіть бажання тестя розірвати цю угоду виявлялися марними²⁴⁰. Зять спадкував по тестеві, якщо він був прийнятий на правах повного господаря²⁴¹, тобто визнавався правонаступником тестя. Це, звичайно, найвигідніша для приймака ситуація, оскільки "коли приймак стає головою двору, обсяг його прав на користування й порядкування цим майном більший та незалежніший, ніж тоді, коли головою двору лишається особа, що прийняла приймака"²⁴².

Угоду укладав нерідко сам зять, який ішов у прийоми, з тестем (часом із посередниками), однак завжди зі свідками. Угода про приймацтво через шлюб була часткою шлюбної угоди. Незалежно від того, чи вона приймалася усно, чи письмово, на стороні зятя при її укладенні могла виступати його дружина, тобто донька тестя²⁴³. У разі відсутності угоди непогано для приймака було заручитися обіцянкою тестя (умовою), за якою він по його смерті успадкує майно. "Прием зятя в дом всегда совершается с тем, что тесть заявляет соседям сделать зятя наследником, иначе никто в дом не пойдет" (Катеринославська губ. Новомосковський пов.)²⁴⁴.

Умови договору, за спостереженнями Є. Єзерського, можуть бути різні, тому й частки землі, що їх дістають прийомики виділяючись, теж різні. Але з огляду на те, що, складаючи договір приймацтва, права сторін засновують на звичаї, ці частки цілком відповідають часткам, які передбачає звичай. Тому приймак з договору не може дістати більше, ніж приймак за звичаєм²⁴⁵.

В угоді про приймацтво закріплювалися умови, відповідні до місцевих звичаїв:

- участь у господарстві (на правах повного господаря з отриманням усього майна після смерті тестя²⁴⁶ або разом з тестем чи на певній частці його господарства), сплата податків за тестя²⁴⁷;
- догляд за тестем і тещею у їхній старості, шанобливе до них ставлення²⁴⁸, поховання "за християнським обрядом"²⁴⁹, поминання після смерті;
- частка зятя у тестевому спадку (також, як правило, відповідно до звичаїв).

Виняткові ситуації (наприклад, фізична неповноцінність дочки чи наявність позашлюбної дитини у неї тощо) давали право зятеві вимагати якихось ширших прав, аніж це передбачено місцевим звичаєм. Або навпаки: якщо зять був "нерівня" своїй дружині, то тесть міг в "умові" зменшити його частку, передбачену звичаєм.

Угоди про приймацтво могли передбачати і конкретніші питання: наприклад, тесть забороняв зятеві й доньці втручатися в господарство²⁵⁰ чи зять повинен був утримувати сестер дружини до їхнього повноліття, а потім видати заміж, наділивши приданим²⁵¹. Часом навіть перераховувалися всі речі, які отримає зять у випадку, якщо він покине дім після смерті тестя чи тещі²⁵².

Форма письмової угоди мала довільний характер, наприклад:

“Я, нижеподписавшаяся, вдова солдатка Т. М., даю сию росписку зятю, крест. С. П., в тому, что принимаю его в свой дом вместе с его хозяйством с тем, чтобы он содержал хозяйство до смерти моей совместно, как мое, так и его; а по смерти моей все хозяйство должно оставаться в его распоряжении вечно и никому из родных не должно касаться; в случае же выхода моего в замужество таюке должно оставаться ему, П., а равно и в случае смерти его жены таюке не должна я его отсылать, а женить его”²⁵³.

Якщо зять порушив умову, його права на майно припинялися²⁵⁴. Так, волосний суд Васильківського пов. Київської губ., за нанесення побоїв тещі, висловив у рішенні попередження зятю і постановив, що наступного разу буде більш строгі покарання²⁵⁵. В іншому випадку зять за неповагу до тещі (на словах чи тілесні ушкодження) покарано різками²⁵⁶.

Якщо зять-приймак хотів відділитися від тестя (або навпаки) і це питання не було обумовлене в угоді, то, залежно від ставлення зятя до тестя і від ситуації, виділ робився або за звичаєм (наприклад, рівна частка з синами або навпіл із тестем, якщо синів не було)²⁵⁷, або за волею тестя. В останньому випадку, коли умови були несправедливими, міг втрутитися волосний суд або громада²⁵⁸.

Якщо не було серйозних підстав, то всі спроби розірвати угоду про приймацтво через суд волосними судами відхилялися. У Таращанському пов. Київської губернії (1868–1871) тесть дав у придане за своєю донькою половину садиби, а в “росписці” зятю підтвердив його право на користування нею. Через деякий час він змінив думку і хотів відібрати у зятя (не в доньки) його частку. Однак обидві скарги суд відхилив і постановив: “Так как тесть сам доброточно принял на половинную часть усадьбы зятя и выдал таковому росписку, то и в настоящее время не имеет права отбирать ее”²⁵⁹.

На західноукраїнських землях також існував інститут приймацтва зятів. За даними І. Максимчука, підстави для вступу в шлюб за приймацькою формою ідентичні до аналогічних звичаїв, що побутували на решті території України: бідний хлопець вступав у шлюб з багачкою “за розрахунком”; угода про приймацтво зятя укладалася “за бажанням” обох сторін або “за запрошенням” з боку тестя, що не мав синів²⁶⁰.

Українська звичаєво-правова традиція схильна була прирівнювати зятя-приймака в правах до рідного сина. Це, так би мовити, суто прагматичний аспект і суто правовий. Що стосується емоційної сторони приймацтва, то, звичайно, становище приймака в сім'ї тестя не було солодким, однак це вже тема для іншого дослідження.

Приймацтво (опікунство) неповнолітніх, повнолітніх і перестарілих

Дослідники звичаєвого права ще в XIX ст. помітили, що інститут опіки – таким, яким він вважається за канонами права (з особливим акцентом на майновому аспекті – опіка над майном), – звичаю не притаманний²⁶¹. С. Пахман, аналізуючи ситуацію з опікунством, писав: "Редкість случаев назначения опеки объясняется тем, что хотя по понятиям крестьян, как и по закону, опека относится не только к имуществу, но и к личности малолетнего, но если у последнего особого имущества нет, то как и в других классах народа, опека считается ненужною, и обыкновенно не назначается"²⁶². Прихильники трудової теорії також вважали, що господарча специфіка селянського господарства не передбачає опіки, і це пов'язано з неможливістю селянських господарств. Для багатьох сімей на першому місці поставала проблема, як прогледувати ще один рот, і, власне, якщо за сиротою лишалася певна частка, то, як свідчать матеріали волосних судів, цією часткою користувалися прийомні батьки (опікуни) дитини і нерідко вона за правом давності могла переходити до них назавжди, а могла переходити й сироті, коли він досягне повноліття. Це стосується круглих сиріт. Стосовно напівсиріт, то вони, природно, лишалися з одним із батьків на тих же умовах, що й до смерті матері чи батька. Питання про майно не виникало до настання повноліття і бажання виділу (заміжжя). Якогось чіткого й безапеляційного правила щодо цього не було.

Слід зазначити, що православний світ, на відміну, скажімо, від мусульманського, не передбачав усиновлення всіх сиріт. Цьому сприяло, зокрема, поширене у православному світі своєрідне ставлення до жебрацтва як до Божого промислу. Тобто, щодо дітей, які залишалися без нагляду, громадська думка заспокоювала себе тим, що вони "під Божою опікою". Тому нерідко сирота залишався без "опікуна"²⁶³, хоча, за іншими даними, "дети по смерти отца их весьма редко остаются без призрения: за этим следит местное начальство"²⁶⁴.

Російський уряд намагався якимось чином опіри явищу безпритульності сиріт, влаштувавши систему "общественного призрения" і видавши права сільському сходу вирішувати питання про опіку малолітніх сиріт. Однак ця система виявилася неефективною.

Так, під час ревізій волостей у Київській, Подільській і Волинській губерніях з'ясувалося, що "опекуны мало заботятся об интересах малолетних. Часты нарушения (1880)²⁶⁵, "дело опеки над сиротами и их имуществом находится вообще в неудовлетворительном состоянии. Сельские общества к обязанности своей учреждения опеки над личностью и имуществом малолетних сирот относятся очень равнодушно. Участью сирот они почти не интересуются, предоставляя большею частью заботливость о малолетних их родственникам. Беззаботное отношение сельских обществ к участи малолетних влечет за собою те последствия, что проверка действий опекунов сельскими сходами почти не производится, или если и производится, то только с формальной стороны без всесторонней оценки целесообразности деятельности опекунов по содержанию малолетних и управлению их имуществом, лишь бы не было растраты и продажи имущества. Такая деятельность сельских обществ по опекам замечается почти по всех волостях..."²⁶⁶. Не раз у державних документах відзначалася недосконалість законодавства щодо опікунства, котре перебуває у віданні волосних управ²⁶⁷.

Наведені свідчення здаються дещо перебільшеними з погляду народної правосвідомості: державні органи лякало те, що немає громадського контролю за долею сиріт, тоді як за народною правосвідомістю, зокрема українською, це була справа не громади, а родини. Якщо дитина лишалася напівсиротою, вона просто продовжувала жити з одним зі своїх батьків, а якщо вони вступали в шлюб – з мачухою або вітчимою. Що стосується круглих сиріт, то поняття опіки над ними, з погляду народної правосвідомості, від приймацтва майже не відрізнялося²⁶⁸. Саме тому під час опитувань селяни вперто заявляли, що опіки в них не буває²⁶⁹.

Офіційне введення інституту опікунства в практику місцевого самоврядування змушувало селян (а точніше, селянське правління, волосні суди) якимось підлаштуватися до законодавства, що виходило не завжди вдало. Рішення про опіку засновувалося на законі (96 ст. Положення о Земских Учреждениях)²⁷⁰. А опитування "Комісії з перетворення волосних судів" демонструють намагання втиснути реальну ситуацію з приймацтвом малолітніх у шори законодавства про опікунство. Так, зокрема, в матеріалах згадуються випадки призначення матері опікуном своїх дітей після смерті батька²⁷¹, або батька по смерті матері²⁷², що є, з погляду народної

культури, просто смішним. До речі, "Систематичне зведення звичаїв Полтавської губернії" вийшло з цієї ситуації у такий спосіб: "Отец по смерти жены, жена по смерти мужа суть природные опекуны"²⁷³. Те саме переконання побутувало і в інших місцевостях²⁷⁴. Коли йдеться про те, що після заміжжя матері удруге її права як опікунші втрачаються²⁷⁵, то це означає втрату жінкою-вдовою прав на майно покійного чоловіка при виході заміж удруге. На варті цього принципу стояв звичай повернення майна в корінну сім'ю. Тобто все чоловікове майно (разом з часткою дитини-напівсироти) переходило найближчим родичам чоловіка (наприклад, його братові), а син (рідше – донька) померлого могли претендувати на ту частку з приходом повноліття. Хоча й тут були свої винятки, коли частка дитини у батьківському майні переходила до матері, що вийшла вдруге заміж, та її чоловіка – на "прогодування" сироти. Так, волосний суд (Куп'янський пов. Харківської губ.) слухав справу, в якій йшлося про те, що після смерті батька (який жив невіддільно від свого батька) лишилося двоє малолітніх синів, а їхня мати вийшла заміж удруге; волосний суд ухвалив: оскільки покійному батьку із дідового майна припадає третина, то виділити із дідового (свекрового) майна "на прокорм" "15 корней верб строевых, из его части певады, одну лошадей с упряжью, одну корову, две овцы, одного ягненка и две четверти пшеницы"²⁷⁶.

Іншою суперечністю між законом і звичаєм є призначення опікунів громадою. За винятком круглих сиріт, в яких не залишилося жодного родича, питання завжди вирішувалися передусім родичами. На Поділлі громада втручалася в ці справи лише тільки за скаргами або за розпорядженням поміщиків²⁷⁷. З родичів визначалися ті, які "приймуть до себе" сироту²⁷⁸ або велися переговори з майстром, щоб віддати сироту в учні, або ж з господарем, щоб віддати дитину (якщо це дозволяв вік) у найми²⁷⁹. В останніх двох випадках практично дитина-сирота йшла в "прийми" до майстра-ремісника, який і доглядав (у міру своєї совісності), і виховував її.

Для західноукраїнських земель залучення громади до вирішення питання усиновлення, судячи з архівних та опублікованих джерел, є більш природним. Зокрема, М. Зубрицький описує, як у с. Мшанець Старосамбірського пов. Луць і Пазя Сасині звернулися до гмінного уряду з проханням: "Ми вже старші люди, окрім того, маємо ґрунт з двох сторін, тобто Луць по своєму батьку, а я – по своєму Сеньку Грицаку, просимо взяти до себе дитину, щоб поховав нас і податки до скарбу платив. Хочемо чужу дитину, бо кровний родич ніякий до нас не хотів іти"²⁸⁰.

Власне, в обов'язки прийомних батьків (опікунів) входив догляд за

дитиною (переважно її харчування) і виховання. Дитина мусила слухатися і поважати названих батьків як рідних. Названі батьки можуть віддавати дитину в найми (пастухи або няньки), спершу за харчі, а потім і за оплату²⁸¹, причому гроші за них отримували названі батьки (опікуни)²⁸².

Аналіз реальних сімейних звичаїв українців з їх сім'єцентричністю (на відміну від російської общинноцентричності) дає підстави до висновку, що деякі дані про опікунство підлаштовані під схему "общественного призрения". І все-таки варто їх навести. Так, опитування з'ясувало, що опікуни призначалися сільським сходом (громадою)²⁸³. Щодо української звичаєвої культури, то це, звичайно, було доцільно робити тоді, коли сироту приймала до себе стороння людина, а такі випадки також були²⁸⁴. Цих людей і записували в "опікуни", хоча по правді, за словами С. Пахмана, опікунами їх не можна було назвати, незважаючи на те, що їм віддавалося майно малолітнього²⁸⁵.

Що стосується майнових питань, пов'язаних з приймаками різних видів, то вони були проаналізовані в розділі про сімейну власність. Загалом можна сказати, що майновий стан приймака залежав від того, до якого класу він належав (сироти, напівсироти, "годованці", приймак на правах сина (доньки), приймак за угодою тощо).

Напівсироти, ставши повнолітніми, спадкували в батьківському майні за звичаєм. Якщо ж дитина лишилася круглою сиротою, то майно (шматок землі, хата) переходило найближчим родичам, а тим паче, якщо ті "прийняли" до себе дитину. З набуттям сиротою повноліття, а особливо при намірі одружитися чи відділитися, йому могла перейти назад його власність, хоча, як було сказано в розділі про сімейну власність, бували випадки, коли за правом давності це майно втрачалося. Саме цьому прагнув перешкодити закон. Тож, за опитуваннями "Комісії з перетворення волосних судів", іноді здійснювався опис та оцінка майна малолітнього²⁸⁶, часом за наполяганням мирового посередника²⁸⁷. Наприклад: "... согласно описи, состоявшейся в 16 день мая 1860 года, по которой... Ковальчук принял жилой дом посредственного состояния в 30 р., воз простой 1 в 60 к., борона в 30 к., ульев с пчолами трое, оцененных в 3 р., волов пару 1, оцененную один в 12 р. с. (рубль серебром. – М.Г.), а другой в 11 р., гумно круглого дерева в 4 р., ржи в снопе 6 коп., по пробному умолоту 3 четверти, всего, как видно с отчетности опекунского отчета, на сумму 68 руб. 90 коп..."²⁸⁸.

Якщо майно малолітнього продавалося, то гроші зберігалися у волосному правлінні²⁸⁹. До останнього положення теж треба ставитися з засторогою: тут зазначено лише результати опитування без підтвердження фактами, тобто, знову ж таки, варто врахувати умовність цих даних і розгля-

дати їх з позиції намагання волосних судів (де здійснювалася перевірка спеціальною комісією) виглядати перед законом у позитивному світі.

Щодо звітності діяльності опікунів (а ми вже відсіяли від них матерів, батьків, родичів), то тут чимало волосних управлінь визнало, що звіти не ведуться²⁹⁰. І справді, практично неможливо проконтролювати майстра, який навчає свого учня, годує його, одягає, а той, взамін, виконує для нього дрібні роботи. Однак у рішеннях про призначення опікунів йдеться про те, що майно, яке припадає на сироту, передається опікуну до повноліття сироти²⁹¹, за "уживання" ґрунту сироти (до повноліття) опікун повинен сплачувати податі²⁹², а деякі рішення зобов'язують опікуна (формального чи неформального) повернути майно сиріт²⁹³. Траплялися й курйозні ситуації. Так, одна "воспитанница" подала в суд на свою "воспитательницу", щоб "взыскать" з неї певну суму (4 рублі сріблом за чотири роки, чотири сорочки і чотири рушники). Суд постановив: "Так как Харитина (вихованка. – М.Г.) 7 лет находилась у Любки (воспитательницы) не как служанка, а как воспитанница, и с шести лет, что ей было от роду, она еще не могла приносить никакой пользы в хозяйство, то обязать Любку, чтобы она дала Харитине 8 рублей сер., за все время две рубахи и два рушника"²⁹⁴.

В одній справі, яка розглядалася в Мачуській вол. Полтавського пов. Полтавської губ., йшлося про те, що майно, яке залишилося від тестя, у котрого скаржник жив у приймах близько 20 років, після смерті його дружини було забране, за рішенням Мачуського волосного правління "в опекуновое распоряжение", оскільки було записане після смерті тестя на дружину позивача (вже покійну). Волосний суд виділив із того майна лише одну (із двох) хату, а решту майна постановив "оставить в принадлежность сирот"²⁹⁵.

Деякі сироти, досягнувши повноліття, починали кривдити своїх опікунів. Так, у тому ж Мачуському волосному суді розбиралася скарга державного селянина на свого пасинка, якого він виховував до повноліття на його (пасинка) майні, а тепер той причиняє йому "обиди". За показанням свідків, вітчим добросовісно розпоряджався майном пасинка дев'ять років, тому суд постановив виділити половинну частину хліба, яку придбали спільними зусиллями вітчим і пасинок, третю частину врожаю і солому, що належить особисто скаржнику²⁹⁶.

Часом сироту-дитину (напівсироту, а то й при живих батьках – з багатодітної або, як нині кажуть, неблагополучної сім'ї) брало до себе бездітне подружжя "за сина" або "за доньку" (тобто, за термінологією права, з наміром "усиновити"). В таких випадках укладалася угода між

родичами (батьками) дитини і названими батьками. Угода обумовлювала у невибагливій формі такі взаємні зобов'язання:

- названі батьки годують, одягають, виховують дитину;
- дитина повинна шанувати названих батьків, як своїх рідних, "бути їм за сина" (доньку); у старості доглядати ("воспитувати"), а по смерті поховати за християнським обрядом;
- у випадку дотримання дитиною своїх синівських (дочірніх) обов'язків вона успадковувала після названих батьків усе або частку їхнього майна²⁹⁷, причому будь-які посягання з боку родичів названих батьків на майно, успадковане названими дітьми, не приймалися²⁹⁸.

Ось приклади таких "умов":

"1926 року травня 5 дня, ми, нижчепідписані: з одного боку, гром(адянин) хут(ора) осібню Будаївського району Київської Округи Бар Федот Іванович і його жінка Марія Семенівна Бар, – і з другого боку, гром(адянин) хутора Миколаївки Гостомиського р. Запільської округи Зін Василієм Михайловичем і Зін Андрієм Михайловичем, в тім, що ми, Бар, Федот і Марія, беремо від Зін Василя і Андрія їхнього брата Олександра Михайловича Зін, круглого сироту, 7 років від народження за рідну дитину, як ми Бар бездітні, на землю моєї жінки Марії Бар в кількості 1,50 дес. пахотної, 1,050 дес. лісу, хату і клуню.

Свідки при цьому були гром(адяни) хутора Миколаївки Гостомиського р. (два свідчення). За неписьм(енну) Марію Бар на її прохання і за себе розписався Федот Бар"²⁹⁹.

"Я, нижеподписавшийся крестьянин-собственник Киевской губернии Липовецкого уезда Жирнской волости, м. Жирниц, Дмитрий Гурничук, имел у себя питомца сына солдата Андрия Паська, Петра Андриева Паська, который с малых лет находился при мне и все время помогал мне в домашнем моем хозяйстве, а не имея собственных детей сим дарственным документом усадьбу с хатою в м. Жирнищах, мне принадлежащую и обозначенную по уставной грамоте помещика Бромирского под № 5, передаю в вечное и потомственное владение вышеозначенному Петру Паську, который до моей кончины должен "воспитывать" меня и жену мою, а означенная усадьба и хата, а равно все мое имущество, составит неоспоримую Петра Паська собственность. 1868 года, января 23"³⁰⁰.

Одинока людина або бездітне подружжя брали до себе в "прийми" працездатну особу (часом із сім'єю) і на умовах догляду за ними в старості та керівництва господарством (передусім зобов'язання сплачувати податі)

укладали усну або письмову угоду³⁰¹. Причому угода могла містити умову про прийом “в услужение”³⁰² або “за сина” (“за дочку”). Якщо така спільнота (практично, фіктивна сім’я) жила тривалий час у мирі й злагоді, то, цілком природно, між ними виникали стосунки, як між батьками і дітьми, і тоді “приймаки” спадкували або виділялися за звичаєм, як і рідні діти³⁰³.

I. Максимчук записав на Самбірщині цікаві звичаї приймацтва, серед яких є дуже специфічний: самотнє подружжя брало до себе щойно пошлюблену пару. Це називалося “женити” молодих на господарство прийомних батьків і стосувалося в основному молодого подружжя, якщо один із них був сиротою. Процедура домовлення відбувалася поміж батьком молодого чи молоді із бездітним: рідний батько молодого або молоді питав його:

– На що ви їх жените?

– Я їх женю, аби газдували, мене й мою жінку шанували, нічого злого не говорили, нас гарно поховали, а за те їм лишу весь ґрунт.

– То погано. А якщо вони у вас пару років пороблять і ви їх проженете. Краще призначте зараз їм шматочок ґрунту”³⁰⁴.

Якщо стосунки не склалися, то при розірванні угоди (приймаки ідуть геть із хати) їх “розлучення” відбувалося подібно до розірвання трудової угоди, і приймаки отримували тільки те, що заробили б, якби наймалися до господаря з його житлом та харчами³⁰⁵. Однак якщо названий батько був надто старий, то названого сина (доньку) суд зобов’язував доглядати за ним до смерті³⁰⁶. Так, за рішенням волосного суду (Київщина) за те, що селянин Толкун прожив у селянина Крикуна в “синовленні” п’ять років, і через те, що між ними почалися суперечки, Толкун просить “удовлетворения” за ці п’ять років. Суд відсудив йому 35 руб.³⁰⁷ В іншій судовій справі розглядався випадок: після двадцяти трьох років спільного проживання названого батька й сина зненацька почалися між ними суперечки, і батько вигнав сина, давши йому тільки 5 овець. Волосний суд постановив: оскільки на садибі батька є дві хати (стара і недобудована), віддати сину недобудований дім. Це рішення обґрунтовувалося 96 ст. “Загального положення про селян”³⁰⁸, тобто однозначно говорити про звичай немає підстав.

I. Максимчук зафіксував також цікаві випадки договірно-зобов’язальних звичаєвих відносин на Самбірщині. У с. Лотоки Самбірського пов. визнавалося, що прийомні батьки (“бездітники”) могли вигнати “приймаків”, якщо ті не дотримувалися угоди, однак мали заплатити їм за час роботи в господарстві, тобто як робітникам. У с. Турі, якщо “молоді слова не дотримали”, їм навіть не виплачувалося і така компенсація; у таких випадках часом громада ставала на бік приймаків. У с. Тершові “прибраний” батько

записав "приймачам" увесь свій ґрунт, однак "прибрана" мати пообіцяла, що запише свій ґрунт лише за доброго ставлення до себе та чоловіка з боку "зведенят" (тобто приймаків)³⁰⁹.

Що стосується опіки над старими самотніми людьми, то, на відміну від малолітніх, вони самі вирішували, хто догляне їх у старості і на яких умовах. У цій ситуації спрацьовував такий договірно-зобов'язальний механізм: самотня людина ішла в "прийми" до когось із родичів (чи сусідів), беручи (чи не беручи) з собою те чи інше майно. Як правило, "доживати" до родичів ішли особи з дуже низькими майновими можливостями. Такі люди називалися "годованцями", "приживалками". За "воспитання" вони могли відписати той чи інший дар.

Ось зразок односторонньої угоди:

"Розписка.

Я, громадянин хутора Шахравщини А., (свідчу в тім), що за мною лишається землі польової 1 дес. 50 саж., садибної 0,36 (1/2), що її я дарую тому, хто мене догляне до смерті й поховає, за ним остаться в кількості, згаданій вищевказаному і за тим свідчать свідки..."³¹⁰.

Цікаво розглянути "прошеніє" від міщанина, що проживав у с. Білій Ямпільського пов. Кам'янець-Подільської губ. Івана Чолака (ґрача). Він скаржиться на те, що деякі селяни с. Білої погрожують йому виселенням за постановою "общества": "Я проживаю в с. Белой шесть лет честно и ни какими худыми делами не замечен, занимаюсь кузнецкою работою и зарабатываю себе копейку личным трудом. Таким образом, я женился в с. Белой тому назад около 5 лет на дочь крестьянина с. Белой Емельяна Ананиева, он же Елевов... В с. Белой имеетя женщина Мария Любинская, мещанка, и никто ей в селе ничем не помагав, так что просто она терпела холод и голод, она начала подходить ко мне чтобы я купыв у нея дом, а ее содержать и воспитывать на моих средствах... Я согласився и нанял у нея дом с усадьбою на 12 лет за сумму 300 руб. и совершив с нея договор у нотариуса в январе сего года..., а также с тем, чтобы я ее кормив и содерживав на моих средствах, односельчане спокойствия мне не дают: почему я наняв у Любинской этой дом с усадьбой и почему я перешов в этний дом... по этим причинам выдумивают на меня, что я будто бы занимаюсь неблаговидными делами"³¹¹. Із заяви видно, що чоловік трохи прибрехав і що рішення сільської громади мають підстави, однак нас у цій ситуації цікавить сам факт посилення на звичай, яким він виправдовує свою поведінку.

За деякими даними, зокрема з Поділля, дар стороннім особам (на умовах попечительства) траплявся рідко³¹², проте ряд документів із цього приводу є:

“Лета 1871-го, августа 30-го дня, я, нижеподписавшася Полтавской губернии, Кобелякского уезда, Волчеречской волости, села Попова, 2-го общества, крестьянка-собственница, вдова умершего собственника Тараса Леонтиева Евдокия Никитина Сыренкова, оставшася после смерти мужа своего без наследства, чувствуя слабое свое здоровье, находясь в здравом уме и твердой памяти, заблагорассудила о своем состоянии в следующем моем распределении.

- 1) Жилой дом в одном покое, усадебную оседлость, доставшуюся по дарственной записи от владельца Григория Акимовича Пригары, в количестве 728 квадратных сажень в черте селения... вручаю в вечное потомственное владение однообщественнику крестьянину-собственнику Ивану Данилову Панченку.
- 2) Которою оседлостью позволяю ему, Панченку, владеть и распоряжаться как своею собственностью.
- 3) Я же, Сиренкова, должна жить с ним, Панченком, и женою его вместе, они меня должны почитать как родительку, воспитать меня до смерти, а в случае Бог прибавит мне здоровья и увеличит веку, по желанию выйти в замужество, то во владение усадебной оседлости не должна вмешиваться, или же по желанию моему заблагорассудится служить, то он, Панченко, не должен мне воспрещать.
- 4) После же смерти моей ему, Панченку, все движимое имущество, как-то: рядна, мешки, бочки, бочонки, дѣжки, засеки, одежду и хлеб, и вообще все что в доме и огороде, – оставляю в вечное владение ему же, Панченку, за что же он должен похоронить меня по обряду христианскому, приличному церковному положению...”³¹³.

Як бачимо, цей документ має подвійний характер – угоди і водночас заповіту.

А ось ще одна двостороння угода:

“1864 г., апреля 27-го дня, мы, нижеподписавшиеся, государственный крестьянин Харьковской губ. Купянского у. Покровской в., хутора Глотова Павел Худобин и временно обязанный крестьянин помещика, штабс-капитана Клепацкого, Федор Лукьянов Кравченко заключили сие условие в следующем: 1) я, Худобин, принимаю его, Кравченко, к себе вместо сына и в случае смерти меня и жены, ему должно остаться все мое имущество; в случае же он, Кравченко, не проживет пятнадцати лет, то должен отойти без всякого моего вознаграждения, а если по истечении пятнадцатилетнего срока отойдет, то я обязан отдать со всего моего имущества третью часть, а в случае докормить до смерти, то все

имуущество; 2) я, Кравченко, добровольно согласился жить у него, Худобина, и повиноваться во всем как отцу, в чем и подписуемся³¹⁴.

Серед рішень волосних судів є також зобов'язуючі рішення щодо нагляду (опіки) за хворими і каліками³¹⁵.

Заповіти

Заповіти можна класифікувати як внутрішньосімейні односторонні угоди. Процедура складення заповітів у селян була простою: батько, відчуваючи наближення смерті і задля уникнення сімейних суперечок, "просить" до себе кілька осіб зі своїх сусідів, які відзначаються моральністю, і тут же, при них, а також у присутності родичів ділить між дітьми майно. Все це записується, і свідки скріплюють це кожен своїм підписом. Були й усні заповіти, причому вважалося великим гріхом іти проти останньої волі померлого³¹⁶.

І. Шаровкін описує, як здійснювалися заповіти (переважно усні) у Вовчанському пов. Харківської губ.: "Умирающий пред смертью созывает соседей и при них распределяет что кому должно поступить из хозяйства после его смерти. Если раздел совершится не согласно воле завещателя, то обращаются к суду, преимущественно к суду старост и стариков. Свидетели тогда являются как-бы самим завещанием; они объявляют волю завещателя, и суд, основываясь на показаниях свидетелей, приказывает исполнить эту волю"³¹⁷. Звичаї усних заповітів на Бойківщині наводить М. Зубрицький³¹⁸.

Тексти заповітів можна класифікувати за такими групами: спадкувальні заповіти, заповіти щодо передачі правонаступництва при житті домогосподаря, позбавлення спадку одного з членів родини або закріплення за кимось більше майна, ніж за звичаєм.

Спадкувальні заповіти:

"Во имя Святыя Единосущныя Животворящия и нераздельныя Троицы.

Лета 1870-го, января 4 дня я, раб Божий, Харьковской губернии, Харьковского уезда, Харьковской волости и общества, государственный крестьянин Федор Максимов, сын Гурин, находясь в настоящее время в слабом состоянии и притом чувствуя себя по старости лет своих ближе к смерти нежели к животу, вздумал распределить благоприобретенное мною движимое и недвижимое имущество между моими сыновьями, Василием и Федором Гуриным, а также и зятем моим Дмитрием Матвеевым Луценком, как я не лишился здорового ума и твердой памяти, а потому и распределил

вышепрописанное имущество следующим образом, а именно завещаю: 1) Старшему сыну моему, Василию (перелік майна), 2) меньшему сыну моему Федору... 3) кроме всего вышепрописанного, завещаю еще... зятю своему Дмитрию Матвееву, сыну Луценку....."³¹⁹.

Проглянувши тексти духівниць, можна побачити, що вони склалися там, де було що втрачати, тобто в заможних сім'ях:

"...Я, нижеподписавшийся казак Никифор Федоров, сын Кучеров,... заблагодарасудил распределить и объявить моим детям и кому ведать надлежит на случай смерти волю мою о благоприобретенном моем движимом и недвижимом имени: 1) сын мой Семен Кучеров уже мною награжден и уже отделен, а потому более ему не назначаю, и он не должен требовать; 2) двум сыновьям моим, Степану 1-му и Якову, определяю водяные мельницы на реке Ворскле и с землею, прилегающею к ним и устроенным на ней амбаром, с тем, что всякая продажа сего имущества в сторонние руки воспрещается, а буде пожелают продать, то не иначе, как брат брату и не выше и не ниже 500 р., кроме того, завещаю Якову кузницу со всеми инструментами и проживать в доме, где он ныне проживает, не более двух лет; 3) Степану 2-му, дворовое место, где устроен им самим дом в такой мере и границах, как плетни стоят; 4) Алексею и Карпу определяю дом со двором и огородом, состоящий в городе Кобеляки при улице Покровской со всеми постройками и товарами, какие в сих постройках находится будут, с таким ограничением, что продажа недвижимого имущества в посторонние руки им воспрещается. Уступить же брат брату имеют право, но не выше и не ниже 500 р. и сверх того, из них Карпу завещаю два тулупа, крытых сукном; 5) лес, состоящий в урочище Долгого Рога, завещаю моим сыновьям Степану 1-му, Степану 2-му, Якову, Алексею и Карпу по равной части, кроме Лучки при нем, проданной уже мною сыну моему Семену Кучерову, мерою примерно до 3-х десятин; 6) жене моей второго брака, Феодосии, завещаю и определяю во вечность лес, состоящий в урочище Бобровом и дом, приобретенный от дочерей титулярного советника Марии и Ольги Ключевых; 7) малолетним сыну Ивану и дочери Софии определяю наличными деньгами, каждому по 150 р., всего 300 р., которые сего числа отдал племяннику, казаку Осипу Семенову, сыну Левченку, которые, по желанию моему, обязан отдать немедленно в кассу или другое кредитное место для приращения процентов, а документ должен отдать на сохранение тому лицу, у которого сии дети будут находиться на воспитании, кроме того, завещаю два тулупа, служебный крытый драдедамом и нагольный, тоже служебный, скрыню и шкатулку. На сыновей моих Степана первого и

Якова, возлагаю, чтобы они жене моей Феодосии со смерти ее или по смерти ее, тому лицу, у кого упомянутые дети будут находится до двадцатилетнего возраста, давать им на содержание из мельницы по пятьдесят пудов пшеничной и ржаной муки поровну, буде же давать не будут, в таком случае должны подвергнуться взысканию по 20 р.; 8) два леса определяю дочерям моим: Марии – под названием Слепковский, в урочище Куложском, а Варваре Дяченковской – в урочище Великих Лук; 9) из числа имеющихся двух зачетных квитанций, одна, по мнению моему, поступит за мое семейство, а другая не может поступить в зачет за мое семейство, то завещаю сию последнюю квитанцию получить одному сыну моему Степану 2-му, в пользу свою и за оную уплатить другим братьям 100 р.; буде же обе останутся незачтенными, то другая уже должна поступить в наследие всех пяти моих сыновей, кроме Семена и Ивана Кучеровых...³²⁰.

“...Так как я не имею у себя более сына, кроме Хрисанфия, то завещаю ему, Хрисанфию: деревянный дом в двух комнатах чрез сени под одной крышей, стоящая 80 руб., две деревянные надворные каморы – 50 руб., клуню хворостяную – 20 руб., мшаник для пчел – 12 руб., пчел – 150 кол. – 400 руб., четыре сарая хворостяных – 30 руб., влазной погреб – 7 руб., четыре штуки свиней – 16 руб. и две мельницы – 300 руб., а всего на сумму одна тысяча девяносто пять рублей серебром, а равно усадебное место, состоящее в предместии Бубыревки, заключающее в себе мерою в квадрат 2536 сажней, которым имуществом владеть ему Хрисанфию, с женою и детьми их наследниками вечно...³²¹ .

У заповітах нерідко розподіляється материнське майно – задля уникнення розбіжностей у спадкуванні цього майна за звичаєм. Ось приклад такого заповіту:

“...Я, нижеподписавшаяся государственная крестьянка Марья Матвеева, дочь Чернышенкова... во избежание семейных неудовольствий между сыновьями Иваном, Степаном и внуком Захарием... заблагорозсудила: доставшиеся мне по разделу после смерти мужа моего Степана домашним порядком назад тому около девяти лет между сказанными сыновьями Иваном, Степаном и внуком Захарием, испадающаяся часть на старом подворьи, как-то: дом в двух покоях, состоящий от жилого места Гаврилы Чернышенка или же с южной стороны, весы со всеми принадлежностями и самовар желтой меди и все прочее из мелочи имущество, которое не входило в раздел, отдаю в единственное пользование и распоряжение навсегда сыну моему Степану, с тем, что до смерти моей должен во всем повиноваться и воспитывать без всяких дерзостей³²² .

Передача правонаступництва при житті домогосподаря:

"Во имя Отца и Сына и Святого Духа, Аминь! Лета 1871-го, февраля 21-го дня, я, раб Божий Харьковской губернии, Валковского уезда, Старомерчанской волости, села Старого Мерчика, Влас Прокофиев, сын Котелевиц, крестьянин-собственник, находясь в здравом уме и твердой памяти, чувствуя себя ближе к смерти, нежели к жительству, вздумал заблаговременно распределить благоприобретенное мною, совместно с женою моею Агриппиною, имущество, заключающееся из движимого и недвижимого, которое распределил следующим образом: (перелік) с тем только, чтобы он, Хрисанфий (син. – М.Г.), все причитающиеся казне повинности уплачивал, а также кормил и одевал меня и жену мою, как родную мать, до смерти, а по смерти похоронить нас по обряду христианскому, сделавши приличное поминовение"³²³.

У документах із західноукраїнських земель нерідко також можна знайти спадкову угоду поміж батьками і дітьми зі строгим обумовленням дожиттєвого утримання перших останніми, що співвідноситься з п. 599 Цивільного кодексу Австрії, тож такі угоди не можна назвати цілковито звичаєвими. Так чи інакше, однак такі заповіти співвідносяться з угодами по опіці над старими людьми.

**Позбавлення спадку одного з членів родини
або закріплення більше майна, ніж за звичаєм:**

"Во имя Отца и Сына и Святого Духа, лета 1871-го года, июля в 26-ой день. Я, нижеподписавшийся, Валковского уезда, Огульчанской волости, слободы Серепушной, госуд(ударственный) кр(естьянин) Л.М., сын Вольвач, чувствуя слабость своего здоровья, но при здравом разсудке и твердой памяти, при нижеподписавшихся свидетелях, учинил сие домашнее духовное завещание в следующем: 1) благоприобретенный дом в одном покое с сенцами и к нему пристроенною коморою, состоящий в хуторе Вольвачевом на общественном усадебном месте, владеемом мною и оплачиваемым мною поземельным сбором, корову семи лет, усадьбу, на которой находятся постройки, равно и находящиеся в доме хозяйственные принадлежности, завещаю в полное пожизненное владение и распоряжение второбрачной жене моей Агафии Евдокимовне Вольвачевой; 2) так как сын мой вышел из повинования и поступил по наймы в рекруты, а потому из прописанного в 1 пункте имущества я ничего не назначаю, но по смерти жены моей Агафии означенное имущество тогда только должно перейти поименованному сыну Корнилию..."³²⁴.

Щодо форми написання заповітів, то цілком очевидно, що всі вони писалися за зразком, який існував у кожному волосному управлінні, оскільки форма повинна була відповідати виробленим у законодавстві правилам³²⁵. Водночас серед заповітів селян трапляються тексти безпосередні і неформальні, часто схожі на господарчі розпорядження. З них набагато точніше, аніж з тогочасних документів, можна з'ясувати, як жили селяни в ХІХ ст.:

"... а наистаршему сыну Алексею, если жива буду, а в случае жизнь моя прекратиться, то представляю полное право нарубить дерева на плетневую хату, на рубленные сени с хижинною, тоже с гуртового леса, а при постройке хаты Алексею должны все братья гуртом своими трудами помогать, а денежные расходы должны быть Алексея самого; в особенности же Николай при постройке должен принять свое старание, и в случае, если постройка будет производится в такое время, когда нужно орать и сеять, то Николай должен на месте Алексея выорать и посеять, только от Алексея должны быть возы да семена...."³²⁶

Вникнувши у специфіку усних та письмових заповітів, неважко помітити, що усні заповіти превалювали там, де не було багато майна, і в принципі усі вони, як правило, були даниною звичаю, а не особистій волі заповідача. Тобто, ці заповіти є скоріше суто обрядовою формою закріплення спадкувальних прав спадкоємців за звичаєм. Стосовно письмових заповітів ситуація інакша. Якщо розподіл майна не міг вписатися в елементарну схему звичаю, вони були необхідні для строгої фіксації волі заповідача. І, безперечно, письмові заповіти склалися у заможних багатодітних сім'ях під час розподілу рухомого й нерухомого майна.

Окремо варто зупинитися на правомочності заповітів, тобто розглянути, як вирішується питання, якщо майно заповідається за особистим волевиявленням заповідача всупереч звичаю. Систематичне зведення звичаїв Полтавської губернії дає ряд обмежень для заповідача, що діяли в окремих місцевостях. Так, зокрема, в деяких селах на Золотоніщині заповітом можна було передавати лише придбані маєтки ("благоприобретенные")³²⁷. Про цей же звичай згадував П. Чубинський, пишучи про "дідизну" і "батьківщину" (див. розділ "Сімейна власність"). Крім того, заповіт у бездітній сім'ї не може бути складений (або не може бути дійсним) без згоди на те дружини (Миргородський пов.)³²⁸, заповіти, здійснені на користь лише одного спадкоємця, не приймаються (Полтавський пов.)³²⁹, якщо когось із синів батько позбавив спадку або надав меншу частину, аніж іншим, сільський сход може присудити йому половину наділу, який припадає братам³³⁰. Як бачимо, звичай стоїть на

варті головного майнового принципу, що діяв при виділах, поділах та успадкуванні, – права всіх членів сім'ї на сімейне майно.

На практиці звичай був іще суворіший до заповітів. Хоча в народі побутувало переконання, що духовні заповіді обов'язкові для спадкоємців, а порушувати останню волю померлого – великий гріх³³¹, часто волосні суди порушували заповіт спадкодавця, вирівнюючи (або принаймні наближаючи до цього) права всіх спадкоємців.

Цікава ситуація склалася в містечку Кишків Остерського пов. Волинської губ. Перед смертю селянин Лирик заповів своє майно трьом синам, поділивши його в такий спосіб: старшому сину Леонтію Лирику 1 лошицю, 2 воли, 3 десятини землі, другому – Олексію Лирику – 1 кобилицю, 2 воли, дім, гумно і 3 десятини землі, третьому, Корнію – вітряк, пару коней, гумно і дім. Крім того, батько відсудив ще по 3 десятини землі "во все три руки"³³². Таким чином, старшому й середньому братам мало припасти по 9 дес. землі, а Корнію – лише 3. Очевидно, заповіт було зроблено за відсутності Корнія, бо в справі сказано, що коли Корній повернувся з солдат, волосний суд прийняв рішення поділити всю землю на три рівні частини, кожному братові порівну. Цей випадок демонструє часто застосовувану процедуру відміни батьківського заповіту (тобто перевагу спадкового права перед договірним).

Ось ще одне рішення волосного суду, яке порушує заповіт. Андрій Зеленко за духовним заповітом поділив польову землю між двома синами, надавши Петру 4 десятини, а Якиму – тільки 3. Після смерті Якіма син подав позов на свого дядька. І рішенням волосного суду земля Андрія Зеленка була поділена навпіл, тобто Петро Зеленко мав віддати своєму племінникові Михайлові ще півдесятини землі. З'їзд Миркових посередників кілька разів відміняв це рішення, а волосний суд з не меншою впертістю відстоював це рішення, незважаючи на те, що старого батька доглядав саме Петро. Крім того, Михайло Зеленко "человек бездетный, по ремеслу портной, пользуется землею на основании отмененных решений Волостного Обуховского Суда.... сдает свою землю и мою 1/2 десятины в аренду, а сам даже и не обрабатывает ее"³³³.

У Маяцькому волосному суді (Кобелячина) розглядалася справа вдови Фоменко, від якої після її виходу заміж удруге було відчужено дім і леваду, котрі їй заповідав перший чоловік, на користь її доньки. Суд не задовольнив її позов, і це рішення підтримав З'їзд Миркових посередників³³⁴, тобто практично був порушений заповіт і віддана перевага звичаю.

Варто сказати, що це рішення не видається логічним ані з погляду закону, ані, тим більше, з погляду звичаю. З одного боку, воно порушує визначене

законом право непорушності заповіту, з іншого, відступає від звичаєвого принципу: земля належить тому, хто її обробляє. Зате вдовольняється принцип "ідеальної справедливості". І це не єдиний приклад нелогічностей у судовій практиці. Є ряд справ з числа скарг на рішення волосних судів, з яких важко зрозуміти підстави прийняття того чи іншого рішення. Так, вдова селянина с. Ксаверівки Васильківського пов. Марія Стеценко скаржиться на рішення Ксаверівського волосного суду, затверджене Конево-Васильківським З'їздом Миркових посередників, за яким братові її покійного чоловіка віддано право користування половинною частиною садибного і польового наділу, хоча все це було записане за її чоловіком, а Степан Стеценко "нікогда совместно не жил и выкупа не платил"³³⁵.

Щоб уникнути таких ситуацій, заповідачі намагалися забезпечити свій заповіт від порушень: "... а кто вздумает нарушить сие мое духовное завещание и будет подавать в какие-либо присутственные места просьбы о неправильном разграничении мною принадлежащего мне имущества, то просьб таких прошу не принимать и считать недействительными, а нарушитель сего завещания будет наказан Грозным Судиею на втором пришествии, что завещаю по сущей справедливости и долгу христианскому, на том и подписуюсь"³³⁶.

Отже, якщо усні заповіти селян можна розглядати виключно в контексті звичаєвої традиції, то письмові заповіти селян XIX ст. де в чому паралельні з законом, зокрема положеннями, що містяться в кн. III, гл. 5 Цивільного кодексу Російської імперії (т. X, ч. 1 Зводу Законів Російської імперії). Відповідність цивільному законодавству виявляється переважно у факті письмового оформлення заповіту й дотримання форми його складення.

На західноукраїнських землях також існувало державне регулювання оформлення заповітів. Наскільки воно було вживаним у селянському середовищі, можна судити з одного невеличкого опитування. У 1881 р. австрійський уряд склав анкету з приводу оптимізації ведення селянських господарств і направив її в повіти. Туди входили, зокрема, питання спадкового звичаєвого права і форми складення заповітів у селянському побуті. Серед питань було, зокрема, таке: як ви ставитеся до волі спадкодавця у складенні заповітів (тестаментів). Із 31 респондента – два нічого не відповіли, шість висловилися за те, що селяни поважають останню волю спадкодавця, а 23 заявили, що взагалі не існує практики складати заповіти, оскільки поділ спадщини найчастіше відбувається за життя батька³³⁷.

Параграф 533 Цивільного кодексу Австрії (1811) визнавав заповіт підставою для права спадкування. Параграф 577 визначав правила складення заповіту: "Заповідати можна письмово або усно, в суді, поза судом або в нотаріуса, зі свідками або без них"³³⁸. Спадкодавець мусив власноруч написати рідною мовою і підписати документ, хрестик замість підпису не міг засвідчувати тестамент. У разі неписьменності спадкодавця залучалися свідки. Заповіти власників маєтків, купців, багатих міщан тощо обов'язково складалися у нотаріусів. Тексти демонструють суто правовий підхід³³⁹, який передбачав деталізацію всіх можливих передбачених і непередбачених обставин.

Польський дослідник українського звичаєвого спадкового права К. Ковальський писав, що будова тексту тестаменту мала традиційний характер. Згадувалися Бог Отець, Бог Син та Святий Дух, заповідач називав своє ім'я і прізвище, місце проживання, зазначав, що робить заповіт у доброму стані здоров'я і при розумі; детально окреслювалося коло осіб, яким передавалася спадщина. Завершувався текст заповіту розпорядженнями морального характеру³⁴⁰.

Наскільки дотримувалися цих правил, можна перекоонатися на прикладі записів у війтівських книгах та книгах громадських урядів. У с. Бзянка було складено такий тестамент: "Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа. Це діялося дня 15 липня 1827 року в домі Полянського. Євдокій Полянський перед лицем Бога заповів своє майно таким чином: Я, Євдокій Полянський свою спадщину (Dziedziznu) (в описаному обсязі) і гроші (в ринських) з правом сплати всіх податків передаю моєму зятю (Войтоньові), якого сподобала собі моя донька Барбара Полянська як свого чоловіка. Усі господарські будови та інші маєтки моєму зятеві і доньці Барбарі віддаю і дарую на посідання дідищу..."³⁴¹. Підписи: Євдоким Полянський, Анна жона Полянська. Свідки: 2, а крім того, війт, підвійт, присяжний.

Наскільки порушувався закон під час складення заповітів, можна судити, зокрема, із матеріалів ревізії діяльності окремих волостей Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернаторства. Передусім це стосувалося порушення заборони подрібнення ділянок після встановленої мінімальної норми³⁴². Інше порушення полягало в тому, що оскільки волосним судам заборонялося розглядати майнові справи на суму, яка перевищувала 100 руб., писарі хитрували: "Так по участку 1 Новоград-Вол. уезда по Полонской вол. за 1887 г. записано завещание Ивана Соколовского на сумму 100 руб., завещание это касается 6 дес. чиншовой земли, дома с садом и огородом, сарая для сена, сарая для скота, клуни и стебника для хранения

пчел. По Деревичской волости за 1887 г. внесено духовное завещание кр. Брижки, которым она передает своему зятю земельный надел, дом, четыре сарая и погреб, что стоит не менее 700 руб.... і т. д.³⁴³. Ревізією критикувалися також "вольності" у складенні заповітів: "По Левковской волости посвидетельствовано 1887 г. следующее завещание: "Умоляю именем Христа Спасителя никому не препятствовать сему последнему желанию и подвергаю виновных нарушителей сего моего завещания проклятию"³⁴⁴.

* * *

Підводячи підсумки, можна зазначити, що сімейні угоди становлять важливу галузь звичаєвого договірно-зобов'язального права, яке, в свою чергу, регулювало переважно майнові відносини в селянському середовищі. Чільне місце серед них займала шлюбна угода, що являла собою складний обрядовий символіко-правовий комплекс. У шлюбній угоді важливе місце займало обговорення та узгодження між двома сторонами майнових питань: приданого молододі, огляд господарства, молодого, видатки на весілля. Специфікою української звичаєво-правової традиції був розвинений інститут приймацтва, який включав у себе не лише приймацтво за шлюбом, а й усиновлення, опіку над неповнолітніми і старими. Угоди про приймацтво тісно переплетені з шлюбними угодами (приймацтво зятя), а також зі звичаями спадкування і виділу майна. Зі спадковим звичаєвим правом пов'язані також селянські заповіти. Це виявлялося переважно в тому, що за народною традицією усний заповіт є переважно обрядовою фіксацією звичаєвої норми спадкоємності, за якою сини, здебільшого, отримували рівні частини, а донькам забезпечувалося придане, в той час як письмовий заповіт закріплював особисту волю заповідача, яка "не вписувалася" в елементарний звичай. Сам факт складення письмового заповіту і форму, за якою він складався, можна вважати цілковито відповідною до законодавства – як на західноукраїнських землях, так і на решті території України. Інша річ, що зміст заповіту дуже часто фіксував звичаєву норму, хоча нерідко особиста воля спадкодавця ішла всупереч їй.



Розділ VI

ЕКОНОМІЧНІ ПОЗАСІМЕЙНІ ДОГОВІРНО-ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНІ ЗВИЧАЄВІ ВІДНОСИНИ



I. Види позасімейних договірно-зобов'язальних відносин

Договірні-зобов'язальні позасімейні звичаї, на відміну від сімейних, більш залежні від економічної ситуації і правового поля в країні. У XIX ст., особливо в першій його половині і особливо в "старих українських регіонах", сільське господарство все ще перебувало на дуже відсталому рівні. Тож селяни користувалися старими звичаями, відповідними до консервативних форм господарювання в умовах натурального господарства. Виняток становила цукрова галузь сільськогосподарського виробництва, більше розвинена на Поділлі, де навіть на початку XIX ст. вже були відчутні товарно-грошові відносини. Натомість пізніозаселені "житні" регіони, зокрема південь України, демонстрували певні інновації впровадження технічного прогресу й нових форм господарювання в досить консервативну сферу сільського господарства, звичаї, пов'язані з розвитком товарно-грошових відносин. Однак сюди переселенці зі старих регіонів України "привозили" з собою і свої економічні договірні-зобов'язальні звичаї, які, щоправда, набували тут дещо модернізованого вигляду.

У XIX ст., як, власне, і в інші часи, побутували різні типи зобов'язально-договірних позасімейних відносин, які можна розбити на три групи:

- 1) звичаї сусідської взаємодопомоги;
- 2) звичаї, базовані на праві користування і володіння (в т. ч. звичаї винайму);
- 3) звичаї купівлі-продажу й обміну.

Існували й комбіновані варіанти на основі специфічно-звичаєвого поєднання або синкретизму першої і другої груп, другої і третьої груп.

Звичаї сусідської взаємодопомоги передбачали рівнозначний/рівноправний обмін працею або послугами між двома (кількома) суб'єктами, коли обидва (всі) суб'єкти спільно по чергово виконували (переважно ту саму) роботу спершу в господарстві одного, потім іншого і т. д. Ці звичаї не мали

юридичних наслідків. Невиконання одним суб'єктом своєї частки роботи не тягло за собою санкції. Так, відбування толоки в одного селянина (наприклад, відбудова хати після пожежі чи зруйнованої внаслідок стихійного лиха) не вимагало обов'язкового "відробітку" в кожного з учасників толоки, а лише у випадку виникнення подібної ситуації. Тому толоки були в принципі безвідробіткові (у Карпатському регіоні вони називалися "за любов", "за дякую"), хоча й існували також відробіткові та оплачувані¹. Обов'язковою умовою безвідробіткових толок було частування за рахунок господаря, у якого збиралися на роботу. Характерною ознакою "сусідських" звичаїв було те, що вони функціонували переважно у середовищі однорідних у майновому відношенні та рівноправних (з погляду юридичних відносин) осіб, на відміну від звичаїв щодо найму, котрі передбачали наявність двох нерівноцінних сторін, одна з яких у тій чи іншій мірі залежала від іншої.

Позасімейні звичаї, базовані на праві користування і володіння, передбачали винайм одним суб'єктом землі, нерухомості, рухомості, робочої сили другого суб'єкта. Порушення домовленості тягло за собою певні правові та економічні санкції, щоправда, не лише звичаєві. Нерідко справи щодо виконання трудової угоди (зокрема найму) розглядалися не за звичаєм, а за законом².

Звичаї купівлі-продажу у даному дослідженні висвітлено частково. Це пояснюється, по-перше, тим, що вони становлять окрему сферу звичаєвого права – торговельну, яка виходить за рамки власне селянського звичаєвого права, хоча й дотична до нього. Щоб успішно і всебічно висвітлити всі звичаї купівлі-продажу, треба досконало вивчити специфіку чумацького, ремісничого, промислового, ярмаркового, міщанського та інших видів звичаєвого торговельного права, яке ще чекає своїх дослідників. По-друге, звичаї купівлі-продажу, що побутували в селянському середовищі на рівні одного села, не мали значного поширення через натуральний спосіб господарювання, який сприяв виробленню різноманітних форм звичаїв винайму, особливо з відробітковою і натуральною формами оплати.

2. Трудові звичаї взаємодопомоги сусідського типу

Договірні-зобов'язальні відносини сусідського типу базовані на трудовому рівноправному взаємообміні між селянами. П. Чубинський вважав, що явища спільної праці треба кваліфікувати не стільки економічними відносинами, скільки виявом сусідської симпатії й допомоги³. В. Сироткін вважає "супругу" і "толоку" свого роду найпростішими формами

трудової кооперації⁴. Трудові звичаї колективної взаємодопомоги більш характерні для незаможних селян, які не могли найняти робітників для виконання тих чи інших, переважно трудомістких, видів робіт. Останні можна поділити за сферою застосування на землеробські, скотарські, за періодичністю застосування – на почергові, одноразові. Серед них був свій поділ: землеробські й скотарські звичаї відробітку “на очерідь” (до якого можна віднести й “супрягу”) та “толока”.

Класичним прикладом землеробських економічних звичаїв є “супряга” (“спряжка”, “толока”), яку знали практично всі регіони України на всіх етапах аграрної історії. “Супряга” застосовувалася у середовищі тяглих селян, тобто в межах одного селянського стану. За даними В. Тарновського, в українському селі тягли мали здебільшого одну пару волів, а оскільки у важкий “малоросійський” плуг упрягалось три, а на цілині або твердій від засухи землі чи при слабких волах – і чотири пари волів, то господарям доводилося об’єднуватися й орати по черзі кожному “товаришу”; це називалося “толокою”⁵. П. Чубинський подав свій опис “супряги”: щоб скласти плуг, треба три пари волів; господар, котрий мав дві пари, підшукував, у кого є третя. Домовившись між собою, селяни працюють: тому, хто має дві пари, орють дві частини землі, а тому, хто має одну, – третю частину⁶. На Харківщині такий вид трудової кооперації називався “спряжка”: два господарі, які не мали достатньої кількості тягла для самостійної обробки поля, “спрягалися”, тобто поєднували свою худобу в одну упряжку і почергово обробляли поле⁷, причому “спряжкою” тільки орали і засівали, збирав урожай кожен господар самостійно. У містечку Опішня “недостаток тягла для плугової обробки полей давно уже породил в среде бедных хозяев особый вид взаимопомощи под названием “супряги”, которую не следует смешивать, а тем более отождествлять с понятием об артели и помочах в великорусских губерниях. При посредстве супряги из году в год возделывается более двух третих полей в Опішне, и только немногие хозяева имеют собственный скот в размерах, достаточных для запряжки в плуг.... супряга маломочных пахарей для совместной обработки полей неизменна и неизбежна, пока малороссийскую почву бороздит плуг, а не соха или косуля в одну лошаадь”⁸. Нерідко в плуг “спрягали” навіть коней з волами⁹.

У 90-х рр. минулого століття на Херсонщині (м. Дмитрівка Олександрійського пов.) супрягою обробляли свою землю не менше 90% селянських господарств, а в Слов’яносербському пов. Катеринославської губ. – 47,6%¹⁰. Практикувався і почерговий обмолот однією молотаркою, найня-

тою у куркуля чи поміщика: "Оскільки для роботи біля молотарки двору працювало 2–3 чол., то молотили по черзі у кожного пайщика. Господар, в якого працювала молотарка, харчував усіх"¹¹. У верховинців Закарпаття існував такий звичай: в перший понеділок Великого посту збиралися г'азди в корчмі і домовлялися, хто з ким спрягатиметься. Супряжні роботи починалися ще взимку, при вивезенні гною на поле. Цю роботу виконували почергово, за домовленістю, незважаючи на кількість землі господарів. Убогим, які не мали робочої худоби, допомагали заможніші безплатно або за якусь послугу¹². Звичай супряги дожив до 20–30-х рр. ХХ ст.¹³

Звичаї колективної взаємодопомоги побутували і в середовищі ремісників та промисловців. Так, на Слобожанщині й Поділлі існували "спайки" – об'єднання пасічників у спілки, при вступі до якої вносили свою пайку: пасічники спільно транспортували вулики на медоноси, спільно доглядали за вуликами тощо¹⁴. На Поліссі організовувалися "братчини" – об'єднання односельців-пасічників; почергово вівся нагляд за вуликами, добуті щільники під час викачування меду розподілялися порівну¹⁵.

Сусідські трудові взаємовідносини почерговості були оптимальними в деяких формах випасу худоби без постійного пастуха, зокрема випасу "на очерідь" (вар.: "на ряд"), відомого по всій території України. Ретельно дослідив скотарські, в тому числі соціальні, звичаї в Карпатському регіоні М. Тиводар. Він наводить приклади, коли господарі-сусіди, переважно з одного кутка, домовлялися між собою про почерговий випас худоби. Як правило, частота черги залежала від кількості випасуваної худоби. Так, у верхів'ях річки Уж умови випасу були такі: за одну корову відпасували один день, за теля – 0,5 дня, за вола – 2–3 дні на тиждень¹⁶. Господарі робили спеціальну палицю "роваш", яка передавалася від хати до хати, відповідно до черги випасу.

Цікавий скотарський звичай "зганяти салаш", описаний М. Зубрицьким у с. Кіндратів Турківського пов. (Бойківщина). Селяни-сусіди, поля яких межували, по черзі будували на полі кожного переносну кошару і там спільно за певною черговістю випасали і доїли овець, а також розподіляли продукти виробництва. Переробкою молока займався той, на чиєму полі в цей час перебувала отара. Такий почерговий випас, окрім вигід у трудовій кооперації, мав ще й додаткову користь – почергове угноєння землі кожного з господарів¹⁷.

Найперші відомості про толоки знаходимо у В. Тарновського та П. Чубинського. В. Тарновський писав: бідні збираються до багатих на толоку, тобто працювати разом, спільнотю – косити й возити сіно, хліб, жати, жінки – мазати хату, полоти і т. п.¹⁸ "Замечательно, что малороссиянин,

считая за величайший грех наниматься в праздники на работу, не откажется в самый большой праздник идти на толоку к своему соседу"¹⁹. Багатий козак нерідко збирав "собратов своих, і вони приходили до нього на толоку ("т. е. работать вместе, обществом"), косити, возити сіно, хліб, навіть жати. Жінки мазали, пололи толокою за пригощання і подяку ("за дякую")²⁰. "Толокою называється такая гуртовая работа, – писав П. Чубинський, – за которую работающие не требуют платы, а делают это за хорошее угощение"²¹. Серед таких видів робіт він виділяв: косіння, перевезення дерева з лісу, сіна з сінокосу тощо. О. Кувеньова визначала толоку як "звичай сусідської трудової взаємодопомоги селянських господарств при важкій або спішній роботі, виконання якої було не під силу дрібним одноосібним господарствам"²². Її влаштовували при будівництві житла і господарських споруд, при вивезенні дерева з лісу, гною на поля, під час жнив, косовиці трав тощо; на волинському Поліссі багатодітні селянки збирали жіночу толоку для прядіння льону, конопель, копання картоплі, на Закарпатті толокою лушили кукурудзу²³.

На Західній Україні, де терміна "толока" у значенні виконання колективних трудовітких робіт не існувало, переважали дієспівні конструкції на їх позначення. "Частіше говорили, виходячи з окресленого виду роботи: "йду (або кликали) до сіна", "на капусту", "дерти пір'я", а то й просто – "помочи", – пише Г. Горинь²⁴. Інші види робіт називалися "іти до глини", "просили до глини", "набивати піч" (на Старосамбірщині скликали молодь місити глину, формувати з неї основу печі)²⁵, "капусту харити" (шаткування капусти молодіжною громадою)²⁶. Узагалі, дослідниці належить чи не найкраща спроба описати ці трудові звичаї у Західній Україні на основі першоджерел. Вона зазначає, що на відміну від центральних районів та Лівобережної України, де переважно толоку влаштовували при будівництві житла, цей вид толочних робіт у Карпатському регіоні побутував значно рідше, оскільки кількість рук забезпечувалася сім'єю, а будівництво дерев'яної хати виконувалося висококваліфікованими майстрами, хоча й тут подекуди допомагали тим, що перевозили з лісу дерево, складали зруб, ставили крокви. У районі Самбора, Старого Самбора, Богородчан, а також у низинних районах Закарпаття, де будівельним матеріалом, окрім дерева, була й глина, колективно закладали хату, гуртом спинали на стовпах дах, пошивали покрівлю, "валькували", "тинькували" стіни. Узагалі ж у Карпатах толоку влаштовували переважно під час сінокосів, копання картоплі, чищення кукурудзи й капусти, шаткування капусти, при різних роботах, пов'язаних з обробкою льону, вовни, рідше – в жнива²⁷.

Залежно від виду робіт Г. Горинь ділить "толоки" на: чоловічі, жіночі, мішані, молодіжні. На будівельних роботах, сінокосах, вивозі гною працювали чоловіки, у зрібанні й скиртуванні сіна брали участь також дівчата й жінки. Жінки переважали на толоках, де терли льон, скубли й пряли вовну чи лляне повісмо, у низинних районах – дерли пір'я. До чищення капусти й кукурудзи ("лупейки") збиралася лише молодь²⁸.

В. Сироткін також зазначає, що в селянському побуті існували навіть самостійні назви як окремих видів, так і етапів виконання топочних робіт – "косовиця", "гребовиця", "возовиця", "обжинки", "кладка", "попрязи", "одернки", "закладини", "вилити", "мастити", "валькувати хату"²⁹.

Окрім терміна "сусідських толок", уперше згаданого В. Тарновським,³⁰ існує термін "панські толоки"³¹, який не є однозначним в історико-етнографічній літературі. Поміщики, котрі були у добрих стосунках з козаками, дуже часто користувалися їхніми послугами: просили "з честі", тобто без відмови³². Проте частіше термін "панські толоки" в історико-етнографічній літературі має значення колективного способу виконання додаткових панських повинностей, про що йтиметься у параграфі про відробіткові форми винайму землі.

На відміну від трудових звичаїв типу "на очерідь", толока могла передбачати односторонню допомогу багатих бідним. Якщо одному треба перевезти хату, писав П. Чубинський, або вивезти дерева на хату, йому допомагають толокою навіть багаті люди³³. На Бойківщині багатші виорювали біднішим селянам землю³⁴. Обов'язково в усіх регіонах України (та й поза нею) влаштовувалися толоки для тих, хто потрапив у скрутне становище (наприклад, після пожежі, стихійного лиха, особистих трагедій тощо).

У XIX ст. (особливо в другій половині) як на західноукраїнських землях, де більш упорядкованою і плідною була діяльність сільських громад, так і на території Російської імперії, де рух до місцевого самоврядування лише починався, поширення набули толоки при виконанні громадських робіт – будівництві шкіл, доріг, мостів, випасі худоби громадою тощо. У таких випадках договірно-зобов'язальні домовленості (тривалість, черговість і розподіл робіт, а також грошових внесків) укладалися спільно сільською громадою на сільському сході або в сільському правлінні. Однак, аналізуючи діяльність сільських громад цього періоду, варто зважати на те, що громадське самоуправління відбувалося не лише в межах звичаю, а й чинного законодавства. Стосовно толок "на церкву" (будівництво, облаштування церкви, прибирання церковного подвір'я, допомога священикам у їхньому господарстві тощо), то вони мали звичаєвий характер.

Отже, трудові звичаї сусідського типу відмінні тим, що здійснювалися безвідплатно, часом на засадах обміну ("супряга") і почерговості, а часом і в односторонньому та одноразовому порядку. Етнографічні матеріали свідчать, що термін "толока" вживався по всій території України, щоправда, з різним значенням: у центральних, східних і південних регіонах – це колективне виконання робіт, а на західноукраїнських землях – як синонім до слова "пар". Однак в останньому випадку цей термін таки передбачав "колективний" характер випасу худоби на залишеній на "відпочинок" ділянці тріпільної або переложної системи землевпорядкування. Тобто, ще одною рисою звичаїв сусідської взаємодопомоги була колективність їх застосування.

3. Позасімейні звичаї, засновані на праві користування

У першій половині XIX ст. в умовах кріпосництва взаємовідносини між залежними селянами і землевласниками засновувалися на договірно-зобов'язальних відносинах двох видів: по-перше, панщина; по-друге, оброк (з переважанням першого типу); місцевий звичай міг тією чи іншою мірою варіювати розміри і види повинностей, трудові та побутові взаємостосунки тощо. Причому звичай міг бути настільки потужним і відмінним від чинного законодавства, що становище покріпаченого селянина фактично могло нічим не відрізнятись від становища вільного. На запитання, чи міг селянин у часи кріпосного права придбати ділянку землі свого поміщика, більшість дало б однозначну відповідь: ні. Тимчасом така ситуація була можлива. Більше того, вона реально існувала, наприклад, у Правобережних губерніях, де селянин мав право придбати землю у свого поміщика на праві чиншового володіння. Одеська Судова палата, розглядаючи випадок, коли залежні селяни володіли левадою на чиншовому праві, не визнала такі відносини як чиншові, оскільки це було "противно" закону³⁵, тобто закон не визнавав такі відносини правовими. Інший приклад: за інвентарем 1774 р., селяни в Дубровицькому маєтку на Волині вважалися переважно панщинними (кріпаками, які відбували панщину). Однак при цьому більшість з них додатково орендувала ділянки землі за гроші, і їхній реальний земельний наділ досягав цілої волоки і навіть 2–3-х влок, тобто за розміром земельного утримання залежні селяни фактично були чиншовиками. Те саме помічалось і в інших маєтках³⁶.

Залежний селянин за законом не мав права купувати нерухомість, проте інколи звичай робив таке придбання можливим: кріпосний акт здійснювався на ім'я поміщика, але звичай визнавав придбану в такий

спосіб, за гроші селянина, землю власністю останнього, і після скасування кріпацтва такі землі віддані були селянам за приналежністю³⁷. За іншими даними, "такие сделки неминуемо вели к злоупотреблениям, так как помещики могли безнаказанно присвоить себе имущество крепостного, а последний не имел никакого права оспаривать подобное присвоение чужой собственности"³⁸. Щоправда, у 1848 р. було дозволено селянам купувати нерухомість на своє ім'я, але зі згоди поміщика. Суддя Одеської Судової палати О. Боровиковський, котрий не раз стикався з такими випадками, зробив висновок: "Крепостное состояние не низводило человека на степень раба, не уничтожало вполне его юридической личности, если не закон, то обычай признавал в крестьянине субъекта некоторых имущественных прав, не поглощавшихся правами помещика, – а чиншовые отношения и устанавливались главным образом обычаем"³⁹. Звичайно, історія зафіксувала і прямо протилежні висловлювання щодо кріпосного права: "Крепостное право в развитом состоянии очень близко походило к рабовладению"⁴⁰.

Однак мета даного дослідження – не розгляд експлуатації селян гнобителями, а лише об'єктивний аналіз побутування звичаю, який міг витіснити право. Отже, якщо право диктувало певні правила взаємовідносин між поміщиком і селянином, то звичай міг регулювати їх. Цілком очевидно, що кріпосне право існувало поза законодавчим полем, однак було б помилкою кваліфікувати всі відхилення від закону як звичаї ("кріпосницькі звичаї"), забуваючи про елементарну сваволю землевласників. Проте все-таки певні форми договірно-зобов'язальних відносин між поміщиками і селянами можна кваліфікувати як звичаєві.

Землевласник міг трактувати закон на власний розсуд і розширювати межі звичаю на власну користь до безкінечності, про що свідчить фольклор і широка література з аграрної історії. Наприклад, ст. 1103 т. IX Зводу законів Російської імперії (1857 року видання) визначала такі обов'язки поміщика по відношенню до своїх селян: "Владелец, в случае неурожая, не сбывая крестьян с пашни, а дворовых со двора, обязан доставлять им способы пропитания, воздерживая от нищества"; насправді ж цього дотримувалися лише окремі поміщики. Ст. 1045 того ж видання задекларувала, за яких умов поміщик мав право на працю своїх кріпаків: 1) щоб праця на поміщика не розоряла самих селян; 2) щоб селянам після відбування панщини лишалося певне число днів на роботу для власного блага. Однак насправді часто траплялися випадки шести і навіть семиденного (при певних сезонних роботах) робочого тижня (і то не поодинокі), а також примус працювати у свята. Існувала ціла категорія найбідніших селян – "місячників", у яких

поміщик відбирав землю, а ті працювали на пана шість днів на тиждень на умовах їх "повного" забезпечення господарем, практично перетворюючись на наймитів⁴¹. Як писав спеціаліст з селянського питання І. Ігнатович, "самый закон предоставлял широкий простор произволу господ над их крепостными. При подкульности и продажности чиновников и солидарности дворян, даже и те ничтожные и малочисленные гарантии личности крепостных, какие существовали в нашем законодательстве, обыкновенно игнорировались на практике"⁴².

З погляду народної правосвідомості, схема, що встановилася в дореформеній Росії з приводу договірно-зобов'язальних відносин між великими землевласниками і селянами різних станів, збереглася й після реформи, звичайно, з певними (передусім юридичними) корекціями. Більше того, моделі договірно-зобов'язальних відносин є однаковими для всіх аграрних культур, хоча конкретне їх втілення може бути різним.

Ось ці моделі:

1. Селяни отримують у користування (володіння) ділянку землі, сплачуючи за неї своєю працею (відробляючи за неї на чужій землі). В дореформенний період це називалося панщиною. Пізніше це стало називатися "брати землю за відробіток";
2. Селяни користуються землею землевласника:
 - а) сплачуючи за неї грошовий оброк або чинш;
 - б) на праві отримання від неї частини урожаю.

Що стосується взаємовідносин "вільних" селян різних категорій (козаків, військових поселенців, державних селян, вільновідпущених селян (до реформи), а також усіх формально вільних селян у пореформенний період, то тут, як правило, при приблизно однаковому майновому рівні переважали договірно-зобов'язальні відносини сусідського типу, звичай, базовані на принципі трудового взаємообміну і трудової взаємопідтримки. У економічних взаємовідносинах між заможнішими селянами та бідняками спрацьовувала (щоправда, у спрощеному вигляді) приблизно така схема взаємостосунків, як між паном і селянином-кріпаком.

Специфіка економічної ситуації на українських землях, зумовлена поділом селян на різноманітні за майновим станом та фіскальною приналежністю групи ("тяглих", "піших", "халупників"), подільністю сімейств, нерівномірністю земельних наділів, значною кількістю малоземельних і безземельних, – усе це створило ґрунт для широкого побутування економічних звичаїв найму в найрізноманітніших формах, нерідко синкретичних і комбінованих.

В Україні здавна практикувалися економічні відносини, за якими один господар віддавав іншому рухоме або нерухоме майно в тимчасове користування чи володіння на певних умовах. Народна юридична термінологія, звичайно, не знала слова "оренда", такі дії позначалися в мові дієслівними конструкціями типу "наймати", "винаймати" або ще простіше: "віддавати" (комусь щось на такий-то термін за те-то) або "брати" (взяти). З цієї точки зору, природа оренди (у тому вигляді, в якому її розуміли селяни) була тотожна природі позик. Цю своєрідність народної економічної правосвідомості можна кваліфікувати як синкретизм звичаєво-правових економічних уявлень. Більше того, навіть поняття купівлі-продажу, знову ж таки, за народною економічною правосвідомістю, як це не парадоксально звучить, також є тотожним поняттю позички: нерідко термін "продавати" у документах XVIII–XIX ст. позначав насправді віддану в оренду, під заставу або в позику (наприклад, той-то продав тому-то свою землю на рік); водночас сама процедура "купівлі-продажу" позначалася іншими дієслівними конструкціями: "віддати", "уступити". Крім того, в Україні здавна було поширене наймитство.

Отже, звичаї винайму, що побутували в середовищі незалежних селян, можна згрупувати таким чином:

I. Винайм нерухомості або рухомого майна:

- 1) за відробіток;
- 2) за плату:
 - а) за натуральну ("ізопольну") плату;
 - б) за грошову плату;
- 3) комбіновані варіанти.

II. Винайм робочої сили.

Відмінність між різними моделями винайму землі лежить у сфері розрахунків, причому в багатьох виладках вони мали комбінований вигляд (наприклад, у сфері чиншового права). Винайм нерухомого або рухомого майна за грошову оплату в другій пол. XIX ст. дедалі частіше називається "орендою". Хоча навіть у кінці століття у документах земських управ можна прочитати, що оренда буває грошова, "ізопольна" і "за відробіток"⁴³. В історичній літературі XIX–поч. XX ст. "ізопольний" винайм землі і "за відробіток" називалися натуральною орендою.

За наведеною схемою можна аналізувати всі договірно-зобов'язальні відносини в українському селі XIX ст., незалежно від предмета, який передавався у користування. П. Чубинський виділяв такі їх види: "аренда именной, аренда пахатной земли, аренда шинков"⁴⁴. Однак були поширені й інші форми оренди. І. Щаровкін, спираючись на матеріал із Харківщини,

навів форми оренд, які практикувалися там в останній третині XIX ст.: наймання хати, землі толочної, пару, лугового сінокосу, степового сінокосу, капустяників, картопляників, просища, пшеничнища, ячнища, фруктових садів; наймання підвід кінних або волових для перевезення вантажів і людей, наймання майстрів для побудови хат, амбарів, сараїв, комір, хлівів, повіток, загород, омшаників, вітряків; для виготовлення землеробських знарядь, екіпажу; особисті найми на роботу⁴⁵. Однак здебільшого, звичайно, винаймалася земля і робоча сила.

Отже, ще до реформ 1848 і 1861 рр. в Україні існували досить розвинені звичаєві договірно-зобов'язальні відносини та різноманітні форми винайму. Нове селянське законодавство змінило правову ситуацію, в тому числі юридичні відносини між землевласниками і селянами, проте на практиці механізм договірно-зобов'язальних звичаєво-правових відносин лишився то й же.

3.1. Панщина, оренда землі та іншого майна "за відробіток" (звичай "брати землю за відробіток")

Отже, перша модель. Назвемо її відробітковою. Граф В. Стройновський називав такі угоди "договори о земле, отданной в содержание за работу (барщину)" і вважав цю модель найбільш надійною мірою оцінки землі у будь-який час у будь-якій країні⁴⁶, оскільки вона забезпечувала постійну ціну доходу від землі⁴⁷. Ця система практикувалася в ряді європейських країн, зокрема у Франції. В українських губерніях Росії в дореформений період вона була найбільш поширеною. Так, напередодні реформи 1861 р. в Подільській губернії процентне відношення між оброчними й панщинними селянами становило відповідно 4% і 96%, у Київській – 1,6 і 98,4; Харківській – 1,5% і 98,5%, Полтавській – 0,6 і 99,4%; Чернігівській – 0,2% і 99,8%; Катеринославській – 0,2% і 99,8%; Херсонській 0,1% і 99,9%; Таврійській – 0% і 100%; загалом в Правобережних губерніях – 2,6% і 97,4%; Лівобережних – 0,7% і 99,3%; Новоросійських степових 0,1 і 99,9%⁴⁸.

Спершу зробимо спробу визначити саме звичаєвий аспект договірно-зобов'язальних взаємовідносин між землевласником та залежним від нього селянином (кріпаком), наскільки можливо роз'єднати звичай і право.

Обсяг відробіткових повинностей у поміщицьких маєтках визначався за звичаєм ("утверждены давним и вкоренившимся обычаем"⁴⁹), незважаючи на те, що існували спеціальні закони та "Інвентарні правила". Граф В. Стройновський, ставлячи питання – чи можна математично точно визначити

кількість днів, щоб праця селянина була вигідна землевласнику і необтяжлива для нього самого, – виводить певну схему, як на його думку, оптимальну: “По испытанию и по прилежному исчислению, признано всеми европейскими хозяевами, что доход владельца земли при средней почве и хозяйственности по справедливости почитаться может в двух частях из пяти частей посягодного урожая от земли, отданной на содержание или на отступ”⁵⁰. Якщо перевести це на дні (“трудодні”), виходить: працівник (наймит) коштував у рік господареві 100 злотих із харчами та “заплатою”. Це коштувало за день 8 мідних грошів, тобто 1 гарнець жита. Однак день ручної праці наймита, який відробляв за свою землю, повинен був оцінюватися в 1,5 рази вище денної служби поденщика, що складала на гроші 12 грошів мідних або 1,5 гарнця жита. Тяглу роботу треба було цінувати дорожче ручної і пішої⁵¹. Сам граф, керуючи маєтком на Брацлавщині, застосовував панщину саме за такими розрахунками, отримуючи дохід від роботи селян, а не від оброку, і рахуючи день тяглий і піший по 8 польських грошів⁵². За іншими даними з тієї ж Правобережної України, якщо праця вільнонайманого сільськогосподарського робітника оцінювалася 15–20 коп. за день, то праця кріпака (якщо її теоретично перевести в гроші) – лише 5 коп. сріблом⁵³. Отже, граф В. Стройновський застосував більш прогресивну форму підрахунків (а це було на зламі XVIII–XIX ст.), з позицій торгово-грошових відносин.

Для порівняння можна навести розрахунки М. Семенова, автора “Руководства к управлению имением” (Рязанська губ., Раннебурзький пов.). Він вважав необхідним давати на тягло 8,5 дес. корисної землі (або 3,6 дес. на ревізьку душу) (садиба, сінокіс, конопляники й ораниця). Цей наділ був розрахований М. Семеновим так, щоб при середньому урожаї селяни могли отримувати рівно стільки, скільки потрібно було на продовольство, рахуючи по дві чверті жита на “едока”⁵⁴.

Інші форми підрахунків панщинних днів базувалися на кількості землі, наданої селянам у користування, а також на додаткових послугах (безплатне користування пасовиськами, ставками, лісами, включно із правом зрубу дерева)⁵⁵. Навіть “Інвентарні правила” 1848 р. ухвалили, щоб при визначенні розмірів землі, наданої поміщиком у користування селянину, орієнтуватися на місцеві звичаї. Хоча сам “звичай” міг трактуватися поміщиком довільно. Так, наприклад, нерідко було, що в одній і тій же місцевості при однаковому ґрунті та господарчих умовах в одному маєтку “пеший участок (а в зависимости от него и тяглые и иные) заключал в себе 6 моргов земли или 3 десятины 702 саж., а в другом – 8 или 9 моргов. Встречались даже четырехморговые наделы. Таким образом, одно и то же

кількість барщинних сгонних і строительних днів і ночних караулів в одному селенні отбывалось за 6 моргов землі, а в другому недалеко за 9 или за 4 морга⁵⁶.

У різних місцях тяжкість кріпосного права була різною. На думку В. Мякотина, в Литві (Білорусії) воно було тяжчим, аніж у Короні (на етнічних польських землях), панщина була легшою в руських воєводствах, аніж у польських; становище кріпаків у Росії було набагато тяжчим, аніж у Польщі, оскільки, крім панських повинностей, вони змушені були платити державні податі⁵⁷.

Нормою (і за звичаєм, і за "Інвентарними правилами" – щодо Правобережної України) було три дні чоловічих і три дні жіночих з душі, в Малоросійських губерніях (Лівобережна Україна) їх, зазвичай, було більше, щоправда, окремі поміщики набавляли панщинні дні з розрахунку, що вони ж сплачували селянські податі⁵⁸. Обсяг селянських панщинних повинностей був диференційованим і залежав від того, до якої майнової групи належали селяни: тяглих, піших чи халупників. На Лівобережній Україні під тяглими малися на увазі господарі, що мали пару робочих волів, в деяких частинах Чернігівської губ. – пару коней чи одного коня. Зустрічався навіть особливий розряд господарів – напівтяглих або одноволових. У Харківській губ. "тягла" ділилися на "волових" і "кінних". Загальна кількість "тягол" в трьох губерніях розподілялася так: Полтавська: тяглих – 8,63%, напівтяглих – 8,02, піших – 73,35; Чернігівська: тяглих – 63,84, піших – 33,28; тих, хто має тільки садибу – 2,88; Харківська: "волові" – 31,84; кінні – 38,5%, піші – 29,66%⁵⁹.

Обсяг повинностей також прямо залежав від величини маєтку: чим більший маєток, тим менші повинності; в Україні подрібненість стосувалася не лише селянських господарств, а й поміщицьких також. Тож тут виживання малого поміщицького господарства прямо залежало від збільшення селянських повинностей.

У маєтку графів Браницьких (Васильківський пов. на Київщині), наприклад, ще в 1848 р. у боротьбі за продуктивність господарства в "Інвентарних правилах" відмінили всі "жіночі" дні, тобто жіночу панщину: "дабы заставить пеших перейти в высший разряд и, заведясь рабочим скотом, получив землю какою пользуются тяглые, несли бы наравне с ними повинность"⁶⁰.

У 40–50-х рр. ХІХ ст. поміщики в боротьбі за інтенсивність господарства почали виробляти "урочні положення". В кожному поміщицькому господарстві були свої "уроки", тобто норми, які склалися відповідно до місцевих умов, однак загалом їх можна поділити на дві групи: в одних маєтках на десятину

ставилася певна кількість "сох", щоб зорати за день; в інших же місцевостях "все работы производятся в раздел; так, например, каждому тяглу дается десятина, которую оно должно запахать, засеять, сжать и свезти снопы"⁶¹. В Суразькому пов. на Чернігівщині, зокрема, три сохи повинні були зорати, а дві борони заскородити за день одну казенну десятину⁶². На Волині існувала форма відробітків "із влоха"⁶³. Вживалася навіть така термінологія на позначення нормативів, як "день орання", "день жнив"⁶⁴. Інвентарні правила встановили таку норму: "уборка хлеба и сена положена уроками по пространстве земли считая 1 девятая десятины или одна пятая морга за рабочий день и один день за скошение одного морга"⁶⁵.

За матеріалами з Правобережної України, на панщині існували "головні" й "додаткові" дні, "жіночі" й "чоловічі", "піші" і "тяглі", а також "пригони" (встановлені щотижневі норми відробітку в днях) і "згони" або "гвалти"⁶⁶ (термінові і трудомісткі роботи, переважно "літні" – тобто збір урожаю, косовиця, – а також надзвичайні ситуації). Взагалі вважалося нормою 12 згінних днів на рік (в літній час) не частіше одного дня на тиждень, однак дуже часто це правило порушувалося, причому зміни у кількості згінних днів вважалися внесеними "за добровольным соглашением" між селянином і поміщиком⁶⁷. Існували й додаткові форми повинностей: будівельні роботи, в т. ч. ремонт гребель, доріг тощо, сторожова служба і підводна (від слова "підвода" – віз), прядіння, ткацтво, сапання, обов'язки домашньої прислуги. Деякі з повинностей можна назвати звичаєвими, про що свідчить народна термінологія: "шарварки", "толоки", "даремщини", "ласки" тощо⁶⁸. Ці звичаї були зафіксовані в давніх українських актах як "давние обычаи" ще з XV ст.⁶⁹ І. Ігнатович, окрім терміна "толока" на позначення колективних, переважно позаурочних, робіт, наводить синонімічні – "ласки", "даремщини", "гвалти"⁷⁰. В Польщі до поділу існували так звані "помочі" – колективні громадські роботи для ремонту доріг, побудови хат, облаштування гребель; "гвалти" ("gwałty") – роботи, які не входили в панщинні дні, однак і не оплачувалися панами, на них повинні були виходити всі селяни, за винятком однієї людини від дому, і таких "гвалтів" влаштовувалося 12 протягом літа⁷¹. Існували також "даремщини" (daremnie) для облаштування панських садіб, сторожова служба (денна, нічна і тижнева) (strożuwki); толоки (tłoki), поваби (powaby) для жнивних днів тощо⁷².

Панщину відбували з душі або з двору. За матеріалами, наданими Генерал-губернатору Київської, Подільської та Волинської губерній у 1840 р. графу Бібікову, за описами маєтків у трьох повітах (Радомишльському Київської губ., Гайсинському Подільської губ. і Володимир-Волинському Волинської губ.), із 408 маєтків в 131-му панщину відбували з душі, а в

решті 277-ми маєтках (тобто в 2/3) – з двору, в т. ч. у Володимир-Волинському повіті – всі.

Варто зазначити, що відробітки практикувалися і в середовищі державних селян “всех наименований и ведомств”. Це виявлялося в таких державних повинностях: квартирній (постійній), підводній (перевізницькій), дорожній і рекрутській⁷³. Вони зараховувалися до натуральних повинностей і переважно мали правовий характер.

На західноукраїнських землях австрійська урбаріальна реформа визнала звичаєвість у сплаті податків⁷⁴.

На Буковині панщина діяла разом з натуральними рентами. Ці договірно-зобов'язальні відносини поміж селянами й поміщиками також визначалися не законами, а звичаєм. Так, наприклад, у першій половині XVIII ст. кріпаків використовували на різних роботах в будь-який час, в будь-якому місці. Селянин на панщині працював стільки, що не мав можливості обробити свою ділянку землі, однак коли турецький султан віддав Молдавію і Валахію на відкуп багатим грецьким купцям-воєводам Фанаріотам, ситуація змінилася. Намагаючись врегулювати взаємовідносини між панами і підданими, воєвода Григорій Олександр Гіка 1 січня 1766 р. видав так звану “золоту грамоту”, згідно з якою панщина мала дорівнювати 12 дням на рік (4 дні навесні, 4 літом і 4 восени)⁷⁵.

Австрійський уряд не збільшив числа панщинних днів. Фактично лишилося їх 12, як і встановив князь Гіка, проте норми денної роботи постійно збільшувались. За один день із 12 встановлених днів панщини селянин мав проспати, зібрати, облущити і звести в одне місце кукурудзи з чверті погону; одним днем панщини також вважалося, коли селянин скосить 0,5 га сіна, складе в копиці, зведе і складе в стіжок. Крім встановлених 12 днів, кожен підданий повинен був раз у рік безкоштовно привезти одну підводу панських харчів до місця мешкання пана, а також привезти панові дві підводи дров на паливо. Селянин, що не мав підводи, додатково відробляв панщину. Крім того, кріпаки відбували нічну варту на панському дворі безкоштовно, ремонтували панські будівлі, млини, греблі та ін. Від панщини звільнялися лише сільські двірники (сільські війти) та присяжні, а також відпускники з армії⁷⁶.

Напередодні селянських реформ у селянському середовищі з'явилася міфологема так званого “слушного часу”. За свідченням царських чиновників, селяни відмовлялися від укладення будь-яких угод з поміщиками тому, що чекали оголошення “нової волі”, сподівалися отримати повну свободу і землю. “Будемо ждати слушного часу”, – заявляли вони⁷⁷.

В кінці лютого та на початку березня 1861 р. в Одеському й Тираспільському пов. Херсонської губ. поширилися чутки про царський указ, що начебто дав селянам повну і "безвозмездную" свободу. Коли ж почалося обнародування маніфесту, селяни не повірили, а в деяких маєтках відмовилися виконувати повинності та слухатися поліцію⁷⁸.

Селянська реформа 1861 р., хоч і змінила юридичний статус селян та їхнє право на користування землею, проте фактично лишала незмінним становище, що склалося протягом століть значною мірою звичаєм: селяни мали відбувати повинності поміщикам за надану ним садибу і польовий наділ протягом 10 років. Місцеві Положення законодавчо закріпили встановлений звичаєм порядок: у Великоросійських губерніях селянам надавався однаковий наділ і відбування однакових повинностей, а в Малоросійських для піших і тяглих встановлювався диференційований наділ та повинності для піших і тяглих.

Повинності тимчасово-зобов'язаних селян на користь поміщика за відведені їм у постійне користування садибні й польові землі визначалися добровільною угодою між поміщиком і селянами (Малоросійське Положення, ст. 164, Правобережне Положення, ст. 138). Повинності поділялися на грошові (оброк, чинш) та відробіткові (панщина) (відповідно ст. 165 і ст. 139). Селянські земельні наділи записувалися в уставні грамоти (ст. 168 і ст. 143).

Панщина за Малоросійським Положенням визначалася робочими днями, кількість яких також вписувалася в уставну грамоту щорічно (ст. 193). Причому кількість відробіткових днів різнилася в трьох губерніях. В Чернігівській (три місцевості) – 21–12 днів; в Полтавській (дві місцевості – від 21 до 16 днів; в Харківській губ. (чотири місцевості) – 19–12 днів (ст. 195). З загальної кількості днів три п'ятих відбуваються в літній період, дві п'яті – в зимовий; проте не більше одного дня на тиждень (ст. 198–199). Правобережне Положення вираховувало панщину таким чином: "Для сравнения прежней повинности с повинностью, исчисленною в сем Положении, денежная плата за усадьбу переводится в мужицкие пешие дни, рассчитывая каждый по 15-ти копейк; тяглый день принимается за два пеших, ночной караул за мужской пеший день; женский день обыкновенной барщины – за половину мужского, а женский сгонный – за полный мужской пеший день" (ст. 170, прим.). Правобережне Положення відміняло: 1) всі робочі жіночі дні; всі чоловічі тягли дні (з робочою худобою), в т. ч. і підводні; 3) згонні дні; 4) будівельні дні; 5) нічний караул; 6) подушний оброк з бобилів; 7) право поміщика брати для дворової прислуги бобилів та сиріт, а також людей із городних і піших господарств; 8) право заново призначати селян на різні економічні посади (ст. 141).

Такий стан речей відмінила в Росії реформа 1861 р. Так, зокрема, за Малоросійським Місцевим Положенням (ст. 167) відмінялися так звані додаткові повинності (караули при панських садибах, лісах, полях, сінокосах, догляд за панською худобою, згінні дні тощо; толоки і гуртові роботи.

Статті 203–211 Лівобережного і 181–186 Правобережного Положень визначали ряд інших питань: робочим вважався вік від 18 до 55 років, святкові дні вважалися вихідними, хворим дозволялося не виходити на роботу, селяни мали право за себе виставляти робітників тощо. Кількість робіт визначалися Урочним Положенням (відповідно, ст. 212 і 187), яке складалося окремо для кожної губернії Губернською у селянських справах Присутністю (Присутствием). Через два роки селянин, що відбував повинності, міг перейти з відробітку на оброк за згодою з поміщиком (ст. 234), крім того, селяни мали право придбати через викуп садибну осідлість (ст. 150 і 124).

У другій половині XIX ст. практикувалися різні види оренди землі, в тому числі й за відробіток.

Відробіткова форма у зобов'язально-договірних відносинах між землевласником і незалежним (вільним) селянином (наймитом) була такою: господар разом з найманими робітниками виробляли спільну угоду, в якій обумовлювалися відробіткові форми: поденні відробітки або ж відробіток усього хліборобського циклу.

Ось зразок такої угоди між землевласником і селянами:

“1870 года, марта 27 дня, мы, нижеподписавшиеся, Подольской губернии Гайсинского уезда, 2-го мирового участка, крестьяне Краснопольской волости с. Ковачовки и управляющий Ковачовской экономии ее сиятельства княгини Ухтомской по добровольному и обоюдному согласию заключили настоящее условие в нижеследующем:

- 1) Мы, крестьяне, заключили условие, 14 октября 1869 года на “спашку” и обработку 200 моргов земли, какое условие это нами не исполнено; вследствие жалобы экономии к господину мировому посреднику, разрешено было войти крестьянам с экономией в добровольное соглашение, почему мы согласились в нижеследующем.
- 2) Мы вспахали в 1869 году “под зяб” 120 моргов, еще мы должны вспахать под пар в сем году 80 моргов, “сралить” под яровой посев 150 моргов, заборонить ярового посева моргов 200, семена и “севачи” на 200 моргов экономии и уборка таковых относится на счет экономии; свозка хлеба с урожая на 200 моргов, – мы должны свезти по первому призыву без платежа в экономический “ток”, укладчики будут на счет экономии.

- 3) За вышесказанную работу экономия должна нам дать под яровой посев земли 100 моргов, которая нами будет вспахана и обсеменена нашим зерном в нашу пользу.
- 4) Мы обязуемся поставить собственные подводы к свозке озимого хлеба, по первому востребованию коих должно находиться тридцать две от каждой копы по 7 1/2 коп. сереб. Однако экономия будет заботиться наймом больше подвод, для скорейшего успеха свозки хлеба по условленной плате местных или посторонних крестьян; настоящее условие должно быть исполнено свято и ненарушимо. В том и подписуемся⁷⁷⁹.

Вивчаючи подвірні описи, можна прийти до висновку, що в кінці XIX ст. відробіткова форма оренди землі була досить популярною. Так, у с. Обмачів Конотопського пов. Чернігівської губ. за винайм землі брали в основному "днями" (тобто відробітком), грошова оплата зустрічалася лише в одиничних випадках⁸⁰. У с. Кошари того ж повіту земля також "віддається за роботу"⁸¹.

Відробіткова форма практикувалася і в зобов'язально-договірних відносинах при наймі землі під випас. На відміну від винайму орної землі, де переважала не відробіткова, а оброчна форма розрахунків ("з копи", "з снопа", "з часті"), "толоки", "пар", "болота" здавалися або за гроші, або за відробіток.

Так, поміщик с. Тальянок віддав селянам на літній випас свої ґрунти, а після збору врожаю ще й ниву терміном до 15 жовтня. За цей випас селяни зобов'язувалися відробити йому літніми роботами: від однієї штуки рогатої худоби і коня – скосити і зв'язати один морг (понад півдесятини) озимого хліба, те ж саме від кожних п'яти штук овець. На роботу вони зобов'язувалися виходити від початку жнив і працювати протягом трьох перших тижнів⁸². В іншому випадку селяни взяли в орендаря під випас 200 моргів неорної землі на все літо. За це вони зобов'язувалися зорати на пар 200 моргів і, крім того, зібрати хліба на 100 моргах: від пари волів чи коней – по десять кіп⁸³. Селяни с. Вешнопіль в угоді з місцевими купцями заклали такі умови: селяни "найняли" у купців 200 моргів неорного поля під назвою Шляхетського під випас 200 волів або коней протягом цілого літа аж до осінньої оранки цієї землі "під пар"; після того їм, за угодою, надавалася інша ділянка – "дубина", з якої на той час буде зібрано сіно. А після збору врожаю на орних полях селянам надавалося право пасти худобу "на стернях", що належали тим же купцям. За вищезначений випас селяни зобов'язувалися: зорати під пар 200 моргів, а поверх того зібрати хліба зі 100 моргів по 10 кіп з кожної пари волів або коней. За кожен копу купці повинні ще заплатити по 10 коп. сріблом (1869)⁸⁴. Як бачимо,

останнє речення свідчить про існування комбінованого варіанта. Випас худоби на толоці господаря за відробіток практикувався і в інших місцевостях Поділля⁸⁶.

У Мглинському пов. на Чернігівщині в маєтку А. Фролової в с. Рубанці щорічно селяни наймали до 100 десятин толоки і за кожну десятину збирали ("порали") десятину жита або вівса⁸⁶.

3.2. Оброчно–орендна форма договірно–зобов'язальних звичаєвих відносин. Звичай "скіпщини", "спольщини"

Друга модель – оброчно–орендна – до відміни кріпацтва фігурувала в тих поміщицьких господарствах, де селяни сплачували повинності оброком, а не відробітком. В Україні, як указувалося вище, це були нечисленні випадки, переважно на Правобережжі. Так, наприклад, в кінці XVII ст. в чотирьох селах Дубровицького маєтку (Волинь) чиншових (тобто оброчних) влок було на 50% більше, аніж панщинних⁸⁷.

Більшість випадків оброчного ведення господарства знаходимо в тих панських маєтках, власники яких, по-перше, намагалися підвищити ефективність своїх господарств (панщинні господарства були непродуктивними), а, по-друге, будучи прогресивних поглядів, намагалися полегшити становище селян. Про деяких поміщиків–реформаторів на Правобережній Україні писав В. Мякотін. Андрій Замоїський розпочав реформу ще в 1760 р. у своїх маєтках Біжун, посадивши частину селян на чинш. Через п'ять років, переконавшись, що справи йдуть добре, перевів на такий стан селян і в інших селах. Відповідно до реформи, селяни відбували в рік тільки 6 днів панщини, решта замінювалася чиншем у таких розмірах: з волюки (7,5 дес.) сплачувалося 93 злотих грішми, п'ять чверток вівса, пів фури соломи, 2,5 корця січки, 15 яєць, крім того, кожен селянин повинен був вивезти в рік 5 фур лісового матеріалу. Між селянами і двором закладалися зобов'язання, що мали силу протягом п'яти років⁸⁸. Польський дослідник Калінка наводить ще кілька імен землевласників, котрі провадили реформи у своїх маєтках, зокрема князі Чарторийські, підскарбій Понятовський, Тизенгауз, Хребтович, князі Бржостовські, які звільняли селян від підданства, зменшували панщину або заміняли її на чинш⁸⁹. В Уманському пов. у 1795–1805 рр. граф С. Потоцький переводив селян на чинш з незначним збереженням панщини, що давало можливість створити на місці постійне джерело робочої сили⁹⁰.

Ці окремі випадки, які, безсумнівно, відносяться до галузі "панського права", є локальними, примусово встановленими внутрішньогосподарсь-

кими звичаями, що виникли внаслідок ініціативи власників. Однак в Україні були регіони, де виробилися звичаєві форми договірно-зобов'язальних відносин поміж землевласниками і селянами за оброчною моделлю, що було зумовлено впливом молдавської звичаєво-правової традиції.

Перший регіон – Буковина. Тут застосовувалися комбіновані форми повинностей (відробіткові + оброчні), причому оброк сплачувався і в грошовій, і в натуральній формі. Сплата податку грішми називалася "руптою"⁹¹. Розмір податку був диференційованим. Селяни ділилися на кілька груп за кількістю землі, якою вони користувалися, або виходячи з кількості великої рогатої худоби. За землю платили від 1 до 19 флоринів. Халупники брали невеликі ділянки в оренду у панів чи в заможніших селян, за оренду вони платили грішми, натурою або відробляли⁹². За молдавських, а потім і за австрійських часів буковинський селянин, окрім незначного відробітку на панщині, сплачував панові десятину: так звану "діжму" з урожаю – і не лише хліба, а й фруктів, овочів. Раз на рік селянин повинен був здати панові один моток прядива (або 15 крейцарів), одну курку (або 3 крейцари)⁹³. Буковинські селяни не дуже були задоволені таким життям, чим пояснюється спалах селянських протестів під проводом Лук'яна Кобилиці. В одному з документів протоколу слідства щодо виступів українців Русько-Кимполунзької округи засвідчено, що "місцеві селяни платили раніше незначні земельні податки, кожен одну тридцяту від того, чим володів"⁹⁴. У своїх вимогах селяни посилалися на давні звичаєві форми договірно-зобов'язальних відносин, що склалися ще за часів видання звичаєво-правового документа "хризиви" (грамоти) Гіки. "Данина від овець є несправедливою, бо ми спочатку давали цю данину панам добровільно, лише пізніше ввійшло це в звичай, а зараз ця данина стала повинністю", – так проголошував у своїх зізнаннях Лук'ян Кобилиця під час слідства⁹⁵.

Ще за молдавських часів на Буковині існував порядок установлювати обов'язки підданих до свого пана в формі договорів. Зберігся цей порядок і в австрійські часи. Ось угода між паном Ф. Лондором та його підданими з с. Путилова (1803 р.):

1. Від кожної хати або "халупи" по 2 флорини на рік готівкою.
2. Десятину овочів і різного збіжжя натурою.
3. З сіножатей і пасовиськ з кожного сажня сіна 3 крейцари.
4. За полювання в панських лісах та рибальство в ріках, що протікають через панські ліси, платити панові натурою – дичиною і рибою.
5. За гілки дерев для годівлі кіз і овець кожний підданий щорічно платив натурою один смушок та вовну з однієї вівці⁹⁶.

Другий регіон, де зафіксовано звичаєву оброчну форму повинностей землевласникам – це західні райони Херсонської губ. (Тираспольський, Ананьївський і частково Одеський пов.), так звана колишня “Ханська Україна”, де за часів татар брали за користування землею десяту долю всього “прибитка” (платили дань хану одну десятину). Цей порядок лишився і в ХІХ ст.⁹⁷ Селяни, працюючи у поміщиків (переважно молдавських), сплачували одну десяту долю всіх продуктів землеробства та вівчарства і, за молдавським звичаєм, відпрацьовували 12 панщинних днів на рік, крім того, повинні були відробити три дні на косовиці та перевезенні бур'яну і чотири дні на виноградниках по 25 коп. за день⁹⁸.

“Данини” практикували не лише “оброчні” господарства, а й панщинні. На Правобережній Україні, зокрема, вони включали курей, яйця, ягоди, горіхи, хміль, гриби⁹⁹.

Оброчно-орендна форма договірно-зобов'язальних відносин розпадається на дві підмоделі за формою розрахунків (натуральна, грошова).

3.2.1. Натуральна оренда полягає в тому, що землевласник надає (здає) землю селянину; розрахунки ведуться в натуральній формі: селянин отримує певну частку врожаю, а іншу частину віддає землевласникові. Граф В. Стройновський називав ці відносини як “договор о платеже земными произведениями”¹⁰⁰, або “договор на зерно из отданной в содержание земли”¹⁰¹. Цей вид правовідносин між землевласником і селянином, на його думку, характерний більше для заможних країн з розвиненим сільським господарством, і невігдний для регіонів з нерозвиненими внутрішніми торговельними зв'язками. Подібні договірно-зобов'язальні відносини існували у всіх регіонах феодальної Європи від часів хрестових та інших військових походів, коли землевласникам вигідно було лишати свої землі на умовах, що називалися “десятина” або “десятий сніг”¹⁰². В ХІХ ст. у певних наукових колах Росії існувало переконання, що звичай “десятинщин” прийшов у спадок від татар¹⁰³. У багатьох країнах (Пруссія, Угорщина, Богемія, Моравія, Іспанія, Португалія) ці звичаї були невігдними, так само невігдними вони були тривалий час у Росії та Галичині, за твердженням того ж таки графа В. Стройновського¹⁰⁴.

В Україні такі звичаєві договірно-зобов'язальні відносини широко побутували як до реформи, так і після неї. Вони були звичаєвими за походженням і називалися “скіпщина”, “спольщина”. Перераховані народні економічні терміни є синонімічними. Ці види договірно-зобов'язальних

відносини практикувалися і до реформи, особливо в тих регіонах, де відчувався брак робочої сили, тому користалися найманом (Південь України); а також у господарствах козаків, чиншовиків, державних селян. Проте розквіт цих звичаїв припадає на пореформений період. На цей час селянські господарства могли бути класифіковані за такими принципами:

- 1) господарства, які обробляють землі менше, ніж мають;
- 2) які обробляють землі стільки, скільки мають;
- 3) господарства, котрі обробляють чужої землі більше, ніж своєї;
- 4) господарства, які обробляють чужої не більше, ніж своєї;
- 5) господарства, що не мають власної землі для обробки.

Відповідно, господарів можна згрупувати так:

- 1) які тільки беруть землю;
- 2) тільки віддають землю;
- 3) не беруть і не віддають (тобто живуть лише зі своєї землі)¹⁰⁵.

Таким чином, ситуація в Україні щодо землекористування була різноманітною. Це зумовило величезну різноманітність звичаїв, що регулювали винайм землі.

Розрахунки за орендовану землю велися за двома принципами:

- з урожаю (наприклад, з “копи” (скіпщина) або “снопа”);
- з площі землі (“уроками по пространству земли”).

Фактично кожна з форм мала свої “за” і “проти”. І, як свідчать документи дореформеного періоду, в кожному поміщицькому господарстві існували свої звичаї щодо розрахунків. Перша форма розрахунків (“з копи” або “з снопа”) залежала від погодних умов: наприклад, пройшов град і понівечив посіви; частка селян автоматично різко зменшувалася. Що стосується розрахунків “з площі землі”, тоді тут більший об’єм роботи (при хорошому урожаї) і менший об’єм роботи (при поганому) оцінювалися однаково. Процедура підрахунків в останньому випадку набагато спрощувалась.

В Україні переважала форма розрахунків з урожаю (“скіпщина”, “спольщина”). Термін “спольщина” в народному термінологічному словничку мав значення винайму землі за домовлену частку врожаю (“з часті”, “з половини”), те ж саме означало слово “скіпщина” (“з копи”, “з снопа”). Уперше звичай “скіпщини” в Україні описав П. Чубинський: “Отдача в аренду поля производится на следующих условиях: взявший поле должен на свой счет выорать его, засеять, снять хлеб и делить таким образом: себе за семена и труды две копы, а владельцу земли третью копу; на обязанности арендатора лежит и доставка скопщины владельцу арендуемой земли. Отдается еще земля и так: владелец сам пашет ниву, а арендатор засеивает своим зерном и

тогда уже дележ или скопщина идет пополам: владельцу половина, и арендатору половина"¹⁰⁶. В іншій роботі П. Чубинський зазначає: "Землю обыкновенно отдают в пользование с четвертой и даже с третьей копы (смотря по качеству земли). Тот, кто берет землю, должен вспахать и засеять своим зерном, сжать и привезть на хозяйский двор ту часть, которая причитается хозяину, т. е. 1/4 или 2/7 или 1/3. Это называется "давать землю с копы". Кроме того, тот, кто берет землю, должен еще пособить хозяину своими трудами во время работ. Кроме того, тот, кто берет землю, должен взорать ее всю, взять у хозяина семян, засеять его половину и заборонить, потом, когда наступит время жатвы, хозяин должен сам на своей половине сжать и скосить хлеб, а перевозить обязан половинщик"¹⁰⁷. Про оренду землі за частину врожаю (за сніп) згадує "Систематичне зведення звичаїв Полтавської губернії"¹⁰⁸. Радянська дослідниця О. Кувеньова вважала, що скіпщина – звичай віддавати орну землю на один посів або луки на одну косовицю в оренду за певну копу врожаю – була найбільш поширеною формою сільськогосподарського найму в Україні¹⁰⁹.

Незважаючи на те, що "скіпщина", "спольщина" були загальноукраїнськими звичаєвими формами договірно-зобов'язальних відносин, існували локальні відмінності, переважно у розрахунках. Обсяг заробленої частки був величиною змінною, що залежала від попиту на землю, від того, чиїм насінням за умовою засівався лан, чиїм інвентарем та чиєю худобою оброблявся¹¹⁰. Вона визначалася за звичаєм, який існував у селі¹¹¹, а той, у свою чергу, обумовлювався специфічними природними та соціально-економічними умовами даної місцевості.

Ці звичаї широко застосовувалися на Лівобережній Україні до селянської реформи XIX ст. У маєтках Полтавської губ., де було понад 100 душ, до реформи отримання хліба з третього або четвертого снопа було зафіксовано в 314 маєтках із 695. Із цих 314 маєтків в 58-ми сніп отримували безземельні, в 61-му – ті, що не мали орної землі. В деяких маєтках селяни, окрім хліба, отримували сіно (61 маєток) або інші пільги (3 маєтки). В описах деяких маєтків конкретно вказано, що сніп давався за ті чи інші польові роботи (12 маєтків) або отримували його "нуждающиеся" вдови. В Чернігівській губ. в "Описании имений", що мають понад 100 душ, вказівки на віддачу третього або четвертого снопа зустрічаються рідко: лише в восьми маєтках ненаділені отримували третій або четвертий сніп, причому в одному із них давали, понад того, сіно¹¹². В Охтирській дачі (Слобожанщина) також здавна встановився звичай щорічного здавання так званих "господских земель" селянам за певну частку врожаю –

“скіпщина”, яка здебільшого в XIX ст. практикувалася з “п’ятерика”, тобто: з п’яти кіп три йшло селянину, а дві – власнику землі. У другій половині XIX ст. посилюлися тенденції “скіпщини” з половини¹¹³.

Найбільше відомостей про звичай “скіпщини” на Лівобережній Україні знаходимо у подвірних описах кінця XIX ст. Найвигідніше було здавати землю у “спольщину” (“раздавать исполу”) великим землевласникам¹¹⁴. У матеріалах Конотопського пов. “мелкое, крестьянское хозяйство в тому виде, как оно ведется не только на землях обществ, но и на испольно обрабатываемых землях частных владельцев, является преобладающим типом хозяйства”¹¹⁵. У цьому повіті переважав звичай 6-го снопа з додатковими відробітками¹¹⁶. У Суразькому пов. через неродючість земель застосовувати “спольщину” було не вигідно, однак все одно вона лишалася важливим чинником господарчого життя Суражчини: більшість великих і 30% селянських господарств було засновано на застосуванні цього звичаю¹¹⁷. Частина у “спольщині” могла бути різною: одна третя при насінні спольщика або одна друга при половині насіння володільця. Переважаючою долею володільця в Суразькому пов. була одна третина¹¹⁸. Це була норма для “старопілля”, а щодо “ляд” або “розтреб” (нерозчищених від лісу ділянок), то тут “спольщина” була інакшою. Праця, вкладена в ділянку, була такою важкою, що урожай одного року не міг винагородити зусилля винаймача-спольщика. Тому: 1) “ляда” завжди здавалася на кілька років (3–9) і ні в якому разі не на рік; 2) перший рік, а іноді й більше володільць або взагалі не отримував “скіпщини” або якийсь мінімум (4-й чи 5-й сніп). На користь володільця лісу зазвичай йшли всі великі дерева, а дрібне дерево і хмиз діставалися спольщику¹¹⁹.

У Мглинському пов., як і в решті повітів Чернігівської губ., спольщина була досить поширена. Із 127 поселень тільки в 25 спольщини немає або вона застосовувалася зрідка¹²⁰. У Мглинському пов. володільць отримує у вигляді іспольної плати майже всюди одну третину врожаю. В цьому повіті, як і в Суразькому, траплялися досить часті випадки найму угноєних земель (старих “погнойків”), іспольна плата при цьому становила не нижче від однієї другої¹²¹. В західній частині повіту практикувався винайм “ляд” під розчистку. “Ляди” брали на 3–6 років, перший рік володільцю ішов четвертий-п’ятий сніп, іноді навіть нічого, особливо якщо володільць сам користувався дрібним лісом з ляди. Наступного року володільць отримував одну третину або одну чверть з ярового хліба. Зазвичай земля в спольщину знімалася дрібними ділянками, проте в Мглинському пов. нерідко великі ділянки землі винаймали “кумпанії”, часом навіть ціле село¹²².

У XIX ст. було помічено таку тенденцію: місцевим селянам, особливо малосімейним з невеликими наділами, було економічно вигідніше працювати на чужій землі, ніж на своїй. Нерідко у врожайні роки селяни не встигали зібрати урожай на своїх маленьких клаптиках землі, оскільки заробляли гроші скіпщиною. Тоді наступного року вони взагалі не орали їх. Так, на Слобожанщині після врожайного року лишалося багато вільних земель, і навпаки – чим гірший врожай, тим більшим був попит на землю. Пояснювалося це тим, що при хорошому врожаї односімейні і такі, що не мали худоби, працювали у заможніших селян “з копи” і значно більше заробляли, ніж їм могли дати свої наділи. Саме тому селяни за урожайних років часто взагалі відмовлялися від своїх наділів¹²³.

Звичай з “половини” існував і на Правобережній Україні, зокрема на Поділлі: оренда землі “із полу” відбувалася таким чином: якщо винаймач виконував увесь цикл робіт на орендованій землі з власним насінням, урожай ділився навпіл з господарем; при насінні господаря орендатор отримував 1/3 – 1/2 урожаю; сіно збирали “із полу” або за третю копу¹²⁴. При цій так званій “ісполній” оренді селяни, обробляючи землю, засіваючи її своїм насінням, нерідко отримували й меншу половину урожаю (“з часті”). За розрахунками спеціалістів, поземельна рента на таких умовах дорівнювала не більше, ніж двом третинам урожаю¹²⁵. У XIX ст. за наймання десятини землі селяни часом зобов’язувалися засіяти нерідко своїм насінням і зібрати землевласнику 1, 1 1/3, 1 1/2 і навіть дві десятини, судячи з власних потреб землі, а часом доплачували натурою і грошми. Це спричинило поширення оренди на короткий термін¹²⁶, а в кінці XIX ст. селяни часто орендували землю тільки заради соломи й пасовиська, оскільки виручені за урожай гроші йшли на оренду¹²⁷.

“Скіпщина” і “сполщина” застосовувалися не лише до орних земель, а й до сінокоших. У Мглинському пов. Чернігівської губ. оренда сінокосів могла здійснюватися за частку зібраного сіна, хоча переважали комбіновані варіанти (сіно + доплата). Частка сіна залежала від виду сінокошу (болотні, суходільні чи заливні луги)¹²⁸.

Варто зазначити, що “сполщина” і “скіпщина” – досить давні звичаї, принаймні в часи дії Литовського Статуту вони вже були актуальні і мали різноманітний характер. Так, наприклад, на Волині практикувалося риболовство на спольщину. Мешканці с. Голишева (біля м. Луцька) в період нересту ловили рибу “з половинщини”¹²⁹.

Проаналізувавши оброчно-орендну форму землекористування з частки урожаю, наведемо приклади ведення розрахунків з площі найманої

земельної ділянки. Узагалі на Правобережжі, до введення інвентарних правил, більш поширеним був звичай розрахунків "з копи" і "зі снопа", рахуючи одну копу зібраного хліба за один день, а сінокіс вважався позаурочною роботою¹³⁰. Після введення інвентарних правил стала вигідною, особливо для ведення розрахунків, оплата з площі земельної ділянки. Однак деякі поміщицькі господарства ще за 20 років до введення "інвентарних правил" запровадили у себе "новшества", а саме звичай збору врожаю з "моргу" (тобто з площі землі), за що виправдовувалися перед Предводителем повітового дворянства і навіть перед Генерал-губернатором, які зобов'язані були слідкувати за правами селян.

Так, у 1848 р. в Київському, Подільському і Волинському Генерал-губернаторстві розглядалася справа поміщиків с. Обозівки Уманського пов. І. Марковського та с. Шельпаховки Л. Чарновського, які ввели у своїх маєтках звичай збору хліба не на копи, а на морги, "назначая работников от 5 до 10 на один морг, смотря по доброте урожая"¹³¹. На їхню думку, "при такой системе никогда не происходят между крестьянами неудовольствия, потому что оставляется на их произвол мера снопов и время жатвы – при введении же жатвы на копи произойдет большая потеря времени, так как для крестьян, как и для надсмотрщиков, которые должны мерить всякий сноп, считать снопы во всякой копне и проч."¹³².

На Лівобережній Україні такі звичаї були рідшими і дещо в іншій формі. Так, у Мглинському пов., крім "спольщини", існувала ще одна оригінальна форма натуральної оренди, при якій власник отримував не певну долю урожаю, а заздалегідь умовлену кількість різних продуктів, незалежно від урожаю даного року. Такі випадки оренди практикувалися тоді, коли власник жив на великій відстані від землі, яку здавав¹³³. Ця форма оренди може бути класифікована як оренда землі "з площі", щоправда, розмір натуральної оплати вираховувався не з кожної одиниці міри окремо, а з усієї площі загалом.

"Спольщина" і "скіпщина" дуже часто передбачали додаткові відробітки "спольщика" землевласникові. В різних місцевостях вони називалися по різному. У Суразькому пов. на Чернігівщині відробіток називався "виїмка" або "гостинець"¹³⁴. У Мглинському пов. тієї ж губернії так само побутував народний термін "виїмка", причому відробки, або виїмки, були поділені на три розряди: малі, середні і великі¹³⁵. На Чернігівщині широко побутував термін "басаринки", "послушництво". Дослідники наводять ще інші народні терміни – "одрібщини", "отбучі"¹³⁶.

В Україні відомі звичаї оренди приватних водоймищ за частину улову. Навіть у 30-х рр. ХХ ст. (тобто далеко за межами досліджуваного періоду)

вони ще зберігалися. Так, у с. Нобель Зарічнлянського р-ну селяни віддавали власникові озера третину улову як плату за оренду, а дві третини продавали йому у 6 разів дешевше, ніж на ринку¹³⁷.

Організаційна форма випасу худоби "на видавок" на Гуцульщині передбачала, що один господар наймав пастуха ("бачу" або "югаса") і набирив до себе отару від різних власників худоби, домовляючись з ними на певних умовах: зокрема, про кількість виданої "на видавок" молочної продукції¹³⁸. Щоправда, основною винагородою г'азди вважалося кошарування (удобрення) власної землі, оскільки урожайність на ній зростала втричі.

3.2.2. У дореформений період "договор на оплату деньгами" або "отдача земель в содержание владельцам за деньги"¹³⁹, на думку графа В. Стройновського, були можливі як у бідній, так і в середнього достатку чи багатій країнах. Документи свідчать, що в Україні така форма була менш популярною, аніж оренда за відробіток чи частку урожаю, що пояснюється натуральним характером господарства. Вона поширилася в другій половині, а особливо в кінці XIX ст., хоча "Систематичне зведення звичаїв Полтавської губернії" (70-ті рр. XIX ст.) теоретично визнає таку форму відносин, як наймання земель за гроші. При цьому ціна визначалася за тарифом, що побутував у найближчих сусідів¹⁴⁰. У Литинському пов. на Поділлі в 60-х рр. XIX ст., наприклад, за оренду десятини польової землі під оранку і сінокіс платили 2–3,5 руб.¹⁴¹ Після реформи 1861 р., в 70-ті р., оплата за оренду виросла на 300–400%, оскільки селяни, звільнившись від кріпацької залежності, кинулися на пошуки додаткової землі. Причому "не привыкши оценивать при крепостном праве свой труд, считая его ни во что, теснимые нуждою, поставили съемку земель в самые невыгодные для себя условия"¹⁴².

Однак оренда землі за гроші не набула поширення на українських землях. У Суразькому пов. у 80-і рр. XIX ст. винайм дрібних ділянок орної землі за гроші був майже невідомим¹⁴³. Те ж саме фіксувалося у Козелецькому пов.¹⁴⁴

Для селян вигіднішим було винаймати землю "із полу", що свідчить про превалювання натурального господарства.

Винайм пасовиськ за гроші особливо став поширеним у Галичині після реформи 1848 р. Цікаві договірні-зобов'язальні звичаї за плату існували у скотарському середовищі в Карпатах та Прикарпатті. Тут оренда пасовищ відбувалася на таких умовах: власник пасовиська отримував платню, яка залежала від розміру та якості пасовиська, кількості випасуваної на ньому

худоби, погодних умов, місцезнаходження полонини¹⁴⁵. Селяни могли орендувати пасовисько і в держави. Наприклад, у бойківських селах Семичові й Вишкові корови та ялівник кожен господар пас на власному пасовищі, а воли й вівці, за звичаєм, – на полонинах, що їх громади винаймали в держави. За це селяни платили "полонинщину", яку розподіляли між господарями відповідно до кількості худоби, що випасалася¹⁴⁶. Бувало, що власники кількох невеличких полонин; котрі складали одне пасовище, укладали між собою угоду, за якою об'єднувалися і по черзі (по року) випасали худобу на пасовищі за певну оплату (комбінований варіант: трудовий принцип "на очерідь" + оплата праці). Бувало й так, що заможний ґазда (кілька ґазд разом) орендував полонину і вів (вели) на ній індивідуальний полонинський "салаш" (Галицька Гуцульщина, Буковина, Закарпаття)¹⁴⁷. Узагалі для цього регіону характерна різноманітність форм випасу худоби і винайму пасовищ.

Децю простішими були скотарські трудові звичаї в суто землеробському середовищі. Наприклад, у с. Поток Канівського пов. Київської губ. у 1851 р. було 98 тяглих сімейств (1/5 всіх сімей), з них половина мали 2–4 пари волів, піші наймали волів для обробки полів за плату: два рублі сріблом за десятину, віддача землі з половини практикувалася зрідка¹⁴⁸. На Поділлі випас худоби на чийсь толоці коштував 15–40 коп. від кожної тварини. За зимівлю дорослої худоби платили 2–3 руб., малої – 1–2 руб. При важких зимах і дорогому фуражі за зимівлю віддавали третину кількості худоби, що перезимувала, без компенсації в разі падежу¹⁴⁹. А взагалі винайм пасовища за гроші був на українських землях не дуже поширеним. Навіть у кінці XIX ст. у Мглинському пов. Чернігівської губ. такий вид оренди вважався "новим", оскільки в минулому наймалися для випасу худоби лише ліс і чагарник; платня за випас називалася "скотская подать". Середня плата від однієї голови великої худоби становила 43 коп., а середня дохідність пасовищної десятини – 86 коп. Оплата від площі вираховувалася так: приймалося, що на одній десятині пасовиська можна прогодувати дві штуки великої худоби, отже, множили поштучну плату на 2, в результаті виходила цифра сплати грошової оренди від площі пасовиська¹⁵⁰.

Практикувалася в Україні і грошова оренда сінокосів. Так, наприклад, у Мглинському пов. вона складала приблизно 40%¹⁵¹. Середня плата за заливний сінокіс становила 8 руб. 90 коп., за суходольний – 4,50, за болотний – 4¹⁵².

На Правобережній Україні в 70-х рр. XIX ст. фільварки здавали в оренду млини, ставки, пивні та винні заводи, що становило значну статтю їхніх прибутків¹⁵³.

За гроші переважно винаймали житло (хату). В Баранпільській вол. Канівського пов. гроші за винайм хати сплачувалися відразу, при укладенні угоди¹⁵⁴. У 1870 р. в Супронівському волосному суді (Полтавська губ., Полтавський пов.) розглядалася справа про виселення квартиронаймача, священника, з хати до закінчення терміну найму. Суд не задовольнив це прохання, натомість ухвалив: "Если же С. и за сим будет препятствовать ему в тому и позволит себе делать ему какие-либо притеснения по квартирному в ее доме, то в таком случае С. обязана те убытки, которые будут понесены священником при переходе на другую квартиру, пополнить ему безпрекословно, и издержки, какие священник понес на устройство его хозяйства во время квартирования, С. обязана уплатить по оценке..."¹⁵⁵. В Озерському волосному суді Кобеляцького пов. на Полтавщині (а пізніше З'їздом Миркових посередників) розглядалася справа за позовом селянина Кішки на селянина Черниша, щоб той заплатив йому за проживання в його хаті 4 руб., однак з'ясувалося, що Черниш відробив йому, і позов не був задоволений¹⁵⁶.

Селяни-власники с. Садки Ямпільського пов. Подільської губ. віддали єврею в оренду корчму на таких умовах: на два роки, з оплатою 110 руб. за рік. Гроші орендатор мав сплачувати щопівроку, по 55 руб. сріблом, горілка мала бути міцності, встановленої законом, міри справедливій, орендатор повинен відпускати селянам горілку додому під час Різдва по 32 коп. сріблом, а в корчмі за "гачок", скільки б не було взято, починаючи з гачка і до ока, по 4 коп. сріблом за гачок і по 40 коп. "за око"¹⁵⁷. Селяни ж, зі свого боку, ні за яких обставин не повинні приймати в село іншого орендаря до виповнення терміну угоди.

У другій половині XIX ст. похжавилася практика винайму водойм за гроші, особливо на Волині. Тут відбулися істотні зміни в організації риболовного промислу, важливе місце в ньому зайняв орендар (рибопідприємець). В оренду здавалися водойми всіх форм власності. Орендарями були мешканці міст і містечок, переважно росіяни та євреї. В кінці XIX ст. державну частину озера Пулемецького (Володимир-Волинський пов.) орендували купець Коновалов і міщанин Тихомиров. Частину озера Світязь, що належала М. Драгомирову, орендував купець Л. Кузьмін. Ділянку цього ж озера, що була у власності громади, селяни здавали мешканцю м. Любомля Цехштейну¹⁵⁸. Плата за оренду державних водойм надходила в державний бюджет, а за орендовані приватні та громадські водойми – їх власникам.

Нерідко водоймища орендували і селяни. Так, місцеві жителі с. Світязь Володимир-Волинського пов. орендували частину однойменного озера. Іншу озерну водойму – Линовець – узяв в оренду мешканець с. Шацька

К. Патієвич, озеро Іванівське в Троянівському лісництві орендував селянин М. Столярчук, а житель с. Пяски на території Хотешівського лісництва орендував ділянку р. Прип'ять біля с. Щедрогоща. Часто водойми орендували декілька селян одночасно. Наприклад, група селян Хотешівської волості взяла в оренду озера Чисте, Мошне і частину р. Прип'ять. Були випадки, коли водойми орендувалися громадою того чи іншого села: в другій половині XIX ст. мешканці с. Пулемця Володимир-Волинського пов. орендували в держави частину озера Пулемецького¹⁵⁹.

Нерідко інтереси селян та великих власників не збігалися, зокрема перші були незадоволені поведінкою орендарів, які не дозволяли їм ловити рибу навіть з берега, і зверталися до державних органів з проханням припинити оренду водойми. Так було у 1904 р. в с. Головна Володимир-Волинського пов., де селяни звернулися в губернське правління з проханням продати їм державне озеро Бабінець, що перебувало на той час в оренді¹⁶⁰. До справи був долучений такий документ:

Приговор Головненського сільського сходу.

1904 року 22 лютого. Ми, ті, що нижче підписалися селяни... с. Головна зібрались цього числа на сільський схід по призиву нашого сільського старости в числі 337 осіб із загальної кількості 505 домогосподарств, що мають право голосу на Сході, мали судження про те, що в межах земель нашого товариства розміщене державне озеро Бабінець, яке щорічно здається в оренду стороннім особам від яких ми терпимо всілякі утиски; у зв'язку з цим визнали за необхідне... провести викуп цього озера і для ходіння в цій справі вибрати серед себе уповноважених осіб... Микиту Суліку та Івана Солодуху¹⁶¹.

3.3. Найм на роботу

Наймитство в Україні розвинене було завжди, що зумовлювалося подільністю сімейств, нерівномірністю земельних наділів і, відповідно, нерівномірністю статків селян, значна частина яких задля виживання мусила підробляти на стороні. Однак наймана праця за фіксовану плату – натуральну, натурально-грошову чи грошову – це порівняно пізнє явище, якраз характерне для досліджуваного періоду, а саме для XIX ст. Цій формі договірно-зобов'язальних відносин передували архаїчніші форми, які фігурують в українських джерелах під такими назвами, як "підсусідництво", "приймацтво" або під дієслівними конструкціями типу "прийти (взяти) в сім'ю" тощо.

Дослідник соціально-економічної історії України М. Слабченко писав: "Інститут підсусідництва – життя в багатиря майже за даремну роботу чи то прислухання – праця в найбільш гарячий час за ту чи іншу поміч з боку багатиря. Такі паупери не могли купити землі і орендувати її в пана. В кращому разі для них відкривався спосіб під-оренди, зв'язаний з підсусідництвом"¹⁶². За М. Василенком, бути підсусідком означає відробляти панщину за користування житлом, іноді з клаптиком городу¹⁶³.

Інститут підсусідництва передбачав не заробітчанство, а елементарне виживання так званих "підсусідків". Підсусідська "приймацька" форма догіврно-зобов'язальних відносин особливо була вигідна для обох сторін (як для приймаючої, так і для "приймаків") під час освоєння нових земель. Це був своєрідний вид трудової кооперації. Так, наприклад, в козацьких зимівниках і паланках проживали селяни, котрі "відкозакували" і займалися скотарством та землеробством, володіючи землями на 15–20 верст навкруги. Місцеві володільні акти розрізняли "господарів" і "молодиків". Останні нічого не мали, крім сили та бажання заробити, тому йшли "в прийма" до заможних козаків. Заслуживши сумлінною працею довіру господарів, вони отримували однакові з ними права на користування земельними угіддями, якими до тих пір користувалися разом. "Таким образом приймацкая форма землевладения, – писав дослідник земельних відносин на півдні України Т. Осадчий, – сохрanyaющаяся у малоруссов до сих пор в тех случаях, когда хозяин по старости или по болезни не может обрабатывать своей земли, – имеет корни в далеком прошлом... Для развития такого приймацкого хозяйничанья особенно благоприятствовали запорожские вольности с ничтожным, сравнительно с пространством, хозяйственным населением"¹⁶⁴.

Інститут підсусідства або трудового приймацтва передбачав тривале перебування найманої особи (приймака, робітника) в господарстві власника. Приймак (підсусідок) ставав членом сім'ї господаря, між ними вироблялися відносини трудової спорідненості, і часом, як ішлося в розділі про сімейну власність, приймаки-робітники брали участь у спадкуванні за господарем. Звичаї "зажону", що будуть розглянуті далі, виявляють з цими явищами певну подібність. Так, наприклад, "зажонщик" нерідко "поступав у сім'ю" разом з дружиною в повне розпорядження господаря, тобто вони ставали членами великої трудової сім'ї господаря. Обов'язки зажонщиків визначалися в ході господарювання ("що господар загадає"), жили і харчувалися вони разом з господарями. Щоправда, термін такого трудового співжиття був обмежений, найбільше – з ранньої весни до завершення озимого посіву.

Вільнонаймана праця практикувалася у поміщицьких господарствах дореформеного періоду, особливо в Новоросійських губерніях, причому на кріпацький стан "вільнонайманих" сільськогосподарських робітників та їхній статус утікачів не звертали особливої уваги: "Главной ареной применения наемного труда в помещичьих имениях был Новороссийский край, т. е. губернии Херсонская, Екатеринославская, Таврическая, а также земля Войска Донского. Во время косовицы, уборки хлеба здесь чувствовался недостаток рабочих рук, и если бы не пришлые рабочие из более северных губерний, многие из помещиков оказались бы не в состоянии снять урожай. Цены на рабочие руки в такое время сильно вздувались"¹⁶⁵. Застосовувалася наймана праця і в маєтках Правобережної України на цукрових заводах¹⁶⁶. Цікавий звичасвий факт: ще до скасування кріпосного права на Правобережній Україні кріпаки наймалися на роботу в сусідні села на цукроварні. "Помещики, возделывающие свекловицу, зазывают баб из соседних деревень; оне приходят тысячами и договариваются о цене. Другие отбивают их обещанием высшей платы, начинается торг, но о крепостном праве и помину нет. Потребность вольного труда так велика, стремление рабочих сил к нему так неудержимо, что притязания, основанные на букве устарелого закона, как бы умолкали"¹⁶⁷. Крім того, на Правобережній Україні існував найм на позаурочні сільськогосподарські роботи: окрім панщини, селяни намагалися підробити в пана на польових роботах, щоправда, платня була невисокою: 12 грошів за ліший день і 18 – за тяглий, за іншими даними – 10–13 грошів за день, в той час як селяни, наймаючи робітника, платили йому 1 зл. в день, якщо він був на своїх харчах і по 5 грошів – на господарських¹⁶⁸.

Винайм робочої сили помітно активізувався в останній третині XIX ст. Найми поділялися на постійні (тривалі) і строкові (тимчасові, сезонні). Щодо специфіки виконуваної роботи – наймалися на сільськогосподарські роботи, на випас худоби, на хатню роботу (наймишки), на ремісничі (промислові) роботи тощо. До ремісників наймалися охоче, оскільки робота була легшою, а заробіток – таким самим¹⁶⁹. Дослідники відзначають невідповідність умов для сільськогосподарських робітників, саме тому туди йшли найбільш бідніші¹⁷⁰. На сільськогосподарські роботи наймалися як зі своїми знаряддями, так і без них. Ще в у XVII ст. на Лівобережній Україні безземельні селяни "з плугами, серпами, косами для зароботку ходят"¹⁷¹, і навіть у кінці XIX ст. землевласники продовжували наймати сільських робітників з власним інвентарем¹⁷². Побутували й такі звичаї, коли за втрату знаряддів праці господаря вираховувалася певна сума із "жалованья"¹⁷³.

Найпоширенішими формами найму робітників для виконання сільськогосподарських робіт як до реформ, так і після них були "зажон" і "замопот". Земські управи, які складали в кінці XIX ст. подвірні описи губерній, так визначали суть "зажону": "Суть зажона состоит в том, что работник за труд уборки хлеба получает в вознаграждение не деньги, а известную долю убранного хлеба – "сноп", по местному выражению, кроме того, почти всегда зажонщик должен еще поработать несколько дней в пользу владельца"¹⁷⁴.

У козацько-селянських господарствах та в економіях (тобто в господарствах великих землевласників) XIX ст. було зафіксовано дві форми зажону:

1. Зажонщик "ставав у сім'ю" і виконував усі роботи разом з господарями; за це він отримував сніп "з кожного хліба" і харчувався весь час разом з членами сімейства. У цьому випадку його відробітки ("басаринки") були необмеженими й різноманітними. Практично він ставав членом сім'ї на час жнив.
2. Другий вид "зажону": наймит "ставав від копи", тобто йому вказувалася певна ділянка жита і ярини, іноді тільки жита. За таких умов його відробітки були фіксовані, однак господарські харчі він отримував тільки в той час, коли "робив на господаря", тобто відробляв "басаринки"; коли ж наймит "робив на себе", тобто зажинав, то повинен був харчуватися самостійно¹⁷⁵.

Хоч остання форма зажону нагадує короткочасну (на час жнив) оренду ділянки землі, проте за своєю суттю це є найм робочої сили. Вона частіше практикувалася в економіях, але наймити з більшою охотою ставали "у сім'ю". Проте в другій половині XIX ст. друга форма, більш економічна, стала витіснити першу. Умови зажону в дрібних господарствах були набагато складнішими та різноманітнішими; тут немало значив суб'єктивний чинник (наприклад, сусідські стосунки, спорідненість, дружба)¹⁷⁶. Так, майже в кожному поселенні можна було зафіксувати кілька різновидів зажону: в одного володільця доля зажонщика вища, в іншого – менша, зате без відробітків, у селян і козаків зажонщик отримував велику частку господарського хліба і харчі, зате відробітки розтягувалися майже на увесь рік. У Бахмачі в дрібних володільців місцевий зажонщик отримував четвертий сніп, однак з весни "хазяїну послушником бував", а прийшлий зажонщик отримував п'ятий сніп, хазяїнські харчі, виконував додаткові роботи і залишався на два тижні після збору урожаю для обмолоту зерна¹⁷⁷. Контингент зажонщиків складали як місцеві безземельні й малоземельні селяни ("що заробляли ціпом і серпом"), так і прийшли. У

південних губерніях переважали прийшли, а на решті території України працювали здебільшого місцеві. На Лівобережжі, зокрема в Конотопському пов. Чернігівської губ., прийшли переважали над місцевими тільки в економіях, складаючи 50–60%¹⁷⁸. Так само традиції оплати у сусідніх повітах і навіть в сусідніх господарствах були різні. Наприклад, якщо в Козелецькому пов. Чернігівської губ. переважала грошова оплата за роботу, то в Конотопському пов. із 42 дач в 31 побутував закон,... грошова оплата була винятком¹⁷⁹.

Оплата за найману працю залежала від віку, статі робітників, виду робіт, місцевих "тарифів", зрідка особистих якостей (професійних передусім) наймита, а також від часу, коли укладено угоду. Ось, наприклад, уривок з угоди щодо найму на строковий термін (2 місяці) на цукровий завод (Грабовецька волость Брацлавського пов. Подільської губ.): "Рабочий считается мужчина от совершенного "летия" до 50-ти лет, а женщины – от 16 до 40 лет считаются полурбочими и таковым определяется ежемесячна плата, а именно: полнорбочему по 3 руб. 95 коп., а полурбочему 2 руб. 70 коп., на продовольствии подрядчика, месяц считая 30 рабочих дней, не исключая и праздничных дней"¹⁸⁰. Існували відмінності в оплаті й за віком. Так, на Харківщині наймити, які виконували різні види сільськогосподарських робіт цілий рік, отримували: хлопці (14–20 років) – 20–50 руб., дівчата – спершу за "харчі" й одяг, а з 15 років – 5–30 руб. у рік¹⁸¹.

Короточасні найми практикувалися на сезонні роботи – збір урожаю, випас худоби, праця на цукрових заводах тощо. В Малоросії (Лівобережна Україна), за даними П. Чубинського, наймалися переважно помісячно, рідше – на рік¹⁸².

У Полтавській і Чернігівській губ. на сільськогосподарські роботи наймалися від Благовіщення або Хрестопоклонної неділі¹⁸³. Пастух-чередник наймався на Георгія, а вівчар – на Благовіщення. Обидва зобов'язувалися пасти череду до Пилипівського пуцання¹⁸⁴. Оплата залежала від розміру ділянки та від кількості відробітків. У Конотопському пов. Чернігівської губ. місцеві законщики зазвичай домовлялися з господарями на початку Великого посту і навіть на Різдво. Раннє укладення договору пояснюється тим, що відробітки наймитів часто розтягувалися, однак тоді вони отримували більший сніп. Так, наприклад, ярину давали тільки тим, хто став "об снігу". Один господар "на день бабу покличе конопель потяпати", інший "з весни господаря послушником буває": "почне, як сніг скриється, дак робить, поки і картоплю вибере"¹⁸⁵.

На Сколівщині господар салашу наймав вівчарів на Новий рік (на Василія), укладаючи з ними усний договір¹⁸⁶. У Карпатах у "запусний"

понеділок Великого посту селяни сходилися до корчми, і там багач, який навесні збирався “зганяти салаш”, повідомляв, що буде приймати від них овець на випас. Ця попередня заявка закінчувалася могоричем¹⁸⁷.

Оплата була грошовою, натуральною, грошово-натуральною. Пастухи Українських Карпат, залежно від виконуваних робіт і виду випасуваної худоби, за свою роботу також отримували натуральну (“сембрилю”), натурально-грошову чи грошову оплату (“заплату”)¹⁸⁸. Розмір платні найманого робітника зазвичай був невеликим. П. Чубинський пояснював це звичаєм подільності сімейств: нечисленність української сім’ї не дає можливості главі сім’ї вирушати далеко на заробітки, оскільки нікому буде обробляти землю, тож чоловік залишається при своєму невеличкому господарстві, “помещая часть своего свободного труда в работы по соседству, подчиняясь условиям только местного спроса, большею частью для него невыгодным. Поэтому-то большею частью можно встречать местности с низкою заработною платою”¹⁸⁹.

Там, де практикувалися завдатки, розрахунки велися за домовленістю. Наприклад, на Рахівщині існував звичай виплачувати тричі: третину загальної суми пастухи одержували як аванс у перший день після прибуття на полонину; другий раз (також третину) – після завершення першого кола видачі сиру газдам у кінці липня, і втретє – в кінці “літування”, при “розлученні”; причому у відшкодуванні втрати овець брали участь усі пастухи при остаточних розрахунках¹⁹⁰. А подекуди було навпаки: при укладенні договору з сільською громадою пастухи Карпат (“пастирі”) давали громаді грошову гарантію (“кауцію”), яка в разі невиконання пастухом обов’язків йому не поверталася¹⁹¹. Нерідко в селянському побуті практикувався найм за угодою заздалегідь (наприклад, з осені-зими на збір наступного врожаю) на дуже невикладних умовах, який дослідники кваліфікували як розплату за боргові зобов’язання; при цьому часом втрачалось 47–50% заробітної плати¹⁹².

Натуральна оплата передбачала насамперед розрахунки зерном, молоком тощо. Сюди ж можна віднести такий тип розрахунків, коли наймит працював тільки “за харчі” або “за харчі й одяг”.

Про цю форму оплати вже йшлося вище. Вона дуже подібна до звичаїв “скіпщини” та “спольщини” (у формі розрахунків), хоча й не ідентична їм, оскільки передбачала не винайм земельної ділянки, а винайм робочої сили. Наведемо додаткові приклади: на сезонних роботах зі збирання урожаю на Поділлі наймити отримували таку платню: з озимого хліба (жита) – 5–6-й сніп при хорошому урожаї, пшениці – 6–7-й сніп, з ярового хліба – 5–6-й

сніп, за покiс – 10–12-й сніп¹⁹³. За даними В. Тарновського, жати чужий хліб за третій сніп вважалося дуже вигідними умовами, крім того, наймит допомагав господарю під час сінокосу¹⁹⁴. За даними О. Кувеньової, при зажоні господар лану повинен був на час роботи утримувати наймитів на своїх харчах; зажонщикам платили 5–6-й, а інколи лише десятий, а то й дванадцятий сніп¹⁹⁵. Оплата за обмолот зерна (“замопот”) становила шосту або 12–13-ту “коробку”¹⁹⁶, за іншими даними, – за 12–20-ту “коробку”¹⁹⁷.

Царинні або сторожі брали зазвичай з селян при виїзді з поселення по снопу з кожного воза хліба¹⁹⁸.

У зоні Лісостепу й частково Полісся, де існувала вигонна форма випасання тварин (у сезон), виганяли худобу в чередах на пасовисько, а на ніч повертали в двори. Для випасання наймали пастухів (чабанів, табунників) з бідноти, зазвичай одиноких людей, і визначали платню за роботу. Оплата була, як правило, натурою – зерном чи борошном, харчували їх по черзі господарі худоби. Годували також підпаска-підлітка, який допомагав пастухові¹⁹⁹.

Грошово-натуральна оплата. У Малоросії наймити, окрім грошей, отримували одягу, харчі²⁰⁰. За П. Чубинським, наймичка за рік одержувала 15–30 руб., козушанку, свиту й кожух²⁰¹. “Нанявшиися на Крестопоклонной неделе и до “пуцанья” берут в Полтавской и Черниговской губ. плату: 14 руб-лей деньгами и восемь пудов засева и, кроме того, хозяйская одежда... Самое большее берут: 30 руб. и четверик “присивку”²⁰². Якщо людина не мала свого поля, то умовлялася з господарем жати хліб за сніп.

На Поділлі у XVIII ст. (цю інформацію можна – принаймні частково – екстраполювати і на XIX ст.) наймити завжди одержували одяг, вартість якого залежала від сезону, місцевості, особистих якостей наймита. Найчастіше одержували: кожух, свиту (місц. назви чугай, сіряк, опанча, сермяга тощо), пояси, чоботи (2 пари – нові й “підживані”), на літо – постоли, ходаки, спідню білизну (“хуста”), 2–4 сорочки, чоловікам – штани (сподні, холошні, гайдавери), шапки (кучми), наймичкам – спідницю, плахту, запаску, обгортку, фартух, хустку, каптур, бинду (кісник)²⁰³. На Харківщині діти й підлітки (від 10 до 15 років), які працювали “пастушками”, отримували, крім одягу, взуття і харчів, залежно від віку, від 10 до 25 руб. за сезон випасу (березень – жовтень)²⁰⁴. Цікаво, що в Карпатах власники худоби не “дарували” одяг найнятим пастухам, а давали його в користування на період випасу худоби. Так, на Бойківщині заможні господарі, які мали багато овець, наймали пастухів, домовлялися з ними про платню, а також зобов’язувалися за чергою постачати пастухам необхідний одяг та взуття. Кількість днів, на які

видавалися одяг та взуття, диктувалася кількістю овець власника в отарі. За чергою слідкував старший вівчар²⁰⁵.

У Рафаловському волосному суді Луцького пов. розглядалася скарга селянки, донька якої служила в іншого селянина 6 років (з 11-літнього віку) і нічого, крім одержі, не отримала. Суд присудив: оскільки одинадцятилітній дівчинці треба заплатити в рік не менше 5 руб. сріблом, і за шість років це виходить 30 руб. сріблом, а одяг (дві сермяги, 9 сорочок, 5 спідниць, 6 хусток, 36 аршинів полотна коштує 25 руб. 50 коп. сріблом, то дівчині треба доплатити 4 руб. 50 коп.²⁰⁶

Натурально-грошовий спосіб оплати роботи пастухів був найпопулярнішим у Карпатах. Загалом заробітні плати пастухів галицької, буковинської та закарпатської Гуцульщини, незважаючи на деякі відмінності у кількості одержуваної плати, форми винагороди мали багато спільного і були майже тотожними для всієї території Українських Карпат²⁰⁷. На полонинах Гуцульщини пастуший ватаг отримував за сезон від 600 овець 4 бербениці бринзи, а від кожної вівці – одну топку солі, кожен з вівчарів – 2 бербениці бринзи, постоли, 3 крейцери за кожну випасувану вівцю, певну кількість муки, вурди, жентиці; oprіч того, пастухи діставали від господарів тютюн, порох для рушниць²⁰⁸, горілку (для довідки: одна бербениця бринзи коштувала 8–10 злотих²⁰⁹). За іншими даними з кінця XIX ст., ватаг на полонинах Гуцульщини одержував за сезон 5–6 бербениць бринзи чи 50 злотих, а рядові вівчарі – 3–4 бербениці бринзи чи 25–32 злотих²¹⁰. В кінці XIX ст. вівчарям платили заробітну плату натурою, а пастухам великої рогатої худоби – грошима²¹¹. На Бойківщині в 90-х рр. XIX ст. вівчар за сезон випасу одержував 30 злотих чи 10 гелет бринзи (5 гульденів) та харчові продукти²¹², крім того, господарі худоби забезпечували їх одягом та їжею (свіжим овечим молоком або грудковим сиром)²¹³. На Мараморощині (Закарпаття) у 70-ті рр. XIX ст. вівчар заробляв від 30 до 50 форинтів, а крім того, їжу та взуття (постоли)²¹⁴. На Лемківщині у другій пол. XIX ст. найбільш поширеною формою оплати була натуральна. Громада домовлялася з пастухом на таких умовах: він зобов'язувався протягом літа пасти сільські вівці і від кожної віддавати власникові домовлену кількість сиру (9–10 кг); а все, що було вироблено понад домовлену норму, ставало власністю пастуха; з цієї частини він оплачував роботу своїх помічників, забезпечував стравою, купував вівчарський інвентар²¹⁵. У західних районах Закарпаття, у ряді сіл галицької Бойківщини та українських селах Східної Словаччини популярною формою оплати праці вівчарів було кошарування: право пастуха угноювати отарою свої поля²¹⁶. Оплата доярок ("маєрок") на Гуцульщині була в грошах і продуктах (борошно, хліб, сіль, молоко)²¹⁷. На

Сколівщині кожен вівчар, окрім грошової плати, одержував один денний удій молока від усіх овець, що паслись в отарі, а ще одяг, взуття, їжу²¹⁸.

Пастухів і вівчарів у Полтавській та Чернігівській губерніях наймали цілою громадою. Вівчар отримував від п'яти овець "чвертку" жита або гречки і по три копійки сріблом, крім того, від кожної отримував по 5 фунтів борошна або 10 коп. сріблом за літо²¹⁹. Чередник отримував від дійної корови два пуди зернового хліба, а від ялівки по 15 або 20 коп., крім того, господарі по черзі мали давати йому денне харчування²²⁰.

Грошова оплата сільськогосподарської праці (тарифи на різні види робіт), наприклад, у Литинському пов. Подільської губ. (1867) була такою: платня за оранку одного морга землі (1317 саж.) від 1 руб. до 1 руб. 20 коп., за рільню і за боронування морга від 35 до 50 коп., за сівбу – 10 коп., за жатву копи озимого від 25 до 30 коп., ярового хліба від 15 до 20 коп., за зв'язку з покосу – озимого 10 коп., а ярового 7,5 коп., за перевезення із поля на тік копи хліба – 5 коп., косареві за день косіння сіна або за скошення морга озимого і ярового хліба від 30 до 40 коп. і тричі на день горілка. Молотьба хліба ціпом – за копу озимого чи півтори ярового від 20 до 30 коп., за поденні роботи при молотьбі й очистці хліба повнолітньому чоловікові від 12,5 до 17,5 коп., жінкам від 10 до 15 коп., а неповнолітнім від 7,5 до 10 коп., перевіз гною на день коштував від 30 до 40 коп., за решту поденних робіт чоловікові платили від 15 до 20 коп., а жінкам від 10 до 15 коп., неповнолітнім – 7,5–10 коп. Тіпати і терти льон – за копу – 15 коп., прядіння 0,5–1,5 коп. з харчами, пошиття чоловічої сорочки – 7,5 коп., жіночої – з вишивкою 15 коп., штанів – 7,5 коп., свити – 45–75 коп., кожуха – 60–85 коп.²²¹ Для порівняння: у тій же Подільській губ., в Ямпільському пов. у трудовій угоді 1869 р. селян з поміщиком Пальховським були такі умови: за збір пшениці з моргу – 1 руб. 20 коп. сріблом, ячменю і вівса – 70–75 коп. ср., перевезення копи – по 5 коп. сріблом, оранка моргу поля – 1 руб. ср., відпрацювання поденно на скирдуванні в літній час – 20 коп. ср.²²² Як бачимо, залежно від виду робіт вживалися різні форми оплати – поденні або за виробіток. Оранка двох десятин землі (1871 р.) в Кобеляцькому пов. коштувала 6 руб.²²³ На Поділлі найм прислуги з харчуванням – 24–30 руб., або 36–50 руб. – без харчів²²⁴.

Переважно грішми платили майстрам та ремісникам. Так, будівництво селянської хати з матеріалу господаря на Поділлі обходилося в 15–25 руб.²²⁵, виготовлення воза – 5–8 руб., саней – 1,5–2 руб.²²⁶ У 1870 р. було укладено умову в с. Краснопілля Гайсинського пов. Подільської губ. між двома селянами: Тимофій Пшеничний зобов'язувався побудувати Ліщинському з його ж матеріалу вітряк (вказаних розмірів) з відповідною

якістю. Під час "пропущення" (тобто перевірного періоду) все борошно належатиме майстрові. До побудови майстер може приступити не пізніше 1 травня і закінчити роботу до 1 жовтня. Крім вітряка, майстер зобов'язувався побудувати греблю біля ставка, при якому будуватиметься вітряк, невеликий "упуст" (шлюз та місток із дерева господаря). Ліщинський за означені будівлі зобов'язувався заплатити Пшеничному 160 руб. сріблом (при укладенні угоди завдаток 30 руб., годувати майстра, дати піввідра горілки, викопати яму під стовп для вітряка, дати в допомогу своїх робітників при зведенні млина, винесенні каменів та при запаленні вала і крил, доставити матеріал...²²⁷. Узагалі, розміри оплати ремісникам, майстрам і промисловцям дещо виходять за рамки нашого дослідження, тому ми обмежилися лише кількома прикладами.

Серед звичаєвих форм оплати часом надibuємо і таку, як відробіток господаря наймитові. Так, за П. Чубинським, середньому робітнику платили 25 рублів, а крім того, господар повинен був зорати йому 1 дес. землі²²⁸. Погоничу, наприклад, платили 5 руб. за рік, вісім пудів присівку і чвертку жита або, якщо він мав власну ниву, то господар зобов'язаний був виорати її²²⁹. Цю форму оплати можна кваліфікувати як інновацію давніх звичаїв трудового взаємообміну.

За Конотопським подвірним описом, найм за гроші у 80-х рр. XIX ст. був мало поширений. Він зустрічався лише в двох селах: у Сем'янівці, де за збір десятини жита платили 3 руб., і в Фесівці, де збір десятини жита і ячменю коштував 3 руб., іншої ярини – 2,50 на господарських харчах. Поденна плата женцеві в повіті коливалася між 30 і 50 коп., в середньому – 40 коп., а в'язальщиці отримували 20–40 коп. (в середньому 30 коп.)²³⁰. В містечку Опішня громадським пастухам визначалася така плата: за рогату худобу – 1,5–2 руб., за вівцю – 20 коп., за ягнятко після 20 червня – 10 коп., за свиню 40 коп. Бугаями користуються у деяких господарів і поміщиків по 30–50 коп. від корови, а баранів пастухи обов'язково мають 3–5 штук на власний рахунок при кожному "згоні"²³¹. В с. Печеніги на Харківщині як селяни, так і "різничинці" платили за випас "в общество" по 3 руб. від штуки дорослої худоби і половину за штуку молодняка, а крім того, пастухові громадського стада сплачувалося за окремими розцінками²³². У маєтках Тарновських договірні відносини з пастухами також велися за посередництва громади: за випас встановлювалася платня від поголів'я худоби²³³.

Огляд матеріалів свідчить про те, що в договірно-зобов'язальних правовідносинах, які побутували в селянському середовищі XIX ст., переважали комбіновані форми.

Якщо повернутися до договірно-зобов'язальних відносин, котрі існували на селі поміж "тяглими" й "пішими" селянами, то, за В. Тарновським, "пеший всегда нуждается в волах тяглою, особенно для обработки полей, для доставки с поля хлеба, материалов для построек и т. п. Тяглый нуждается в помощи пешего для выполнения разных работ в хозяйстве, более обширном, чем рабочие силы малых семейств. Эта взаимная потребность производит между ними тесную связь"²³⁴. Угода між ними укладалася таким чином: тягли обробляли поля пішим за гроші або з половини (тобто половина поля віддавалася за обробку в користування власникові худоби, а інша залишалася власникові землі, перевезення хліба також здійснювалося за гроші або за послуги. Піші виконували різні роботи тяглим також або за гроші, або за послуги²³⁵. Піші дуже рідко наймали тяглих за гроші для обробки свого поля – частіше орали з половини, тобто половину землі за обробку віддавали в користування власнику худоби²³⁶. На думку дослідника, добробут того чи іншого українського села залежав від пропорції між тяглими й пішими²³⁷. Оранка з половини, вважав В. Тарновський, – дуже старий звичай, хто орав землю і засівав своїм зерном, отримував 2/3 хліба в своє користування. Брали землю і на таких умовах: орали, засівали своїм зерном, збирали врожай і привозили власнику ділянки хліб – останньому припадала 1/5 його частини²³⁸. За даними В. Тарновського щодо Малоросії (Чернігівщина, Київщина, Полтавщина, Черкащина), піші косять тяглим з третього, в неурожайне літо – з четвертого снопа, молотять за "коробку" – в урожайний рік за шосту, у менш урожайний – за восьму, а в неврожайний – за 12-ту²³⁹. Зменшення кількості худоби (внаслідок падежу), збільшувало її цінність і давало привілеї її власникам. В результаті їм віддавалася не половина, а дві третини землі на користування, а якщо власник худоби засівав своїм зерном усю землю (включно з тією, що належить її власнику, пішому селянину), то тяглому з урожаю цієї ділянки діставалося 2/5 хліба, а в неврожайний рік навіть 3/4 і більше²⁴⁰.

У прикладах, наведених поміщиком і дослідником В. Тарновським, виявляється комбінована модель договірно-зобов'язальних відносин, які передбачають трудову кооперацію і звичаї винайму. Двостороння угода була специфічною: по суті, піший практично наймав (брав у позику) волів тяглою за відробіток, однак відробіток здійснювався за "іспольною" моделлю як оренда землі за частину врожаю (іншими словами, як "скіпщина") або за гроші. Саме в цій, децю заплутаній з погляду права ситуації, звичаєвість проявлялася повною мірою.

Від комбінованих форм звичаєво-договірних відносин треба відрізнити звичаї комбінованої оплати за працю і за оренду, які були вигідними в другій

половині XIX ст., коли вступили в силу товарно-грошові відносини, проте традиції натурального господарювання ще були дуже сильні. Зокрема, селянам було вигідно комбінувати варіанти оренди земельних ділянок і водоймищ. Нерідко щодо орних земель застосовувалися спольщина разом з доплатою, спольщина з додатковими відробітками – “виїмками”, “басаринками”. Так, на Мглинщині “кумпания в 1881 г. наняла у А. Лазарев. 70 десятин толоки. Лазаревский хотел по полтора рубля от десятины, но денег кумпания “набирала” только 50 р. и потому остальные 55 руб. перевели на отработок: 150 рабочих дней на всякую работу, “за своею торбою” и скосить сенокос на 50 косарей”²⁴¹. В экономии Тарновской за одну корову 3 руб. деньгами или работой”²⁴².

Вище вже йшлося про те, що “закон” обов’язково супроводжувався додатковими відробітками, причому працював не лише сам законщик, а й члени його сім’ї. Так, наприклад, за подвірними описами XIX ст., законщик, який поступив у “сім’ю” з дружиною, з весни починав городити, ремонтувати знаряддя, потім орати, ралити, сіяти, косовицю він з дружиною відпрацював усю (сам косив, а жінка гребла). Дружина законщика за цей час порала городи господаря, а крім того, брала у того ж таки господаря “часточку” на табак, “латочку на картоплю” або яку-небудь “городовину” з половини чи з третьої долі. Законщику виділявся сніп з усіх зернових (жито, овес, ячмінь, гречка, просо, іноді рис). Отримавши свою долю, законщик звозив спочатку господарський, а потім і свій хліб на господарських підводах, намолочував господарю жита, допомагав йому зорати землю і “відсіятися” (тобто засіяти озимину), і аж тоді закінчувалися його відносини з господарем²⁴³. На Конотопщині “басаринки” залежали по величині від розмірів ділянки, долі законщика і потреб господарства, тому “за басаринки” відбувалися різноманітні сільськогосподарські роботи, однак найчастіше – косіння ярини (ярину рідше віддавали за сніп) і молотьба на насіння, а іноді відробітки замінялися грошовою платою. Одночасно з господарським хлібом законщик молотив і свій, соломі залишав господареві “за харч”, зерно лишалось на збереженні у господаря, законщик приїжджав за ним узимку. Іноді законщик приходив до того ж господаря “на замолот” – молотити “за коробку”²⁴⁴.

Різні комбіновані форми оплати існували в скотарському середовищі в Карпатах і Прикарпатті. Так, на Гуцульщині (Косівщина) за випас худоби на приватній або орендованій полонині її господарю власники худоби виплачували певну суму грошей та молочні продукти, крім того, він мав право пасти на полонині і свою худобу²⁴⁵.

Порушення угод щодо найму в селянському побуті XIX ст. були частими. За І. Шаровкіним, у кінці XIX ст. на Харківщині "договори личного найма редко исполняются"²⁴⁶, робітники йшли від господаря, коли їм заманеться. На думку дослідників селянського питання, "причины неисполнения сельскими рабочими своих обязательств по договорам найма заключаются не в одном самовольстве и распущенности крестьян. Причины эти лежат в общих экономических условиях нашего сельского хозяйства..."²⁴⁷, які полягають у тому, що орендарі наймали селян на роботу в час, коли тим було найтяжче, – пізно восени і взимку, і ті згоджувалися на найгірші умови.

Положення від 12 червня 1886 г. нормувало відносини, що виникали при наймі на сільські роботи, однак у ньому переважно оборонялися права землевласників і надавалися їм гарантії проти порушення договорів найму зі сторони сільських робітників. Стосовно прав наймитів, то в цьому положенні, зокрема, зазначалося (ст. 32), що харчі, які видаються робочим, мають бути хорошої якості і відповідати якості та кількості їжі, що вживається за місцевими звичаями в селянських сім'ях середнього достатку. Однак це правило не виконувалося, як і права наймита на житло. Нерідкими були невчасна видача грошей та додаткові завдання, не передбачені договором. Так, про недоброякісні харчі при опитуванні селян різних губерній в 1897 р. повідомили селяни Київської, Подільської, Харківської губ.²⁴⁸ Дуже детально побут наймитів, в т. ч. харчування сільськогосподарських робітників України періоду капіталізму, вивчив А. Я. Поріцький²⁴⁹.

У Зубовському волосному суді (Миргородський пов. Полтавської губ.) розглядалася скарга купецького сина Петрика на двох селян, що найнялися до нього "на годовое услужение", взяли завдаток 12 руб. і 10 руб., а проживши від одного до кількох тижнів, пішли геть і не повернули завдатків. Робітники визнали це, однак заявили, що господар їх погано годував і силував до роботи. Суд вирішив вважати їх винними і повернути завдатки або вийти на роботу²⁵⁰. В іншій справі, що розглядалася Ново-Абрамівським волосним судом (Хорольський пов. Полтавської губ.) за невиконання умови ("умовия") при наймі на винокурний завод ухвалено: "Взыскать с К. в пользу Б. за понесенные убытки 6 р. и задаточные 2 р., всего 8 р., которыми и удовлетворить Б."²⁵¹. Ще в одному випадку за відмову працювати у роботодавця (тобто перервання угоди до закінчення річного терміну) суд постановив компенсувати господарю 2 руб. (Кобеляцька вол. Кобеляцького пов. Полтавської губ.)²⁵².

У трудових угодах щодо особистого найму між поміщиком і селянами вже на початку 70-х років (за вибіркою П. Чубинського) можна зустріти досить деталізовані положення:

- точний перелік робіт (“косить, жать, вязать, семенить, пахать, “ралить”, боронить, работать при молотильной машине, пасть скот, как рогатый, так и нерогатый, а также овцы”)²⁵³, у тому числі й додаткові послуги (“независимо от поясненных выше работ, мы ночью обязаны пасть скот, т. е. волы и лошади, поочередно, и кроме того, поочередно отбывать ночной караул”²⁵⁴);
- моральна поведінка (“обязуемся вести себя честно, добропорядочно, во всем находится в повиновении к хозяину или его поверенного”²⁵⁵, “не пьянствовать, не заводит ссор”²⁵⁶);
- дисципліна (“самопроизвольно из работ во всякое время не отлучаться”²⁵⁷, обумовлюючись точний час прибуття на роботу);
- зобов'язання господаря, крім оплати (що було завжди обов'язковим), дати приміщення для проживання, годувати якісними харчами (“на обед борщ или капуста, “мамалыга” или “галушки”,... включая, разумеется, ржаной хлеб”, “пища должна быть досыта”²⁵⁸, “для продовольствия определяется на всякого работника в сутки по 3 фунта ржаного хлеба, на обед борщ, а для каши на 16 человек 1 фунт свиного сала, а в постные дни рыба и “олей”, притом в дни, в которых рабочие заниматься будут работою в заводе или где-либо приказано будет, вместо порции вина, будет выдаваться ежедневно на завтрак на 20 человек 1 фунт свиного сала”²⁵⁹);
- випадки невиконання угоди мали каратися штрафом, відробітком тощо: “ежели кто из прописанных в списке лиц лично не станет, а поставит вместо себя другого без согласия подрядчика, таковой должен, без всяких отговорок, возвратить задаточные деньги и заплатить подрядчику рубль за рубль”²⁶⁰, тобто стовідсотково. Передбачалися компенсації за завдані збитки (втрата худоби, “шкоди”, нанесені худобою, тощо);
- організаційні моменти (“всем рабочим составлен должен быть порознь, в волостном правлении, именной список, по которому все лично должны явиться на востребование в завод”²⁶¹).

Загалом, договірні-зобов'язальні відносини щодо найму робочої сили для виконання сільськогосподарських робіт у Російській імперії регулювалися законом, однак “что касается применения закона 12 июля 1887 г. относительно найма сельских рабочих, то, по замечанию ревизоров, он еще слабо привился в обревизованных волостях, в очень многих из них договорные листы совсем не берутся (как наниматель, так и рабочие считают более удобным уславливаться домашним образом)...”²⁶². Нерідко писарі пояснювали відсутність таких угод тим, що складення договору –

“хлопотное дело”, тому “сторони предпочитают заключать договоры по прежнему порядку, хотя и с меньшими гарантиями на случай нарушения, но зато с меньшими хлопотами”²⁶³.

П. Чубинський виділяє рішення цивільного суду щодо найму в рекрути в окрему групу²⁶⁴. За законом, громада для відбування рекрутської повинності розділялася на великі родинні групи, які по чергово зі свого середовища повинні були виставляти рекрута. Малі родини могли об'єднуватися, аби виставити єдиного представника. Якщо у батька був один син, його не брали в рекрути, хіба що той злодій чи п'яниця.

З погляду інституту власності XIX ст., становить інтерес практика найму “охотників” у рекрути, тобто коли певній людині виплачувалася грошова компенсація за те, що він відбуде за когось строкову службу в солдатах. На Поділлі таким добровольцям євреї платили по 50–150 руб. (плюс пригощання в шинку), селянам же така угода обходилася в 125–300 руб. плюс сплата податей за “охотника”²⁶⁵. В Малоросії найм рекрута коштував приблизно від 150 до 300 руб. і більше²⁶⁶.

Укладалися угоди й у межах однієї сім'ї. Так, у Покровському волосному суді Куп'янського пов. Харківської губ. розглядалася справа селянина, який “нанял родного брата жєны в рекруты за свое семейство” і уклав угоду з його матір'ю (тобто з тещею) про те, що землю, яка припадає на її сина-солдата, користуватиметься до смерті вона, а податки платитиме її зять²⁶⁷.

Процедура угоди була такою: “Наемщик, получив дозволение от того общества, в котром он находится, поступить добровольно по найму в военную службу, заключает в волости при свидетелях с нанимающим условие, по которому он соглашается поступить в рекруты”²⁶⁸. Рекруту виплачувався завдаток, він жив повністю на утриманні платника до часу відходу в рекрутське “присутствіє”, решту грошей віддавали там. Якщо солдат виявлявся не здатним до служби, завдаток і утримання до рекрутського “присутствія” не поверталися²⁶⁹.

3.4. Позичка

Позичку дослідники звичаєвого права з XIX ст. традиційно розглядають разом зі звичаями купівлі-продажу й обміну. Ми наважилися порушити цю традицію, оскільки звичаєві матеріали засвідчують, що позичка у селянському середовищі – це те саме надання у право користування, тільки не нерухомості, а рухомого майна і грошей. Договірні-зобов'язальні

відносини, які виникають при позичці, абсолютно тотожні розглянутим у попередніх підрозділах. Тим більше, що і ті й інші типи договірно-зобов'язальних відносин послуговуються тою самою народно-юридичною термінологією – “брати щось (землю, продукти, худобу, хату) під щось (проценти, відробіток, частину врожаю)”.

У звичаях позичок між селянами проявляється модель селянської безвідплатної (партнерської) взаємодопомоги. Що стосується позичок селянами у поміщиків або в заможних селян чи лихварів, то в цьому випадку договірно-зобов'язальні відносини (на рівні селянського побуту, звичайно ж) були подібні до орендних: одні давали, а інші “брали” продукти, гроші на певний проміжок часу, і за цю послугу другі платили першим грішми (проценти), своєю працею (відробіток) тощо. В. Тарновський помітив, що в селянському середовищі нерідко бідні козаки позичали гроші (кілька рублів) у заможних під заставу своєї землі. Земля перебувала у володінні заможного селянина, поки бідний не віддавав гроші. Часто через несплату боргу земля лишалася закладеною кілька років, і навіть переходила у спадок від батька до сина²⁷⁰. В умовах товарно-грошових відносин позичка набувала вже інших ознак.

Позичка в Україні в умовах малих сімейств набула великого поширення. Позичали різні речі, тварин, польові знаряддя праці, хліб (зерно)²⁷¹, у середовищі селян це відбувалося “безвозмездно” або за відробіток (за послуги)²⁷². За спостереженнями В. Тарновського, позички в селянському середовищі мали такі відмінності: “Этот кредит совершенно личный, необеспеченный никаким имуществом, а единственно способностью занимающего к труду и честностью к расплате”²⁷³. В цьому селяни виявляли виняткову чесність²⁷⁴. “Управляя именьями чужими и своими, – писав дослідник, – я часто разбираю споры за межи огородов, за постройки, за испорченный скотом хлев, за побои и воровство, но никогда не случалось мне разбирать жалоб по займу денег или продуктов”²⁷⁵.

Позичалося навесні насіння з тим, щоб віддати його восени після жнив. Багатий давав бідному цю позичку за певні послуги, тяглий позичав гроші на придбання нової пари волів, позичали хліб у сусідів для їжі, у чумаків – сіль, дьоготь – у торговців, продукти і гроші на весілля, на родини, похорон тощо²⁷⁶. Якщо помирав тяглий господар, то вдова продавала воли і віддавала гроші в позичку багатому, який їй за проценти орав землю, і так тривало, поки малі діти не виростили, і тоді гроші поверталися²⁷⁷. Слобожанський звичай “упроситися в сусіди” означав помістити свій хліб на чужому току²⁷⁸ (явні ознаки оренди). Позичали й робочу худобу: якщо

бідному чоловіку потрібна худоба, то він просить в іншого господаря, а той має відпрацювати: "послухає на один день молотить"²⁷⁹. На Поліссі існував звичай "настави на мед", за яким, позичаючи будь-який товар, сусід сусідові при свідках казав: "роблю наставу на мед", що означало, що річ вчасно повернеться або відбудеться відшкодування медом²⁸⁰.

Невелику суму грошей позичали в селянському середовищі без розписок, "під чесне слово". Грошові позики бралися також під відробіток і за натуральну оплату (хлібом або кормом для худоби)²⁸¹. Селяни позичали один одному незначні суми (3–15 руб.), часом за проценти 1–2 коп. з рубля²⁸²; за іншими даними – за десятий процент²⁸³. Євреї ж брали 2–3 коп. з рубля в тиждень, при чому давалися під заставу речі і продукти. Нерідко борг повертали продуктами і відробітком за найнижчими цінами²⁸⁴.

У пореформений період почастишали позики під проценти. На Харківщині процент становив 12 річних, а інколи сягав 30²⁸⁵. Процвітало лихварство. У ХІХ ст. селяни часто позичали гроші у єврея під процент або відробіток. "Мы сами были неоднократно свидетелями, – писав П. Чубинський, – как еврей уплачивал за крестьян подати, получая по три коп. в неделю с рубля"²⁸⁶, а в деяких випадках відсоток становив 100 і навіть 150 на рік. Амплітуда коливань цих відсотків також не була законодавчо обґрунтована. Однак не можна кожне свавілля вважати звичаєм. Що стосується позичок селян у поміщиків, зокрема хліба чи інших харчових продуктів, то останні оцінювалися нерідко за завищеними цінами, а покривалися селянами відробітком завищеною кількістю днів²⁸⁷.

Селяни, потребуючи грошей, скажімо, на сплату казенних повинностей, часом позичали їх у поміщиків під свою працю, причому на дуже невідгідних умовах²⁸⁸. Ця практика спостерігалася як у дореформений період (в панських селах), так і після 1861 р. На думку дослідника становища поміщицьких селян І. Ігнатовича, "крестьяне, делая долги у своих помещиков, принимали на себя новую обязанность работать сверх барщины; по инвентарю и на пополнение долга по займам хлеба и прочее и по казенным податям"²⁸⁹; тож після всіх перерахунків, здійснених економією, дні, призначені за інвентарем, зараховувалися в "безплатну" панщину, а вироблені понад норму – перекривали селянські борги. Існували ще такі "кріпацькі" економічні звичаї: навесні, коли ставало тяжко прогудувати сім'ю, запроваджувалися відробітки "за гарнці" (додаткові до панщинних, так звані "оплачувані"): "за всякий день работы дается им ярового хлеба в цене от 2 до 5 коп. серебром. Все это, угнетая крестьян до крайности, освящено стародавним обычаем и не почитается за проступок помещиком"²⁹⁰.

П. Чубинський подає кілька угод (вже пореформеного періоду) між поміщиком з ферми "Мар'їна Левада" п. Конацьким та селянами-власниками с. Тальянівки. 27 селян, взявши у поміщика 17 руб. сріблом, зобов'язалися відпрацювати ці гроші в жнива протягом трьох тижнів. За збір озимого хліба (скосити, зв'язати і скласти в копи) – по 1 руб. 50 коп. з копи і ярового – по 1 руб. За невиконання цієї угоди зобов'язувалися сплатити штраф²⁹¹. В іншій угоді селяни позичали гроші на сплату казенних податей 75 і 115 руб. сріблом, а за це вони зобов'язувалися відпрацювати місячними роботами при молотильній машині, звозити снопи та виконувати інші роботи, які будуть вказані економією, протягом серпня-вересня; в іншому випадку селяни зобов'язувалися косити і в'язати озимий і яровий хліб, збирати озимого моргу (тобто скосити, зв'язати і скласти в копи по 1 руб. 50 коп. з копи і ярового по 1 руб. "считая каждый месяц тридцать рабочих дней, как мужских, так и женских"²⁹². При цьому мала дотримуватися дисципліна: "на работу обязались выйти по первому нам известию и "ставать" на указанном экономией месте"²⁹³, "каждый из нас должен записываться в установленную при экономии на сей предмет книгу и исключать всякой недели отработки, так чтобы при окончательном расчете не было бы ни малейшей разницы"²⁹⁴, "каждому из нас будут выдаваемы экономией расчетные листы, по которым должен производиться расчет между нами и экономией, так чтобы при окончательном расчете не было бы ни малейшей разницы"²⁹⁵. Умови невиконання угоди були такі: "За неисполнение вышепрописанных условий добровольно подвергаем себя штрафу, без разбирательства нашего начальства, а прямо мерами полиции, с виновного по пяти рублей серебром"²⁹⁶. Як бачимо, ці позички скоріше були трудовими угодами з авансом заздалегідь. В "умові" від 1868 р. селяни с. Геленівки Балдишевської вол., Ямпільського пов. Подільської губ. підтверджують, що отримали від поміщика Бессарабської обл. Сорокського пов. с. Ярової п. Виноградського гроші на сплату податей та на харчування. Цю позичку, значилося в тій угоді, селяни зобов'язувалися відробити без усяких відмовок під час збору врожаю 1869 р. за таку оплату: за "зажон" серпом 1 "фальша" – 6 руб. ср., а крім того, поміщик повинен дати за кожен фальш по одному четверику кукурудзяної муки хорошої, два "ока" бринзи і півтора фунти сала і масло ("топливо") для приготування їжі без обмежень: воду мав доставляти поміщик. Робота має бути виконана без відлучок і остаточно, за що селяни поручилися; а хто не з'явиться на роботу, повинен найняти на свій рахунок робітника для збору хліба, і заплатити йому вдвоє проти взятої ціни²⁹⁷. З цієї угоди видно (судячи з умов розірвання угоди), що селяни

отримали вдвоє меншу плату. Селяни Богачевської вол. уклали угоду про те, що вони (43 особи) взяли на відробіток в економії 132 руб. сріблом. Робота така: сапати і проривати буряки. Економія вираховуватиме їм дні за тими цінами, які платитимуть в інших місяцях за таку роботу. Відсутність на роботі карається штрафом²⁹⁸.

На відміну від Росії, неустойки, поручительство як засоби забезпечення зобов'язань в Україні не практикувались²⁹⁹, принаймні як звичай. Зате практикувалася застава (заклад), що зустрічалася тільки в сенсі володіння до сплати боргу³⁰⁰.

Позичка великої суми грошей здійснювалася під заклад нерухомості. За Систематичним зведенням звичаїв Полтавської губ., "если заем денег сделан под залог земли и заемщик, занявши деньги, с 1 января по 1 сентября не уплатит долга, то владение землею продолжается опять круглый год, хотя бы деньги были уплачены после того через месяц. Если заем сделан с 1 мая и уплата не последует по 1 сентября, то владение продолжается круглый год до следующего сентября"³⁰¹. В заклад менших позичок ішли також дороге намисто, свита, полотно, сукно³⁰², причому ці речі могли бути викуплені не лише їхнім власником, а й спадкоємцями. П. Чубинський зазначає: якщо (дуже рідко) бували заклади нерухомості, то нерухомість не переходила у власність закладодержача, що підкріплюється рішеннями волосних судів у Черкаському, Проскурівському пов.³⁰³

У містечку Ічні Борзенського пов. на Чернігівщині напередодні реформи 1861 р., за словами поміщика Григорія Галагана, "монополия богатых – в сильнейшей степени, бедность в 64 семействах, неимущих земли, ужасна. Притом у остальных земля вся заложена у разных людей, у наших, у дядиных, и у казаков"³⁰⁴. У Київській губ. було зафіксоване правило: "Если заложная вещь не выкуплена в условленный срок, то кредитор не имеет права продать вещь без согласия должника, но сей последний обязан заплатить кредитору за каждый просроченный месяц 10 процентов; если же должник согласится на продажу заложной вещи, то он теряет право на излишек, вырученный от продажи вещи, который обращается в пользу заимодавца"³⁰⁵. Якщо річ була продана і грошей за неї було вторговано більше, аніж сума боргу, то різниця поверталася³⁰⁶. Так, в одній справі суд зобов'язав боржника віддати воли за борг до вересня, а якщо до того часу не віддасть боргу, позивачка "виведе волів на ярмарку", віддавши йому решту з суми³⁰⁷. У волосному суді Хорольського пов. розглядалася справа неповернення позички під заклад ґрунту. Суд постановив "долг пополнить с имения, т. е. с ґрунта"³⁰⁸. Піщанський волосний суд розбирав у 1869 р.

скаргу козака м. Піщаної Григорія Реви на козака Миколу Матюшу за те, що той не віддав йому "визичених" 7 років тому 12 руб. сріблом. Замість процентів Рева дав йому під заставу сінокосний острів в урочищі за Супоєм, приблизно 5 саж., яким Рева до цього року спокійно володів, однак цього року Рева заборонив йому косити на острові. Матюша визнав, що позичив гроші і дав під заставу і під проценти косити на острові на невизначений час, однак оскільки користування островом покрило позичку, то він йому заборонив. Суд постановив взыскати з Матюші 12 руб³⁰⁹.

У волосних судах розглядалися справи щодо позичок і вирішувалися переважно за чинним законодавством, щоправда, в законодавстві поняття займу обмежувалося тільки грішми (т. X, ч. 1, ст. 2069), тимчасом як за звичаєм побутували й інші форми, зокрема позика хліба (тобто зерна), меду тощо. "31 декабря Диякон Кобещанов, представляя в Белицкий волостной суд выданное ему казаком П. Лещенком 1871 г. ноября 29 заемное письмо на 45 р., занятое им на один месяц, т. е. по 29 декабря, просит о взыскании с Лещенка сих денег с процентами, так как он, за неоднократными требованиями, оных неуплачивает. Белицкий В. суд по рассмотрении представленного находит: так как приглашенный к ответу Лещенко, за предъявлением того документа, лично сознал оный действительным, но уплатить долг оказался несостоятельным, потому волостной суд, на основании 96 ст. Общего положения о крестьянах от 19 февраля 1861 г. определил: взыскав с Лещенка сознанный им долг 45 р. с причитающимися на оные процентами по день удовлетворения, полагая 6 процентов в месяц и таковыми удовлетворить Кобещанова, при неимении же у Лещенка наличных денег, взыскать с принадлежащего ему имущества..."³¹⁰. У суді Кобеляцького пов. розглядалася справа за позовом до вдови козака М. Дриги з приводу сплати нею боргу 90 р. сріблом, які позичив у нього її покійний чоловік. Вона відмовилася, на тій підставі, що, мовляв, про цей борг нічого не знає, тоді на основі показань свідків волосний суд вирішив "взыскать с имущества покойного Г. неуплоченный им долг"³¹¹. Цікавий і такий приклад: селянин позичив у поміщика гроші під відробіток, хоч і не відробив, однак повернув гроші. Поміщик подав у суд, і селянина примусили відробити, а 10 руб. повернути йому "по мере отработки". Це було зроблене "для примера другим, чтобы имеемые с кем бы то ни было обязательства выполнялись в точности, без чего может лишиться всякого в обществе доверия каждый человек"³¹².

На суді словесні докази мали силу, якщо на суд з'явилося не менше двох свідків. У разі відсутності доказів борг ділили навпіл³¹³, тобто позичаль-

нику віддавалася половина зазначеної суми. Причому більшість судових розглядів щодо повернення боргу були між євреями (позивачі) і селянами (відповідачі). Для компенсації великих сум волосний суд постановляв продажу нерухомості³¹⁴, причому навіть за відсутності боржника³¹⁵, або ж повернення боргу здійснювалося в натуральній оплаті. Відсрочки у сплаті боргу, навіть без згоди кредиторів, за рішенням волосного суду (наприклад, перенесення часу сплати боргу на період після збору врожаю) практикувалися в різних місцевостях Харківської³¹⁶, Полтавської³¹⁷ та інших губерній.

3.5. Чиншові договірно-зобов'язальні звичаєві правовідносини

Головне для землевласника, – повчав граф В. Стройновський у своїй просвітницькій праці щодо надання землевласником землі в оренду, – щоб угода про користування землею за гроші була недовготривалою (не назавжди), “ібо достоїнство денег часто переменяется”³¹⁸. Тому оптимальний термін, залежно від землі, становить 18–24 роки в країнах середнього і невисокого достатку, на більший термін – у багатих країнах. “Договор на деньги из году в год на известное число лет” – найоптимальніша форма угоди³¹⁹. У світлі останньої фрази цікаво розглянути договірно-зобов'язальні відносини чиншового типу, які були подібні, однак не тотожні орендним, оскільки чиншові звичаєво-правові відносини базуються не лише на праві користування, а й на праві володіння.

Перш ніж розглянути це питання, варто провести межу між двома значеннями терміна “чинш”. В історичній та історико-правовій літературі слово “чинш” вживається на позначення платні вільного селянина землевласникові, яку перший сплатив другому за вічно-спадкову оренду землі. Водночас на Правобережній Україні чиншовими селянами називалися оброчні селяни. В документах з цього регіону слово “чинш” вживається як синонім до слова “оброк”, який сплачували залежні селяни своєму панові³²⁰. У цьому розділі йтиметься про перший тип договірно-зобов'язальних відносин, а точніше, про їх звичаєвий характер.

Явище чиншового права було характерне для західних губерній Росії. Показово, що кількість чиншовиків на XIX ст. різко зменшувалася порівняно з XVII ст.³²¹. За даними 1802 р., у Подільській губ. налічувалося 94 990 осіб дворянського стану, з них тільки 8 791 був землевласником, інші 81 199 були чиншовою шляхтою, вони становили близько 81%³²². Зате чиншові відносини в XIX ст. поширилися в Новоросійському краї, хоча, за словами судді Одеської Судової палати О. Боровиковського, в Новоросії чиншових

спорів було мало, в основному їх поставляла в Одеську Судову палату Подільська губернія³²³. В Київській губ. чиншовиків було найменше, а у Волинській – найбільше, проте навіть у Київській губ. на 1876 р. їх було 23000 душ, більшість з яких вважалися найкращими господарями³²⁴. Існувала навіть регіональна специфіка у характері справ, що надходили, скажімо, до Одеської Судової палати з різних регіонів, зокрема з Новоросії і прикріпленої до цього судового округу Подільської губернії. На відміну від Поділля, де чиншові відносини були безсумнівним юридичним інститутом, для Новоросії це було нове явище, і під нього підлаштовували відносини, подібні до чиншових (наприклад, оренду). Якщо на Поділлі йшла боротьба: "вотчинник спорит иной раз даже против несомненного чиншового права", то в Новоросії "вотчинник не спорит пока с поселенцами даже и в том случае, когда они несомненные арендаторы"³²⁵.

Голова Одеського юридичного товариства (общества) М. В. Шимонівський визначив чиншове право найбільш точно – як "право вечного чинша, как возникающее не из срочного договора и заключающее в себе право владеть, пользоваться и распоряжаться недвижимым имуществом, отчуждать его и передавать по наследству, с условием лишь вечного платежа определенного чинша в пользу собственника, имеет характер особого вещного и притом бессрочного права на недвижимые имущества"³²⁶, причому чиншове право не треба сплутувати з орендним правом, що виникає з угоди тимчасового ("срочного") найму³²⁷. О. Боровиковський визначив чиншове право як "право бессрочного владения и пользования чужою землею с правом собственности на постройки на ней, причем однажды установленные между владельцем и вотчинником условия не могут быть изменяемы иначе как по взаимному согласию сторон или по решению суда"³²⁸. Він також вказує на недосконалість терміна "чиншове право".

У середовищі науковців і юристів ХІХ ст. точилася гостра дискусія з приводу походження чиншового права: чи воно виникло ще за часів Великого князівства Литовського, а потім перейшло в Польщу, чи воно є породженням польського права, а також про те, чи є чиншове право речовим, який зв'язок воно має з сервітутами, який їх зв'язок з німецьким (магдебурзьким) правом³²⁹. Ця, безперечно, дуже змістовна дискусія має стати об'єктом дослідження істориків права, нас же цікавить звичайний аспект проблеми. Варто зауважити, що дослідники часто помічали в давніх документах, де йшлося про чиншове право, нормативну плутанину, яка завжди вказує на наявність звичаю.

Чиншове право було запроваджене при польському пануванні, коли міські та сільські мешканці не мали права купувати нерухоме майно у власність (Конституція Іоанна Альбрехта, 1496 р.), а держава потребувала робочих рук під час освоєння нових або незаселених територій. Щоб зацікавити селян переселенням в інше місце, їм давали землю на умовах, які склалися під впливом німецького (магдебурзького і саксонського) права. Зокрема, встановлювалися договірно-зобов'язальні відносини між орендарем та господарем на вічно-спадкову оренду землі (практично, право володіння і користування). Домовленості закріплювалися на час введення чиншового права в "актах" і "письмових угодах", які нерідко мали назву "привілеїв", і затверджувалися верховною владою або ж мали усний характер.

Головні домовленості та зобов'язання полягали в тому, що:

- землевласник надавав в оренду ділянку землі орендареві;
- за оренду встановлювалася раз і назавжди незмінна плата ("оброк"), яка називалася "чинш";
- плата була мінімальною, могла бути грошовою, натуральною і за відробіток;
- землевласник не мав права виселити чиншовика навіть за несплату чиншу, а тільки присилувати його до сплати;
- право користування/володіння цією ділянкою було вічним;
- орендар мав право передавати цю землю через спадок своїм правонаступникам і спадкоємцям, перепродавати своє чиншове право іншому володільцю;
- орендар мав право користуватися як з ґрунту, так і з надр земельної ділянки³³⁰.

О. Боровиковський, пропрацювавши суддею в Одеській Судовій палаті тривалий час, не раз стикався зі справами чиншовиків, тож з'ясував деякі цікаві моменти, зокрема, можливість безвідплатного "чиншового права", а також те, що чиншовому праву (у тому сенсі, як його розуміли самі чиншовики) більше підходить епітет "бессрочный", аніж вічний; він також зараховував до розряду чиншовиків так званих "гарціалістів", які не сплачували чинші, а мали землі у вічному володінні й користуванні на спадковому праві за якісь заслуги³³¹ тощо.

У Речі Посполитій чиншове право тривалий час було вигідним як землевласникам, так і чиншовикам. Оскільки вільні поселяни освоювали нові простори, земля не пустувала. "При обильном количестве пустопорожних земель и редком населении, владельцы таких незанятых пространств охотно отдавали их в пользование всякому, кто желал поселиться и обрабатывать

землю³³². У договірних відносинах між чиншовиком і вотчинником були передбачені взаємовигідні умови, наприклад, те, що плата вотчиннику доповнювалася іншими вигодами (щорічний ремонт греблі, надання "бджолиної десятини", доходів від питейного продажу, від забою худоби і птахів тощо); чиншовикам також надавалися певні вигоди: рибальство в ставках вотчинника, користування хмизом у лісах, пасовиськом для худоби, право молоти хліб у млинах вотчинника тощо³³³. У XIX ст. чиншові відносини встановлювалися у такий спосіб: вотчинник (власник), замисливши організувати у себе торгово-промислове поселення або залучити хліборобів до обробки своєї землі, "пускав чутку" про свою готовність роздавати землю для заселення і для обробки на взаємно-вигідних (як для поселенців, так і для нього самого) умовах. Причому "обычай выработал основной тип этих условий. Сводились они к тому, что желающие станут не временными рабочими вотчинника, а "жителями" данной местности"³³⁴. Поселенцям доводилося витратитися на забудову й обзаведення господарства, зате вони здобували право осідлості не тільки для себе, а й для своїх дітей та онуків "на вічність". Власнику також були вигідні ці умови, оскільки чиншовики – не прийшли орендарі, а постійні мешканці, які не ставилися по-хижацьки до землі. За угодою, вотчинник отримував хоч і невеликий, проте стабільний прибуток у грошах і частковий відробіток. Це була ситуація, коли "обоюдная выгодность договора есть самая надежная гарантия его нерушимости"³³⁵.

Однак у XIX ст. необробленої і незайнятої землі стало вже значно менше, тож вона зростала в ціні. Землевласники, які здавали землю за чинш, переконувалися, що така плата для них не вигідна, тож кількість нових чиншових договірно-зобов'язальних відносин різко зменшилася.

Після приєднання Маніфестом від 30 жовтня 1794 р. територій, що перебували під Польщею, до Росії населенню були гарантовані усі його попередні права. Указ від 25 червня 1840 р. поширив закони Російської імперії на всю територію Росії, зберігши, проте, законність актів, здійснених дотепер. І, отже, сила чиншового права збереглася. Так, Височайший Указ від 25 червня 1840 р. пунктом 4 надав право судити юридичні відносини приєднаного краю за законами імперії, при цьому обговорення юридичних правовідносин, які діяли раніше в приєднаній країні, треба було розглядати за її законами за однієї умови: якщо правовідносини базувалися на актах і документах.

Однак специфікою чиншових договірно-зобов'язальних відносин якраз було те, що вони, принаймні на XIX ст., перейшли з розряду права в звичай, хоча на ранніх етапах його введення і практикувалися усні домовленості

замість письмових. У таких випадках “отношения сторон определялись обычаем, действовавшим в Польских и Литовских владениях”³³⁶. Чиншові відносини часто встановлювалися за звичаєм і не підкріплювалися юридичними актами та документацією. Вигідність умов чиншового права для кожної зі сторін була настільки очевидною, що контрагенти не дуже піклувалися про письмові угоди. З погляду народної правосвідомості, як вотчинник уявити не міг, що чиншовик може покинути свою садибу, не уступивши її кому-небудь іншому, так само неймовірним було для чиншовика, щоб його вигнав поміщик: “Ведь не заключают же люди договоров не убивать, не грабить друг друга”³³⁷.

У російських судах усі чиншові угоди, укладені не письмово, а за звичаєм, визнавалися недійсними: згідно зі статею 514, т. X, ч. 1, будь-який договір про право користування землею, укладений усно, “не основателен”. Цим відразу ж скористалися поміщики. Оскільки в російському законодавстві про чиншовиків не було згадано, то після відміни Литовського Статуту почали посилатися на статтю X тому про договори (ст. 1691–1713, ч. 1). Землевласники подавали в суд, а рішення були не на користь чиншовиків. Внаслідок цих судових розглядів траплялися випадки знесення цілих поселень, причому досить заможних³³⁸. Чиншовиків почали переводити спершу в розряд тимчасових орендарів, підвищувати з кожним контрактом орендну плату, а тих, хто опирався, виселяли з зайнятої і освоєної землі. За спостереженнями О. Боровиковського, в другій половині XIX ст. явно відчутна тенденція з боку вотчинних економік перевести чиншові відносини на оренду на підставі відсутності письмових доказів³³⁹ (“учредительных актов”).

Пізніше, в 80-х рр. XIX ст., у зв'язку з величезною кількістю судових справ з приводу чиншовиків, Сенат почав видавати укази, за якими, зокрема, “чиншовые отношения могли возникать и по словесным договорам и, следовательно, существование договора о чиншовом пользовании по ст. 409 Устава Гражданского Судопроизводства может быть доказываемо свидетельскими показаниями”³⁴⁰. На думку О. Боровиковського, закони імперії непрямо допускали встановлення чиншового права, хоча прямого визнання його в цих законах немає³⁴¹. Цим викликано величезну кількість судових позовів від чиншовиків. Конфлікти, що виникали на ґрунті чиншових договірно-зобов'язальних взаємовідносин, змусили уряд видати закон від 9 червня 1886 р. “О принудительном выкупе земель, состоящих во владении сельских вечных чиншовиков в Западных и Белорусских губерниях”, за першою статтею якого “все чиншовики, независимо от сосло-

вия и вероисповедания, владеющие вне городов и местечек земельными участками на праве потомственного, бессрочного пользования и распоряжения, с обязанностью отбывать за сие в пользу вотчинника определенные денежные или натуральные повинности, размер которых не подлежит изменению по произволу вотчинника, имеют право воспользоваться этим законом, если докажут установленными законом же способами свое чиншовое владение" (див. закон). Після введення цього закону судові розгляди щодо чиншовиків завершилися.

Схема чиншової угоди (якщо її укладали письмово) була дуже простою: "Я, такой-то, сим добровольным договором заявляю и делаю известным каждому отдельно и всем вообще, что предоставляю жителям такого-то местечка следующие права, которыми могут пользоваться каждый из них порознь и которых ни я сам, ни преемники мои или наследники не могут и не должны отменить..."; після того перераховувалися всі умови поселення на чиншовому праві, а в кінці повторювалося: "Каковые права во всем исполнить и сохранить обязуюсь как моим именем, так и наследников моих, в удостоверение чего собственноручно подписуюсь"³⁴².

Однак письмова форма угоди була рідкістю, в основному вони укладалися усно. Тому найчастіший спосіб довести чиншове право – послатися на свідків і на людей окольних³⁴³. Іншими доказами були: наступність від предків, чиншові платежі, відбування натуральних повинностей на користь вотчинника, свобода користування землею, її забудова³⁴⁴, давність³⁴⁵.

Варто зазначити, що практика, наприклад, Одеської Судової палати демонструє прямо протилежні рішення в однакових справах. Так, М. Шимоновський неодноразово стикався з ситуаціями, коли "все исковое требование обосновывалось исключительно на показаниях свидетелей", причому рішенням суду чиншове володіння визнавалося³⁴⁶, хоча з правової точки зору ці свідчення були не свідченнями очевидців, а мали скоріше форму свідчень експертів³⁴⁷. Так чи інакше, однак практика визнання чиншового права володіння існувала³⁴⁸. До речі, сам М. Шимоновський належав до тих суддів, які не визнавали чиншові угоди, за винятком тих обставин, за яких ясно і точно констатувалися ознаки договору, тобто те, що свідки були присутні при укладенні угоди або чули про це від обох сторін, або ж бачили, як чиншовик платив володільцю чинш, а той його отримував, і при тому отримував його саме як чинш, а не як що-небудь інше³⁴⁹. На його думку, заява свідка про те, що певна особа володіє ділянкою землі, не є доказом у вирішенні питання щодо чиншового

володіння³⁵⁰. Подібна ситуація була зі свідченнями "окольних людей": ті могли засвідчити лише просторові і часові межі земельного володіння, однак договірних відносин між власником землі й орендаром чи чиншовиком, розмір орендної (чиншової) платні засвідчити не могли, тому суд відмовляв у клопотаннях, заснованих на їхніх свідченнях³⁵¹. На противагу М. Шимоновському, суддя тієї ж палати О. Боровиковський стояв на інших позиціях і вважав своїм обов'язком не скривдити чиншовика³⁵². Таким чином, рішення Одеської Судової палати щодо чиншовиків нерідко були діаметрально протилежними³⁵³.

В архівах України, зокрема у фонді Київського, Подільського і Волинського Генерал-губернатора (ЦДІАК), зберігається багато справ чиншовиків: справа за скаргою громади містечка Тульчина на управляючого тульчинським маєтком графа М. Потоцького за несправедливу вимогу чиншу³⁵⁴; скарга селян с. Насташки Васильківського пов. Київської губ. про несправедливе відібрання у селян худоби і майна за несплату чиншу³⁵⁵; "прошеніє" чиншовиків с. Курбачівки про повернення їм 97 дес. землі, яка перебувала у їх користуванні і була відібрана власником цього села Римським-Корсаковим³⁵⁶; скарга селян-чиншовиків с. Процуки на місцевого власника графа Пляттера за збільшення чиншу вдвіч³⁵⁷; скарга селян-чиншовиків на управителя маєтком с. Юрашів Мошинського за розпродаж садибних та орних земель, що належали скаржникам³⁵⁸; "прошеніє" селян-чиншовиків про відновлення відібраних землевласником Чарнецьким прав на хутір і сади³⁵⁹; скарга селян с. Погоріла Вінницького пов. Подільської губ. за притиснення з боку управляючого маєтком землевласниці Собошчанської у користуванні чиншовою землею³⁶⁰; скарга селян-чиншовиків с. Обідне Брацлавського пов. Подільської губ. на поміщика Присеслицького за захват частини чиншових наділів³⁶¹; справа про виселення доктором Колткевичем селянина с. Калюсика Ушицького пов. Подільської губ. із садиби, якою він володів на чиншовому праві і побудував там 28 років тому на польовій землі хату³⁶²; справа про виселення селянки с. Чорнорудки поміщиком Івановським із садиби, якою вона володіла на чиншовому праві³⁶³; скарга селян-чиншовиків с. Велика Чернявка Бердичівського пов. Київської губ. за відібрані в них чиншові землі³⁶⁴; скарга селянки Київської губернії щодо захвату чиншової землі³⁶⁵; "прошеніє" селян с. Саражинці Бердичівського пов. Київської губ. про повернення їм відібраної місцевим поміщиком чиншової землі³⁶⁶; скарга селянина с. Тарасівки Ямпільського пов. Подільської губ. щодо виселення його з чиншової землі³⁶⁷; скарга селян-чиншовиків с. Михайлівки Могилівського пов. Подільської губ. на управляючого маєтком за знищення межо-

вих знаків, що визначали кордони чиншових земель³⁶⁸ тощо³⁶⁹. В маєтках Потоцьких проживала велика кількість чиншової шляхти, яка поселилася тут протягом 1798–1802 рр. Звенигородсько-Уманський повітовий суд розглядав справи проти утисків графом Потоцьким чиншової шляхти в селах Уманського пов. В селах Рубаний Піст та Ризина економ Цандле, використовуючи конфлікт між чиншовою шляхтою і місцевими селянами, наказав останнім розібрати шляхетські будинки. Причиною суперечності між економією та чиншовиками стала відмова шляхти погодитися на збільшення чиншу. Будинки було розібрано, а 19 родин шляхтичів вивезено за межі Звенигородського пов. Однак через те, що на Уманщині майже всі населені пункти належали Потоцькому, чиншовики не могли ніде оселитися. Після втручання судової влади шляхту повернули і при сприянні уманського земського комісара розмістили між інших жителів, а графу від імені російської влади було рекомендовано в майбутньому утриматися від подібних дій³⁷⁰.

У скаргах селян, де висловлено обурення з приводу неправильно розірваних угод, дуже відчутні народні правові уявлення щодо чиншового права. Так, у скарзі селян с. Катеринівки Житомирського пов. говориться про те, що місцевий поміщик Ф. Мошинський продав їхні садибні й орні землі: "Земля от просителей отобрана и продается лицам, желающим таковую приобрести"³⁷¹. Позивачі аргументують свої права тим, що їхні предки володіли цією землею з 1800 р.³⁷², тобто вони "старинные и непрерывные чиншовики, и ни в каком случае не можем быть лишены вечно чиншовых прав наших"³⁷³. У "прошенні" селян с. Калитинки Ямпільського пов. вказується, що їхніми чиншовими землями володіли ще їхні прадіди (1885)³⁷⁴, в "прошенні" селян с. Процуки Ровенського пов. Волинської губ. (1884) зазначено: "Из давних времен, до 100 лет еще предки наши владели участками земли графа Пляттера на чиншовых правах с платежом чинша: первым из нас по 7 рублей 50 коп., вторым, по 3 рубля 75 коп. и третьим, по 3 руб. 75 коп."³⁷⁵. Щодо чиншових оплат, за справами з'ясувалося, що до 1876 р. чиншовики платили по 10 руб. 50 коп. за 6 дес. орної землі, а за користування садибами чиншу взагалі не сплачували (поміщик збільшив чинш до 25 руб., а за садибні ділянки за кожну сажень по 1/4 копійки)³⁷⁶.

У судових справах нерідко вияснялося, що договірно-зобов'язальні відносини предків селян-чиншовиків XIX ст. і землевласників базувалися на звичаї. Звичаєвий характер мали визначення розмірів грошового чиншу, натуральних повинностей, "лаудемій" (платня за перехід ділянки до іншого чиншовика), "божого гроша" – розміру регулярної (через кожні 10–20 років) надбавки на чинш тощо.

Так, у справі щодо скарги селян с. Калитинки Ямпільського пов. братів Шевчуків зазначено, що їхній батько користувався садом у поміщицькому лісі "за наймом за особою платою, незалежно от инвентарной повинности за инвентарную землю"³⁷⁷. Природно, що такі чиншові угоди не включалися в інвентарні книги, тож їхня законність не могла бути доведена. Позов братів не було задоволено. У "прошенні" уповноважених с. Пологи Васильківського пов. Київської губ. селян-чиншовиків висловлено прохання відшукати "чиншові квитки", що підтверджують довголітнє володіння на чиншовому праві землями поміщика (1888)³⁷⁸.

В Одеській Судовій палаті розглядалася така справа: за письмовою "умовою" від 27 квітня 1830 р. настоятель Луцького Тринітарського монастиря "віддав" титулярному раднику Михайлу Соколовському із землі, що належала на той час монастирю, ділянку с. Яровиць біля м. Луцька, 4 морги в указаних в угоді кордонах, – надаючи Соколовському землею цією "владеть навсегда", з правом будувати будівлі за умовою щорічного платежу монастирю по 25 злотих. Соколовському було дане "повне право" – "даже без сношения с монастирем" – ту землю і будови "кому пожелает продать, переуступить или же дарить, на тех правах, на каких сам владеет", аби тільки монастир отримував дохід, однак вже не по 25, а по 40 злотих. Ні ксьондзи, ні Соколовський та його спадкоємці не мали права ні збільшувати, ні зменшувати умовлений "чинш"³⁷⁹. В ході судового розгляду з'ясувалося, що земля і будинки, зведені на ній, передавалися у спадок, продавалися і т. д., а за цей час землі монастиря стали казенними. Судова палата визнала чиншове право на згадані землі безсумнівним.

Інша угода мала такі нюанси: між вотчинником і "вольним хлебопашцем", який поселився на поміщицькій землі в м. Т., "заключается трехгодичное следующего содержания условие: "1) вотчинник" отпускает помещицью землю под усадьбу, застройки и огород, а также пахотную и сенокосную в указанном количестве, за определенную ежегодную денежную плату, а так как означенный вольный хлебопашец "пользуется" наравне с прочими жителями, примолом в мельницах хлеба", то за це повинен відпрацювати два дні в рік при ремонті греблі; 2) "оседлый хлебопашец" обязан вести себя порядочно, как пристойно доброму хозяину"; тут же обговорюється зміна умов: "хотя с давних времен уплачивалось менее оброка, но взамен работали другие повинности, так что хлебопашцам казалось обременительным, а для экономии в вытребовании таковых затруднительным; тоже давали пчельную десятину, которая отныне уничтожается; а взамен всего прежнего постановлено вышепоясненное", а саме: грошова плата і два дні відробітку;

3) оскільки хлібороб, який поселився на поміщицькій землі, сам побудував хату й господарчі прибудови, "в случае окажется послушным и дерзким противу управления сего имения, или же не пожелает держать сей земли, а захочет переселиться в другое место, то управление обязано уплатить за строения по оценке тамошних хозяев"³⁶⁰. Аналізуючи цю угоду, в якій не сказано ні слова про чинш, О. Боровиковський кваліфікує її як чиншову, про що свідчать слова: "вольный", "оседлый" хлібороб, "поселившийся с давних времен" на поміщицькій землі, "купивший" или "построивший" там усадьбу, владеющий этой усадьбой, пока "не пожелает долее держать сей земли, а захочет переселиться в другое место", а трирічний термін лише стосується величини чиншу³⁶¹.

4. Звичаї купівлі, продажу та обміну

Варто зауважити, що хоч українська традиційна культура і не відзначається розвиненістю звичаєвого торгового права, як, скажімо, у східних народів, і серед українців до початку ХХ ст. взагалі практично не було купецького стану, а інтереси середньої та великої торгівлі й бізнесу часто представляли євреї, усе-таки певні торгові традиції в Україні були. Вони виявлялися в звичаях ярмаркування, торгових звичаях українських ремісників та в чумацькому промислі, який на середину ХІХ ст. занепадає у зв'язку з активним будівництвом залізниць. Це окрема галузь звичаєвого права, яка вартує окремого монографічного дослідження. Що стосується селянського побуту, то тут, звичайно, також були звичаї, пов'язані з процедурою купівлі-продажу й обміну.

У питанні купівлі-продажу варто розрізнити такі підтипи:

- купівля-продаж нерухомості;
- купівля-продаж рухомого майна.

Природно, купівля-продаж нерухомості практично були неможливі в умовах кріпосницької дійсності. Саме тому тут відразу "випадає" із аналізу великий хронологічний етап (формально – дві третини ХІХ ст., а фактично – набагато більше) і значна частина українського селянства.

Дещо інакшою була ситуація в середовищі державних селян (козаків, "старозаїмочників" тощо). Тут селяни здійснювали купчі, заставу на землю, хоча по закону не мали права цього робити (див. параграф про старозаїмочників). У цій сфері українці мали досить стійкі традиції, розквіт яких припадає на ХVІІ–ХVІІІ ст. у зв'язку з багатоземельністю, що виникла в регіоні Лівобережної України та Слобожанщини під час колонізації їх на так званому

заїмковому праві. Ряд документів на придбання землі є в згаданому збірнику І. Луцицького. В них можна виділити кілька цікавих закономірностей.

По-перше, це сам факт письмового оформлення угоди. Щоправда, купчі склалися переважно тоді, коли одна зі сторін була громадою села.

По-друге, це вказівка на право покупця передавати у спадок своїм дітям та внукам і, в свою чергу, право дітей та онуків продавати чи заставляти придбану ділянку.

"Ми³⁸², громада села Подставок, ижесмо продали лесок Луговщину, которий дал на церковсь его Милость Пан Василий Тамара, Сергееву Василенкову, жителеве своему подставскому, коп за восемь. Которий то лесок волно ему... и детем его продать и даровати или як хотя на свой пожиток лепший обернути..."³⁸³.

Уточнення щодо права дітей і внуків є не випадковим. Як зазначалося вище, в народній правосвідомості навіть у ХІХ ст. нерідко не розрізнялися поняття "купувати" і "брати в оренду". За народними уявленнями, можна було "купити" землю на рік-два. А термін "купувати" у документах ХVІІІ ст. фігурує як "уступати" (що також саме по собі не має значення "назавжди").

По-третє, купча укладалася в присутності керівників сільської громади ("Щосмо и писмо дали. Гаврило Бузук, атаман, и Рицко, войт, и при том бил Дацко Хведоряченко и Тимош Сухомлин, и много людей зацних и вери годних при том било"³⁸⁴).

Таких документів немало. Отже, у ХVІІ–ХVІІІ ст. українські селяни і козаки мали досить високу культуру правового закріплення процедури купівлі-продажу, відповідні до правового поля Литовських Статутів. Тобто традиції правового укладення угод на купівлю-продаж існували. Що ж сталося в ХІХ ст.?

Звернувшись до архівних матеріалів, зокрема результатів перевірок у 1880-х рр. Київським, Подільським і Волинським Губернаторством діяльності волостей, побачимо інакшу картину. Ревізія мала на меті з'ясувати різні питання діяльності волосних управ – склад населення, сплачувані повинності, стан самоуправління, діяльність волосних судів тощо. Розглядався й стан діловодства. Перевірки з'ясували, між іншим, що "сделки о продаже крестьянами части земельных усадебных и полевых наделов совершены в нарушении 167 ст."³⁸⁵, "разного рода сделки совершаются без свидетелей"³⁸⁶, "по книге на записку сделок и договоров в настоящем году не записано ни одной сделки"³⁸⁷. Так, наприклад, у Баранівській волості Новоград-Волинського пов. "Книга на записку сделок ведется с 1891 г., в настоящем году ни одной сделки еще не вписано" (арк. 313 зв.). Городничая

волость "В книгу на записку сделок и договоров не вписано ничего" (арк. 319 зв.). Те ж саме йдеться про Почаївську волость (арк. 325 зв.), Дубенську волость Дубенського пов. (арк. 327 зв.) та ін. Більшість волостей не мали записів у книгах взагалі або за останній рік чи два.

Причому це стосується не лише актів купівлі-продажу, а й оренди, заповітів тощо. Якщо зрідка й траплялися записи, то без підписів свідків, затверджені лише старшиною.

Загалом простежується цікаве явище: оскільки в цей період стан селянського землекористування характеризувався значною подрібненістю ділянок, які, за законом, не можна було подрібнювати і відчужувати, то селяни й волосні писарі вдавалися до різних хитрощів. Так, наприклад, в Омельчівській волості книга для запису угод (сделок) була заведена лише в 1889 р. За один рік там було зафіксовано чотири угоди на купівлю-продаж ("переуступки"). "По этим сделкам крестьянами переуступлены своим односельцам в вечное и потомственное пользование части подворных участков и при этом, вероятно, с целью замаскировать раздробление участков, воспрещаемое законом (ст.167), переуступаются в совместное пользование"³⁸⁸.

Усі ці факти свідчать про те, що в останніх декадах XIX ст. угоди про купівлю-продаж ("уступку и переуступку") землі велися "домашнім порядком", тобто за звичаєм. А звичаєві угоди, як було сказано у вступі до розділу, зводилися до усної домовленості та розпивання могорича. Кількість їх сьогодні встановити неможливо, однак можна припустити, що було немало, адже подільність сімейств і, відповідно, подрібнення земельних наділів змушувало збіднілих селян продавати свої мізерні ділянки (землю селяни продавали, оскільки були не в змозі сплачувати податі³⁸⁹), а заможніші скуповували їх, щоб забезпечити виділених синів землею.

Причини того, що угоди купівлі-продажу ніяк не переходили в розряд правових, зумовлені "нестиковкою" діючого законодавства з реальною соціально-економічною ситуацією. Заборона відчужувати подрібнені ділянки, з одного боку, та заборона укладати в волосній управі угоди щодо майна ціною понад 100 руб., з другого, змушувала селян всіляко обходити закон, уникати будь-яких стосунків з "начальством" (волосними управліннями), а якщо така ситуація виникала, усіяко "завуальовувати" реальний стан речей, тобто перемагав звичай.

Узагалі предметом купівлі-продажу в XIX ст. могли бути різноманітні речі, рухомі і нерухомі. Товар поверненню не підлягав, хоча були винятки. Так, П. Чубинський наводить такий приклад: "Миколаївський волосний суд Проскурівського пов. слухав скаргу селянина на однодворця, який продав

йому коня за 25 рублів сріблом, ручаючись під час продажу за якість коня. Однак той вивився негодящим, він оцінювався не більше восьми рублів. Суд ухвалив, що оскільки кінь не може приносити користі селянину, а однодворець не визнає його "порчі", то однодворець повинен віддати селянину 17 руб., а вісім рублів лишити собі "в виде вознаграждения за пропуск ярмарки"³⁹⁰, на якій він міг би продати цього коня. За інформацією І. Шаровкіна з Харківщини, відкупляти можна нерухомість (садибу з хатою, старозаймочний сад, левадку), однак протягом трьох років³⁹¹, рухомість повертати не можна.

Траплялися випадки, що одинока людина похилого віку продавала хату за невелику суму з тим, щоб нові господарі "доглянули" її в старості і поховали³⁹².

Звичаєву суть має і така інформація: на Харківщині сільська громада визнавала ті угоди, які були заборонені 110 ст. "Местного Положення о крестьянах", наприклад, продаж хати з правом користування садибою, не членам громади³⁹³.

У волосних судах справи з приводу розірвання угод купівлі-продажу мали характер скарг на невчасно виплачені гроші, неякісність "товару".

"Куп'янський волосний суд Куп'янського пов. Харківської губ. розглядав скаргу державного селянина М. на державного селянина Р. "за то, что он, купивши у него, М., лошадей за 29 р., и дав в задаток 4 р. 50 к., остальные 24 р. 50 к. просил обожждать ему до 25 декабря 1870 г., но и по настоящее время не отдал ему"³⁹⁴. Позивач вимагав, щоб покупець повернув йому коня, і був готовий віддати завдаток. На це відповідач став вимагати 1 р. за прогодування коня. Після такої дискусії суд постановив: повернути коня попередньому власникові, а покупцеві повернути завдаток, а оскільки покупець користувався конем для вигоди власного господарства, то відмовити йому у вимозі повернути за прогодування коня 1 руб.

Рокитнянський волосний суд Ковельського пов. розбирав таку скаргу: селянин купив у іншого за 16 руб. бичка, віддавши 5 руб., а решту – 11 руб. – зобов'язувався віддати через місяць. Через кілька днів продавець з'явився до покупця, саомуправно забрав бичка і заявив, що віддавати 5 руб. не збирається. Суд ухвалив негайно віддати бичка назад, за самоуправство взяти з продавця 50 коп. сріблом, а 11 руб. повинні бути сплачені через місяць³⁹⁵.

Обмін у селянському середовищі – досить поширене явище. Найчастіше мінялися худобою³⁹⁶, часом навіть садибами з хатами і без них, городами, "полями"³⁹⁷. Процедура, як правило, здійснювалася "око за око"³⁹⁸, "голову на

голову³⁹⁹ або з "додачею" ("придачею")⁴⁰⁰, здебільшого грішми, які віддавалися відразу ж при обміні або в розстрочку⁴⁰¹. Триліський волосний суд Чигиринського пов. скріпив договір, за яким один селянин "уступив" іншому (обміняв) свій власний город з будівлями (хатою, повітками, клунею і огорожею) на точно такий же город з хатою і повітками і в такому самому стані⁴⁰².

Процедура обміну була подібною до процедури купівлі-продажу, обов'язково розпивався могорич⁴⁰³.

Обмінані речі можна було повертати. Так, волосний суд в Богодухівському пов. Харківської губ. прийняв рішення "розмінятися", тобто повернути один одному виміняну худобу, оскільки один з коней виявився нездатним до роботи" або стягнути з його першого власника 25 руб. чи наказати різками⁴⁰⁴.

Отже, проаналізовані факти свідчать про те, що сфера купівлі-продажу та обміну в селянському середовищі цілковито перебувала у віданні звичаю.

Сказане вище стосувалося етнічних українських земель, що перебували в межах Російської імперії. Стосовно західноукраїнських земель, то в цьому питанні є певні корекції. Історично склалося так, що тут правова культура звичаїв купівлі-продажу раніше запроваджується в сільській місцевості.

Щоправда, в книгах нотаріальних записів⁴⁰⁵ актів купівлі-продажу в середовищі селян практично немає, що пояснюється тим же фактом, котрий обумовлював подібні ситуації в Російській імперії, де селянські майнові справи на суму до 100 руб. розглядалися в місцевих волосних правліннях. Навіть коли траплялися окремі записи щодо заможних селян, то вони мають цілковито правовий характер.

Більше інформації щодо звичаєво-правової традиції на селі містять так звані "війтівські книги" або книги "громадських урядів". Аналіз цих книг (які велися від XVI до XX ст.) доводить, що тут практикувалася письмова фіксація купівлі-продажу земельних ділянок і рухомого майна, проте не настільки часто, що її можна було назвати регулярною. Тим більше, що в XIX ст. у цих "війтівських книгах" записів значно порідшало, на рік припадає в середньому три записи, з них більшість стосується заповітів. І все-таки окремі зразки актів купівлі-продажу є.

У книзі громадського уряду с. Бзянки з'являється запис (kontrakt kupna i sprzedazy) за 1843 р.: Йозеф Полянський з дружиною Катериною продають кавалок свого городу 32 квадрати довжиною і 25 квадратів шириною (форма ділянки намальована графічно) за умовлену суму Ігнацію Войцехові "на його ужиток". Продавці засвідчують: дозволяємо йому (покупцеві) на будь-

якому плацу (місці) будуватися, підтверджуємо, що визначену суму отримали у вищезгаданого покупця у квітні, кавалок віддається "на вечне часи", наші нащадки на цю землю права не мають. Оскільки ми неписьменні, ставимо хресні знаки (хрестики). Під записом є підписи (хрестики): Йозефа Полянського, Катажини (жони), а також Томаша Шафрана (війта), Шимона (Шимка) Зубіка (присяжного), і ще кількох осіб як свідків⁴⁰⁶.

У цьому записі привертають увагу кілька деталей. По-перше, не вказується, за яку суму продається земля; по-друге, подається уточнення щодо дозволу на забудову (очевидно, ділянка розташована поряд з землею продавців, забудова повинна обумовлюватися за так званим "сусідським" правом); по-третє, дотримується важливий принцип громадського засвідчення акту. Цікаво простежити термінологію: з одного боку, запис називається "акт купівлі-продажу", тобто вживається цілком офіційна назва, з іншого, в самому тексті уникається слова "купити", замість нього вживається словосполучення "віддати на вічні часи" з обумовленням, що нащадки продавців на цю ділянку права не мають. Ці факти свідчать про те, що, як і у "великій Україні", так і в Галичині (у даному випадку західній), народно-правовій свідомості притаманний синкретизм.

У записах війтівських книг на позначення акту купівлі-продажу часом вживається термін "prawo". Наводимо ще один зразок акту купівлі-продажу з цього ж села. У перекладі він звучить приблизно так: даний документ складений при здоров'ї та в "przylotności" і підписаний у присутності свідків... Я, Якуб (Яків) Фолейко, маю ділянку (potrobek), яка прилягає з одного боку до Шимка Фолейка, з другого боку до Станіслава С., з третього боку прилягає до ґрунтів Войцеха, ще з одного – до панських мочар; на ділянці є хата (халупа), комора, сіни... Стодолу і ґрунт передаю добровільно Павці Шафранові за 700 польських злотих (800 крон)... з правом жити в старій халупі йому і його дружині до смерті...⁴⁰⁷. Цей зразок демонструє, по-перше, чіткість означення меж (у попередньому зразку додається графічне зображення ділянки) задля усунення в майбутньому непорозумінь; вживається слово "передаю добровільно". З документа незрозуміло, надається право користування чи право власності: з одного боку, сума дуже велика, з іншого, обумовлюється право жити в халупі до самої смерті і нічого не згадується про нащадків.

А ось запис із с. Гломчі від 1849 р. Він так і називається "запис на кавалок поля": укладається добровільна угода між двома сторонами. З однієї – "відомий" Антон Співак, з другої – Данко Стралко, згодніся добровільно поміж собою в присутності уряду громадського і "людях гідних",

що Антон Співак віддає кавалок землі Данкові Стралкові (вказано межі) за 22 ринських. Антон Співак визнає, що ні він, ні його жінка, ні його наступники (нащадки) не будуть претендувати на той кавалок і не матимуть на нього ніякого права⁴⁰⁸.

Подібними є записи з інших сіл, зокрема з Місця П'ястового: укладається добровільна угода про те, що Матеуш Вавшкович віддає кавалок поля (визначаються межі) Валенту Венгржинові за певну ціну. Ні Матеуш Вавшкович, ані його дружина і діти з цього часу "до ґрунту не мають права"⁴⁰⁹.

Укладається добровільна угода між Яном Міхною, з одного боку, і Антонієм Аскларом, з другого. Ян Міхна одичив (отримав у спадок) по батьку своєму ґрунт ("чвертку") на вічне право і на вічні часи без відбування повинностей за нього. Ян Міхна укладає з Антонієм Аскларом контракт купівлі-продажу, віддаючи цю свою землю за 766 ринських⁴¹⁰.

Запис від 1815 р. містить зразок угоди про обмін земельними ділянками: Андрій Кмець, мешканець с. Бзянки, міняє із дідичного (спадкового) ґрунту шматок поля під назвою гірка на Лозах довжиною 152, а шириною 50 ліктів "podług dobrowolnej między sobom zawartey ugody" з правом забудови на ділянку Петра Зубіка з доплатою від останнього у кількості 278 злотих. Землю відступає "wiecznymi czasy na dziedzictwo"⁴¹¹.

Практикувалася у селянському середовищі даного регіону й застава. Так, у книзі громадського уряду с. Гломчі міститься опис майна селянина під заставу, куди входило нерухоме (халупа, стайня) і рухоме (борони, віз, кросна, зерно) майно⁴¹².

Наведені матеріали, звичайно, не можуть свідчити про весь західно-український регіон. Однак в них відчувається намагання громадських урядів принаймні час від часу здійснювати операції з нерухомістю відповідно до закону, хай навіть у дещо наївній формі.

* * *

Звичаєві економічні договірно-зобов'язальні відносини в Україні відзначаються різноманітністю та варіативністю. Це зумовлено соціальною структурою господарства, зокрема поділом стану селянства на різні категорії (тяглі, піші, халупники), внаслідок чого виникала економічна потреба взаємодії і кооперації поміж різними селянськими, з одного боку, і селянськими та поміщицькими господарствами (економіями), з другого. В основі звичаєвих економічних відносин лежить принцип обміну. Власне, економічна народна правосвідомість якраз і бачила всі вивчені у цьому розділі економічні відносини як відносини обміну в різних формах: як

взаємний обмін послугами, обмін тяглової худоби на селянську працю, селянської праці – на частину врожаю тощо. Саме завдяки цим відносинам українське село змогло вижити у надзвичайно складних умовах натурального господарства та перехідного етапу від натурального господарства до товарно-грошових відносин. ХІХ ст. цікаве тим, що в цей період виробився складний симбіоз традиційних звичаєвих форм економічного співробітництва з новими капіталістичними формами. Часом досить складно відділити звичаєві форми від правових, оскільки нерідко якесь положення закону так глибоко вкорінювалося в побут селянства, що в народній правосвідомості починало фігурувати як давній звичай. Та, власне, і не потрібно хірургічним розтином роз'єднувати звичай і закон, оскільки йдеться про звичаєво-правову культуру народу, яка ввібрала в себе різностадіальні явища – і офіційної правової і звичаєвої традиції.

Звичаї сусідського типу можна віднести до договірно-зобов'язальних з таким зауваженням, що ці угоди мали скоріше не обов'язковий, а моральний характер, порушення їх не викликало ніяких юридичних наслідків (згадаймо толоку), хоча нерідко основою їх була взаємна вигода ("супряга").

Стосовно економічних звичаїв, що виникають із права користування, то всі вони вкладаються в досить просту схему: право користування надавалося за відробіток або за платню (натуральну, грошову, натурально-грошову). Винайм робочої сили відбувався також за натуральну, грошову, натурально-грошову оплату. Однак найцікавіше в народній економічній стихії українського села ХІХ ст. – це комбінації різних видів договірно-зобов'язальних моделей, в основі яких лежав принцип господарської доцільності.

Стосовно часової диференціації економічних звичаїв, то тут, звичайно, є певні особливості дореформеної (щодо кріпацьких сіл) та пореформеної доби. Так, можна навіть задля певної специфікації виділити так звані "кріпацькі" економічні звичаї, які регулювали позаправові відносини між поміщиком і залежним селянином. Однак при всій їхній "етнографічності" (наприклад, звичаї відробітку за "гарнці", шарварки, даровщини, толоки тощо), вони цілком вписуються у вищезгадані моделі. Важливою ознакою економічних селянських звичаїв ХІХ ст. була їхня нестабільність: вони змінювалися відповідно до стану того чи іншого господарства, погодних умов, урожайності, демографічних змін, стихійних лих, зміни власників, кількості та якості доріг, віддаленості торгових центрів, ринкових цін тощо. Для них характерна більша гнучкість і мобільність, аніж для консервативного сімейного звичаєвого права.

Пореформений період демонструє активне входження капіталістичних відносин у село і впевнений опір консервативної селянської дійсності. Власне саме в цьому періоді виявляє себе не стільки консервативна правосвідомість, скільки народна правотворчість, що можна прослідкувати на комбінованому застосуванні форм оплат за працю.

Уперше розглядаються чиншові правовідносини, які також значною мірою керувалися звичаєм. Ці відносини повчальні не лише з погляду економічного, а й загальнотеоретичного та регіонального: чиншовиками у більш ранні історичні періоди (XVII–XVIII ст.) були неукраїнці (поляки, німці-колоністи), і власне, чиншові відносини є за своїм походженням неукраїнськими, проте в досліджуваний період – у XIX ст. – внаслідок повної етнічної асиміляції нащадків перших чиншовиків самі економічні договірно-зобов'язальні відносини стають окремою складовою саме української звичаєво-правової культури.

Увесь значною мірою уперше проаналізований матеріал свідчить про багатство й самодостатність української економічної звичаєво-правової культури в XIX ст. та активність процесів народної правотворчості.





ВИСНОВКИ



Дослідження інституту власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX ст., що є першою спробою систематичного вивчення означеної наукової теми, здійснене, з одного боку, через осмислення наукового доробку дослідників XIX–XXI ст. щодо різних питань звичаєвого права, соціальної історії, історії права, а з іншого, – на основі використання нового джерельного матеріалу і застосування сучасних методологічних та методичних засад. Об'єкт дослідження – селянське середовище. Ми навмисне відмежувалися від маргінальних явищ, зокрема звичаїв, що побутували серед ремісників та промисловців, сільського пролетаріату (робітників цукрових заводів, заробітчанських артілей), аби зосередитися виключно на середовищі українського села, хоча деякі паралелі наводилися. Саме такий підхід дав змогу прийти до наступних висновків:

1. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ніколи не перебував у центрі уваги жодного дослідника, очевидно, тому, що ця тема потребує інтердисциплінарного вивчення, широкого залучення історичного, правового, лінгвістичного, етнографічного, фольклорного матеріалів. І все-таки в науці існують багаті традиції вивчення окремих аспектів означеної теми.

Здобутком дослідників XIX ст. є передусім величезна збирацька і класифікаторська робота. За цей час зібрано та опубліковано велику кількість матеріалів етнографічного, історико-правового характеру, здійснювалася систематизація і первинний аналіз першоджерел, розроблялися методичні принципи збирання польового матеріалу. Класичними в українській науці стали праці П. Чубинського, І. Франка, О. Єфименко, О. Кістяківського. Крім цього, велика заслуга у вивченні окремих питань звичаєвого права українців належить також російським та польським тогочасним дослідникам. Встановилися дві основні тенденції у трактуванні звичаю – нормативістська і соціологічна. Незважаючи на певні суперечності поміж представниками цих наукових позицій, результат їхньої сумарної праці створює досить гармонійну картину бачення звичаю.

Початок ХХ ст. характеризується сплеском наукового поступу. Активізується пригасла на початку століття збирацька діяльність, продукуються нові ідеї, з'являються ґрунтовні теоретичні розробки з питань звичаю і права. Величезний внесок у розвиток науки про звичаєво-правову культуру українців зробили представники "Комісії для виучування звичаєвого права в Україні" при ВУАН – А. Кристер, М. Товстоліс, В. Камінський, Є. Єзерський тощо. У подальші радянські часи, зокрема після репресій 30-х, тема звичаєвого права була не в фаворі. Тим вагомішими є окремі праці В. Поріцького, О. Кувеньової, Ю. Гошка, А. Пономарьова, В. Сироткіна.

Залучення опублікованих та неопублікованих першоджерел в обіг пропонованого дослідження дає змогу підтвердити окремі висновки, зроблені науковцями попередніх періодів, в деякі внести певні корекції, а деякі – сформулювати вперше.

2. Систематичне вивчення звичаєво-правової культури українців доводить, що побутування того чи іншого звичаю завжди пов'язане з його господарською доцільністю. Передусім це стосується економічних звичаїв, у чому велика перевага звичаю перед правом. Народна культура українців, етнічна та соціальна історія демонструють постійний процес адаптації звичаїв до зміни економічних умов (від загальнодержавного рівня, до локального – у межах одного господарства), правового поля, навіть природних умов. Ментальність селянина дуже прагматична, однак прагматизм у різних етнічних культурах виявляється по-різному. Це залежить, звичайно, не лише від навколишнього середовища, історичних умов, а й від ментальності народу, яка проявляється у моделях поведінки і формулах мислення.

Виявити форми народної правосвідомості нелегко, оскільки не існує прямих джерел, за якими можна було б їх охарактеризувати. На жаль, у ХІХ ст. (та й наступному) не велось опитувань, які могли б зафіксувати окремі риси народно-правових уявлень. Не існує також спеціальних досліджень на цю тему. У роботі вперше зроблено спробу проаналізувати це явище народної культури, виробити методіку дослідження на основі тодішніх документів. Найяскравіше народна правосвідомість виявляє себе у численних скаргах, "прошеннях" до вищих органів влади, а також у свідченнях селян на судах, які ретельно фіксувалися. Аналіз цих документів дає підстави зробити висновок про те, що головною ознакою народної правосвідомості українського селянина ХІХ ст. є її синкретичність. Іншим джерелом дослідження народної правосвідомості є народна юридична та еконо-

мічна термінологія, вивчення якої з точки зору етимології дає можливість окреслити базові моменти народної правосвідомості. У документах волосних правлінь, волосних судів, громадських урядів, сільських управ активно вживається як офіційна правова лексика, так і звичаєво-правова термінологія. Остання ще зберігає архаїчні форми. Так, у відповідях опитуваних простежується нерозчленованість народних уявлень щодо *власності, володіння і користування*, відчутний архаїчний поділ різних форм майна на "своє", "чуже" і "спільне". Земля, набута за правом першої заїмки, розчищена від лісу тощо вважалася в народі незаперечною власністю селянина, він міг її "своїти", тобто об'являти своєю і розпоряджатися нею на власний розсуд. Термін "купити" нерідко застосовувався до поняття "брати в оренду". У народній звичаєво-правовій та економічній термінології часом виявляється ще архаїчна риса традиційного мислення: заміна абстрактних понять рядом конкретних. Ці та інші приклади доводять, що народно-звичаєва правосвідомість специфічна і потребує антропологічно-емпатичного підходу: вивчення явища правової культури під кутом зору її носіїв.

Ще найперші дослідники звичаєвого права українців – В. Тарновський, П. Чубинський, О. Єфименко – сформулювали одну з головних рис українського інституту власності на землю: подвірне землеволодіння є найприроднішим для української звичаєво-правової традиції. Воно уперто реалізувалося українцями на всьому етнічному просторі, в межах різних законодавчих полів різних держав. Будь-які спроби обмежити звичний спосіб господарювання (наприклад, заборонити селянам подрібнювати земельні наділи, заповідати й закладати казенну землю) або взагалі знищити його, перевівши селян на общинне землеволодіння, майже завжди не вдавалися. У праці чітко розмежовано поняття: 1) "общинне землеволодіння", не притаманне українській економічній і правовій звичаєвій культурі, 2) різні форми "громадського землеволодіння" і 3) народно-правові уявлення про спільну власність. Простежено окремі регіональні особливості селянського землеволодіння, зокрема вперше введено в науковий обіг рідкісні випадки общинного землеволодіння, виявлено його "мутаційні" форми.

Подільність земельних наділів, – генеральна ознака української звичаєво-правової та економічної культури, – зачіпає не лише суто економічну сферу, а й систему сімейних відносин, українську ментальність взагалі. Українці, по суті, тягнуть не до колективних, а до індивідуальних, а точніше, сімейних форм буття. Це виявлялося в особливій неприязні до общинного (земельного і громадського) упорядкування, до великих патріархальних форм сімей. Подільність сімейств і подільність наділів –

взаємопов'язані явища. Вихід молодого сім'ї з великої на окреме господарство зобов'язував до більшої відповідальності та самостійності членів сім'ї; означав вищий статус чоловіка в сільській громаді (оскільки він відразу сам отримував право голосу в громаді, на відміну від представництва від великих патріархальних сімей); вищий статус жінки в сім'ї (оскільки саме їй доводилося приймати багато важливих рішень). При подвірному землеволодінні виразніше, ніж при урівняльно-общинному, виявляються результати особистої ініціативи та підприємливості селянина, його здатності виживати в різних умовах і адаптуватися до політичних, економічних, природно-кліматичних змін.

Подвірне землеволодіння виховувало в селянинові передусім приватного власника, хоча, природно, у XIX ст. на селі офіційно ще не існувало приватної власності. Якраз ставлення селянина до своєї землі, усвідомлення ним свого права робити з "казенною" землею будь-які операції (продавати, закладати, давати у посаг), прикладами про які переповнені джерела, якраз і доводять це. Проаналізовані нами окремі матеріали з XVIII ст. свідчать про те, що головною особливістю народно-колонізаційного права українців було набування первинної власності на землю внаслідок сільськогосподарського освоєння вільно зайнятої землі, тобто колонізація була вільною. "Вільність" треба розуміти як максимальну адаптацію до навколишнього середовища з акцентом на особистій вигоді домогосподаря та його родини, а не цілої общини. Залучення матеріалів щодо колонізації нинішньої Лівобережної України і Слобожанщини дало змогу простежити основні риси українського осадного (колонізаційного) права, виявити закономірності первинного набування земельної власності – задля чіткішого усвідомлення економічних процесів, що відбувалися в XIX ст. на селі та відображення їх у народній правосвідомості. Так, селяни, предки яких здобули землю за правом першої заїмки, мали цілком конкретні правові стереотипи щодо своїх прав на ці землі. Українська селянська правосвідомість означеного періоду часто не приймала поняття "державної" (казенної) власності, як це проголошували офіційні закони. Тема слобожанських "старозаїмочників" та їх народно-правових уявлень у XIX ст. вводиться в сучасний науковий обіг також уперше.

Звичайно, в подвірному укладі були і свої недоліки: економічна невідповідність дрібних селянських господарств, важчі умови для виживання одноосібників порівняно з російськими общинниками і, внаслідок цього, збідніння селян. Подвірне землеволодіння мало свою специфіку: земельні наділи були нерівномірними, що, в свою чергу, спричиняло "різнокаліберність" селян, поділ їх на різні групи, зокрема тяглих, піших,

городників, халупників (бобилів) або, як писалося в радянські часи, це все призводило до соціального розшарування. Однак це був вибір українців, і вони його робили свідомо. Свою етнічну звичаєво-правову економічну традицію вони шанували за будь-яких обставин.

3. Подвірна форма землеволодіння створила в Україні своєрідні привілеї для сімейної власності. Сфера сімейно-майнових відносин у сільській звичаєвій традиції здебільшого ігнорувала офіційне право, керуючись звичаєвим правовим. У роботі проаналізовано різні наукові позиції щодо цієї форми власності. Інформація багатьох джерел переконливо доводить, що для народної свідомості означеного періоду ще не були актуальними уявлення про індивідуальну власність, натомість переважало уявлення про цілісність сімейної власності та про її спільність. Хоча офіційно (формально) кожен селянський двір був записаний за одним домогосподарем, на практиці було інакше. Члени сім'ї розцінювали його як спільну власність, про що свідчить безліч матеріалів волосних судів щодо виділу когось із сім'ї з двору. Нерідко були й зловживання: волосні суди приймали рішення на основі цивільного законодавства, які суперечили звичаєвій традиції, тому селяни часом опротестовували ці рішення у вищих інстанціях.

Опрацювавши чимало джерел, приходимо до висновку, що стосовно української традиції не можна ототожнювати звичай виділу майна та спадкові звичаї. Крім того, українська народна економічно-правова культура виявляє актуальність саме сімейних виділів та другорядність спадкових звичаїв, оскільки в ситуації подільності майна як головної ознаки економічно-правової культури українців виділи за життя домогосподаря відбувалися значно частіше, аніж посмертні поділи.

Позиція О. Єфименко щодо трудового принципу у звичаєвому праві, за яким кожен заслуговує на свою частку майна відповідно до праці, внесеної в господарство, – приймається, хоч і певним чином корегується. Зокрема, звичай наділяти майном при виділі приймаків різних категорій (зятів, прийомних синів і навіть робітників) пов'язується з системою спорідненості, яка існувала в українському селі в XIX ст. Крім того, при всій важливості "трудового принципу" в господарській діяльності селянської родини XIX ст., в останній все-таки існувала ієрархія прав різних членів сімейства, що базувалася на традиційній системі статеві-вікової стратифікації. Українське село досліджуваного періоду належало до типу патріархального, а, отже, найвищий статус мала особа чоловічої статі, яка

була главою сім'ї ("домогосподарем"). Щоправда, він не був повним власником сімейного майна, а лише його розпорядником. Стандартний патріархальний варіант сімейних поділів (виділів і спадкових поділів) вважав синів головними претендентами на сімейне ("батьківське") майно. Лише за відсутністю або неповноцінністю сина (в фізичному чи моральному плані) першочергове право на сімейне майно мали інші члени родини, причому перевага надавалася нерідній особі чоловічої статі (приймакові будь-якої з категорій, в основному зятю-приймаку) перед кровним родичем жіночої статі (донькою), що було викликано передусім господарською доцільністю.

Щодо так званого "жіночого права", то специфіка подільності сімейств в Україні спричинила ситуацію, при якій дружина після смерті домогосподаря є головною правонаступницею домогосподаря при умові, якщо вона в змозі виконувати не лише господарські, а й фіскальні обов'язки. Статус жінки-невістки був на порядок нижчим. Що стосується неодружених жінок (дівчат), то єдине майнове право, яке мали вони в сім'ї батька – це право на отримання приданого. В певних місцевостях, при умові забезпеченості землею, практикувався звичай давати доньці у посаг землю, однак він не був систематичним і залежав від багатьох чинників, зокрема сімейних традицій. Участь жінок у спадкуванні за батьком була нестабільною і непевною. І навіть коли донькам наділялася частка нерухомого майна, то вона була умовною (формальною, символічною), автоматично додаючись до чоловічої (наприклад, частка незаміжньої сестри – до братових часток; частка вдови або старого батька – до частки того сина, у якого вони лишаються на утриманні).

Отже, при вирішенні основних майнових процедур (виділ майна, спадковий поділ) за патріархальним правом народна звичаєва традиція опиралася на статево-вікову стратифікацію: чоловіча стать мала перевагу перед жіночою; повнолітні перед неповнолітніми і перестарілими; рідні (в межах однієї родини) перед напіврідними, нерідними, "законні" родичі перед фіктивними. Народна традиція враховувала й суб'єктивні чинники: працездатність та працьовитість особи, її моральні якості. І ще одна ознака: чим вищий статус особи в родині, тим стабільніші її майнові права в сім'ї.

Специфікою XIX ст. є активізація заробітчанського руху, завдяки чому жінки мали більше можливостей заробити своєю працею вдома або на стороні. Ці заробітки, звичайно ж, використовувалися по-різному: дівчина складала собі на придане, мати могла додавати їй до приданого, визначеного батьком, мати могла тримати гроші "у загашнику" на непередбачені особисті витрати або ж "пускати на сім'ю". Так чи інакше, це посилювало економічну незалежність і, відповідно, соціальний статус жінки.

У монографії уперше вводиться в науковий обіг термін “трансферне майно” на позначення всіх типів майна (придане, подарунки), які при певних обставинах (наприклад, смерті чи розлученні) повертаються у кореневу сім’ю. Крім того, вперше робиться принципово інакший висновок про те, що народна традиція не знає спадкування по висхідній лінії, на відміну від права. Якщо помирає виділений син, а його майно повертається батькові, то це розуміється народом, як повернення майна, хай навіть примноженого, в кореневу сім’ю, а не як спадкування батька за сином.

4. У монографії пропонується принципово новий підхід до розуміння опозиційної до сімейної форми власності, а саме – спільної власності. Їй присвячено окремий розділ. Народні юридичні уявлення про спільну власність значно відрізняються від власне правових положень, від закону: з погляду права, вона є нічим іншим, ніж квазі-власністю, віртуальною власністю. Однак ігнорувати їх у дослідженні про народну звичаєву культуру не можна. Народні стереотипи про спільну власність іменуються у дослідженні терміном “спільна ужиткова власність”.

Аналіз першоджерел дає авторці всі підстави виділити такі форми спільної ужиткової власності: “вольниця”, “гуртова” власність, громадська власність. “Вольниця” – історична форма спільного користування землею, притаманна для перших етапів народної колонізації, коли кожен селянин на певному полі “орав, де хотів” без точної фіксації окремих ділянок за окремими господарями; це стосується також використання угідь: лугів, лісів, пасовищ тощо. За народними уявленнями, все це – спільна ужиткова власність, “нічийне”. У XIX ст. формально “вільних” земель уже не було, однак сама форма народно-правових уявлень виявилася досить живучою. У консервативній за своєю суттю народній правосвідомості, продовжував існувати досить стійкий стереотип “спільної власності” на угіддя, який виразно виявляє себе у так званих сервітутних справах.

Історичні джерела свідчать про те, що до аграрних реформ 1848 і 1861 рр. за звичаєм великі землевласники і селяни спільно користувалися панськими угіддями і це не викликало особливих конфліктів. Проте в другій половині XIX ст. проблеми відсутності у селян достатньої кількості пасовищ і лісових матеріалів влада намагалася розв’язати через уведення різних видів сервітутів. Однак народна правосвідомість не розрізняла поняття *часткове право на чужу власність* (що і є по суті сервітутами) і *право спільної власності*. Право вільного користування угіддями, за народними уявленнями, було природним і зрозумілим. У цьому можна вбачати не

стільки неосвіченість селян, скільки інерцію набагато давніших народно-правових уявлень, за якими спільне користування угіддями усвідомлювалося селянами як давній і незаперечний звичай. Вивчення сервітутних відносин на території України в XIX ст. з погляду звичаєво-правових уявлень народу робиться вперше.

Гуртова власність передбачала, що певною земельною ділянкою (або іншою нерухомістю чи рухомим майном) спільно володіла певна група власників на різних (пайових, дольових, довільних тощо) засадах. Це легальна форма спільного користування товариством селян угіддями й орними землями, нерідко розчищеними від лісу. Однією з регіональних форм гуртової власності є "сябринна" власність, яка в досліджуваній період вже була неактуальною. У роботі переосмислюються сябринні звичаєво-економічні відносини під кутом їх взаємопов'язаності зі звичаєво-правовою та економічною культурою українського селянства XIX ст.

Громадська власність пов'язується з процесом витворення законодавством Російської та Австро-Угорської імперій законодавчих положень про сільську громаду ("общество"), за якими надавалися у розпорядження певні земельні ділянки. Користування громадською власністю хоч і відбувалося під патронатом держави, проте мало свої звичаєво-правові риси.

У зв'язку з народно-правовими уявленнями про спільну ужиткову власність у праці вперше детально аналізується соціальний аспект однієї з форм землевпорядкування, а саме – системи сівозмін, яку окремі дослідники часом охрещували як общинну. На основі аналізу документів доводиться, що вона не має нічого спільного з поземельною общиною. Подвірна форма землеволодіння українців з погляду соціально-господарського передбачала не лише цілковито ізольоване, самостійне або відрубне господарювання, а й самостійне господарювання з елементами колективності. Наприклад, трипільна система передбачала, що ділянки, які перебувають у власності (чи володінні) господаря, в певні частини року ставали спільною ужитковою власністю (пар, толока, переліг). На відміну від відрубних орних ділянок, всі власники черезсмужних ділянок підпорядковувалися черговості сівозмін і не мали права особистої ініціативи. Це зумовлювалося господарською (економічною) доцільністю колективного використання цих земельних ділянок, оскільки лісом, пасовиськами, лугами, плавнями, вигонами тощо, а також водоймами при малому й середньому земельних наділах вигідніше було користуватися більшою ділянкою спільно, гуртом, аніж меншою ділянкою окремо. А тому висновок: дво-

трипільна системи господарювання на черезсмужних ділянках – це специфічна форма подвірного землеволодіння, завдяки якій сезонно застосовуються громадсько-товариські методи господарювання і звичаї.

5. Договірні-зобов'язальне право – одна з найменш досліджених галузей народної звичаєвої традиції. Звичаєві економічні договірні-зобов'язальні відносини в Україні дуже різноманітні й варіативні. У роботі вперше детально розглядаються ті аспекти договірні-зобов'язальних відносин, які безпосередньо пов'язані з інститутом власності.

Науковці ще в XIX ст. виявили окремі стабільні риси договірні-зобов'язальних відносин: 1) угода ("умова") укладалася переважно усно, збільшення в другій половині XIX ст. числа письмових угод не применшило значення усної; 2) умова складалася в присутності свідків, причому в деяких місцевостях залучали у свідки не лише приватних осіб, а й офіційних (з громадського уряду, волосного правління); 3) обов'язковим для більшості угод є її "закріплення" могоричем; 4) розірвання угоди зумовлювало санкції проти винної сторони тощо. Це – "кістяк" звичаєвих угод різного типу. При цьому кожна з "умов" мала свою специфіку, і саме на ній зосереджуємо увагу. У дослідженні зроблено акцент на маловивчених питаннях договірні-зобов'язальних відносин.

Серед сімейних угод чільне місце займали шлюбні угоди, які представляли собою складний обрядовий символіко-правовий комплекс. На відміну, скажімо, від російських шлюбних угод, в українців була відсутня "кладка" – обов'язок сторони жениха оплачувати видатки на частування. Для шлюбної угоди притаманна особлива обрядовість та символічність окремих дій. Угода про шлюб у народному середовищі мала трирівневу структуру і включала в себе: 1) власне угоду про шлюб (згоду на шлюб); 2) господарську угоду – зобов'язання обох сторін щодо внеску в господарство майбутньої сім'ї (придане молодій, частка сина в разі відділення від батька тощо); 3) угоду про весілля (взаємні зобов'язання між батьками та родинами молодих щодо витрат, подарунків тощо; угода зі священником про вінчання; угода з людьми, яких наймають на час весілля (кухарки, музики). Оскільки питання шлюбних угод вже досліджувалися, то положення в цьому розділі лише уточнюють і розширюють саме майновий аспект, на якому в минулому акцентувалося менше. У дослідженні зосереджено увагу на двох останніх рівнях шлюбної угоди, пов'язаних з економічними питаннями.

Специфікою української звичаєво-правової традиції був досить розвинений інститут приймацтва, який включав у себе не лише приймацтво за

шлюбом, а й усиновлення, опіку над неповнолітніми і старими. Особлива розвиненість інституту приймацтва пов'язана з подільністю сімейств і перевалюванням малої сім'ї, яка, з одного боку, постійно потребувала робочих рук, а з іншого, – опіки над непрацездатними (малолітніми, каліками, старими людьми тощо). Звернувшись до народної термінології, неважко помітити, що слів "усиновлення" ("засиновлення"), "опіка" в ній немає. Натомість існує цілком універсальний термін "приймацтво", який є по суті синкретичним, оскільки містить у собі різноманітні, з погляду права, поняття: приймацтво за угодою та усиновлення. Тож угоди про приймацтво були тісно переплетені зі шлюбними угодами (приймацтво зятя), зі звичаями спадкування та виділу майна і народним економічним та звичаєво-правовим інститутом "підсусідства".

У праці пропонується новий підхід до вивчення власне економічних – позасімейних – зобов'язально-договірних відносин: звичаї сусідської взаємодопомоги; звичаї, базовані на праві користування і володіння; звичаї купівлі-продажу й обміну (нерідко синкретичні та комбіновані). Звичаї сусідської взаємодопомоги передбачали рівнозначний/рівноправний обмін працею або послугами між двома (кількома) суб'єктами, коли обидва (всі) спільно почергово виконують (переважно одну й ту ж саму) роботу спершу в одного, потім у іншого і т. д. Окрім традиційно зарахованих у цю групу звичаїв "толоки", "супряги" ("спряжки") сюди включаються також скотарські звичаї, зокрема "випасу на очерідь", "зганяти на салаш". Характерною ознакою звичаїв сусідської взаємодопомоги є те, що вони притаманні переважно для середовища однорідних у майновому відношенні та рівноправних (з погляду юридичних відносин) осіб, і не були обов'язковими. Порушення взаємозобов'язань не зумовлювало ніяких юридичних наслідків, всі вони мали переважно моральний характер (толока), хоча нерідко була взаємна вигода ("супряга").

Ці звичаї, на перший погляд, мало пов'язані з інститутом власності, однак їх розгляд був необхідним для виявлення важливого принципу, який лежить в основі всіх позасімейних економічних звичаїв – це принцип обміну. Він виявлявся в різних формах: як взаємний обмін послугами, як обмін тяглової худоби на селянську працю, селянської праці – на частину врожаю тощо. Власне саме цим відносинам українське село завдячує своєму виживанню в складних умовах як натурального господарства, так і перехідного етапу від натурального господарства до товарно-грошових відносин.

У роботі проаналізовано загальні й локальні свосередності побутування так званого "панського права", оскільки в умовах кріпосництва договірно-зобов'язальні відносини поміж селянами і землевласниками були переважно

звичаєвими. Місцевий звичай міг варіювати тією чи іншою мірою розміри і види повинностей, трудові та побутові взаємостосунки тощо. Причому звичай міг бути настільки потужним і відмінним від чинного законодавства, що становище покріпаченого селянина в окремих регіонах і господарствах могло мало чим відрізнятись від становища вільного. У цьому типі договірно-зобов'язальних відносин дуже важливо, хоча іноді складно, провести межу поміж свідомими діями (доброї волі чи сваволі) землевласника і місцевого звичаю, зумовленого соціально-економічною, природною та історичною специфікою тієї чи іншої місцевості.

Звичаї, базовані на праві користування і володіння, передбачали винайм одним суб'єктом землі, нерухомості, рухомості, робочої сили другого суб'єкта. Порушення домовленості спричиняло певні правові санкції, щоправда, не лише звичаєві. Всі вони вкладалися в досить просту схему: право користування надавалося або за відрібок, або за платню (натуральну, грошову, натурально-грошову). При натуральній оплаті розрахунок вівся переважно з урожаєм (наприклад, з "копи" (скіпщина) або "з снопа"); часом – з площі землі ("уроками по пространству землі"), зрідка встановлювалася фіксована платня натурою. "Скіпщини" і "спольщини" навіть у кінці XIX ст. надавалася перевага при оренді орної землі, частково при оренді сінокосів. Пасовища переважно віддавалися за грошову оплату, хоча й побутували комбіновані форми. Грошові форми оплати за оренду переважали при винаймі будівель (хати, господарських будов, млинів, корчм тощо).

Сільськогосподарський найм на роботу в Україні побутував завжди. Це пов'язано з подільністю сімейств, нерівномірністю земельних наділів і, відповідно, нерівномірністю статків селян, значна частина яких задля виживання повинна була підробляти на стороні, а заможніші – користалися послугами наймитів. Особливо популярними були звичаї "зажону" і "замолоту". Наймана праця за фіксовану платню (натуральну, натурально-грошову чи грошову) широко практикувалася саме в досліджуваній період. Цій формі договірно-зобов'язальних відносин передували більш архаїчні, які фігурують в українських джерелах під такими назвами, як "підсусідництво", "приймацтво" або під дієслівними конструкціями типу "прийти (взяти) в сім'ю" тощо. У монографії простежена спадкоємність між цими двома формами надання сільськогосподарських послуг, яка виявляється в побутуванні синкретичних звичаєвих форм. Так, інститут підсусідства або трудового приймацтва передбачав тривале перебування найманої особи (приймака, робітника) в господарстві власника. Приймак (підсусідок) ставав членом сім'ї господаря, між ними вироблялися відносини трудової спорід-

неності. Звичай "зажону" часом виявляли з цими явищами певну подібність: тоді, коли законщик "поступав у сім'ю" разом з дружиною в повне розпорядження господаря, тобто вони ставали членами трудової сім'ї господаря; щоправда, термін такого трудового співжиття був обмежений. Інший вид "зажону" – коли наймит "ставав від копи", тоді його відробітки були фіксовані. Цей звичай подібний до "скіпщини", хоча й не ідентичний.

При всіх формах найму практикувалися додаткові роботи (відробітки) – "виймки", "гостинці", "басаринки", "послушництво" тощо.

Однак найбільший інтерес становлять комбіновані форми договірно-зобов'язальних відносин на селі, що складає специфіку саме ХІХ ст. і демонструє гнучкість та адаптивність звичаєвої системи.

У дослідженні вперше розглядаються чиншові правовідносини, які також значною мірою керувалися звичаєм. Ці звичаї, іноетнічні за походженням, глибоко вкорінилися в українську звичаєву практику переважно Подільської губернії і частково Півдня України.

Українські економічні звичаї досить різноманітні з кількох причин. По-перше, це значна питома вага натурального господарства в економіці українського села ХІХ ст., що створювало сприятливі умови для тривалого побутування "скіпщини", "сполщини", "зажону" з натуральною і комбінованими формами оплати. По-друге, стабільність звичаєвої практики подільності сімейств та земельних наділів в Україні. Мізерні ділянки не могли прогодувати селян, тому одним доводилося йти в найми, а заможнішим – користатися послугами наймитів і заробітчан. По-третє, такий стан речей був зумовлений і соціальною структурою українського села, зокрема поділом стану селянства на різні категорії (тяглі, піші, халупники), внаслідок чого виникала економічна потреба взаємодії і кооперації поміж різними селянськими, з одного боку, і селянськими та поміщицькими господарствами (економіями), – з другого.

6. Звичаєво-правова ситуація в Україні географічно і хронологічно неоднорідна. Однак при всій відмінності історичних доль Волині, Полісся, Поділля, Подніпров'я, "Малоросії" (у вузькому розумінні слова, тобто Полтавщини й Чернігівщини), Слобожанщини, Півдня України, звичаєво-правові майнові відносини є ідентичними. Відмінності у прийнятті рішень не мають регіональної специфіки. Що стосується Галичини, то хоча відмінність джерел (польська мова, посилання на польську та австрійську правову дійсність тощо) і створює враження інакшості, насправді ж по суті загальні риси звичаєво-правового

інституту власності є стабільними: подвірна форма землеволодіння, відсутність (за винятком окремих мутаційних форм) общинного землеволодіння, подільність сімейств, подрібненість земельних наділів, загальні риси спільної сімейної власності, переважання звичаїв виділів над спадковими звичаями, важлива роль жінки як правонаступниці свого чоловіка, стабільні народно-правові уявлення про спільність угідь, розвиненість інституту приймацтва у різних формах, практика договірно-зобов'язальних відносин, подібність звичаїв взаємодопомоги на принципі обміну, синкретичність народної правосвідомості, активні процеси правотворчості в пореформений період тощо. Ці явища, а точніше їх комплекс, можна вважати етнічною звичаєво-правовою специфікою українського села XIX ст.

Це не виключає регіональної та локальної специфіки реалізації перерахованих явищ. Так, закономірністю історії земельних відносин було: чим менше часу минуло від колонізації нових земель, тим неусталеніші в законодавчому плані ці відносини, і, отже, тим більше можливостей для виявлення і запровадження звичаю. Це стосується Слобідської України, де навіть у пореформений період був наявний певний хаос у земельних відносинах, які ще не вилилися в остаточно закінчену форму і значною мірою регулювалися звичаєм.

На Півдні України до реформи побутувало і подвірне володіння, і общинне; розподіл землі відбувався за кількістю душ, кількістю робітників та кількістю худоби; нерідко існували комбіновані варіанти. Оскільки землі було вдосталь, то поміщики не наглядали за її розподілом, селяни користувалися землею необмежено.

Незважаючи на те, що більшість території України в XIX ст. перебувала у складі Російської імперії (9 губерній – Полтавська, Чернігівська, Слобідсько-Українська (Харківська), Волинська, Київська, Подільська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська), тут практикувався відмінний від решти території Росії поділ селян на основні групи за майновим станом і, відповідно, за сплатою або відробітком повинностей: тяглі, піші, городники, халупники. Ця традиція пов'язує українську систему земельних відносин та селянської організації з європейською. Не можна назвати цю рису української селянської культури суто звичаєвою, проте вона є базовою для неї.

Це не виключає наявності в окремих районах місцевих звичаїв та окремих специфічних груп селянства (наприклад, “десятинщики” на Півдні України, буховинські гуцули “шляхетського походження”, чиншовики західних губерній, “місячники” в маєтках Лівобережної та Правобережної України, “па-

рові", "поєдинки", "комірники" Галичини тощо. Проте навіть своєрідні місцеві форми організації селянства не спотворювали загальноукраїнської картини селянського укладу. Специфікою Карпатського і Прикарпатського регіонів є особлива варіабельність і розвиненість скотарських економічних та соціальних звичаїв. А Західна Україна взагалі демонструє вищий рівень правового регулювання питань, пов'язаних з селянством, та особливу розвиненість інституту громадського землеволодіння і самоуправління. На Півдні України в означений період ширше застосовуються прогресивніші методи господарювання і, відповідно, активізуються товарно-грошові відносини в селянському побуті, в той час як "старі" українські регіони тяжіли до консерватизму та архаїчних звичаїв. Лівобережна Україна і Слобожанщина демонструють особливу живучість звичаєво-правових явищ щодо власності на землю, за якими ділянка, набута за правом першої заїмки або розчищена від лісу ("ляди", "розтреби") є незаперечною власністю селянина. Він мав право розпоряджатися нею на власний розсуд, що суперечило офіційному статусу цих земель як "казених". Поділля показове щодо специфіки звичаєво-правової традиції чиншового права. Полісся і "озерна" Волинь виявляють неординарні звичаї користування лісовими та водоймищними угіддями.

7. Стосовно часової диференціації економічних звичаїв, то тут, звичайно, також є певні особливості дореформеної (щодо кріпацьких сіл) та пореформеної доби. Так, можна навіть задля певної специфікації виділити так звані "панські" економічні звичаї, які регулювали позаправові відносини між поміщиком і залежним селянином. Однак при всій їх "етнографічності" (наприклад, звичаї відробітку за "гарнці", "шарварки", "даровщини", "толоки" тощо), вони цілком вписуються у моделі догіворно-зобов'язальних звичаєвих відносин.

Інша особливість також стосується хронологічного аспекту. Цікаво спостерегти, що і до відміни кріпосного права, і після нього, існувало багато прогалин у законодавстві, які відразу ж заповнював звичай. За часів кріпацтва виникали широкі можливості для "панського" права, яке не можна трактувати виключно як сваволю чи добру волю того чи іншого землевласника. Загалом "панське право" було досить складною системою взаємних прав і взаємних обов'язків між землевласником та залежними селянами або найманими робітниками, що вироблялося як взаємоадаптація потреб і вимог одних і других відповідно до зовнішніх обставин (урожайності, родючості, матеріального стану однієї чи іншої договірної сторони, зміни в законодавстві тощо). Практично "панське право" часто мало місце-

вий характер, але не позбавлені й загальних рис. Так, в усіх регіонах селяни мали право користуватися панськими угіддями безплатно або за незначні натуральні чи відробіткові повинності.

Реформування на селі, недосконалість нового законодавства щодо устрою селян були сприятливим ґрунтом для побутування звичаю. На західноукраїнських землях це виявлялося менше, адже процес реформування селянського устрою розпочався тут раніше, а крім того, реалізувався за чіткими німецькими схемами, однак навіть тут закон не міг передбачити всіх нюансів різноманітного селянського побуту. Що стосується території, котра перебувала в правовому полі Російської імперії, то тут, як видно з "Місцевих Положень", прийнятих у комплексі реформи 1861 р., формулювалися положення цілковито "мертворождені" як для української дійсності. Це стосується передусім тези про те, що володільцем усієї землі колишніх поміщицьких і казенних селян є "общество", а не самі подвірні володільці. Природно, що ситуація де-факто не могла збігатися з ситуацією де-юре. Поререформений період демонструє активне входження капіталістичних відносин у село і впертий опір консервативної селянської дійсності. Власне саме в цьому періоді виявляє себе не стільки консервативна правосвідомість, скільки народна правотворчість.

Проаналізований доробок науковців XIX–XX ст. щодо звичаєво-правової культури українців XIX ст., а також джерела, вперше введені в науковий обіг, свідчать про те, що інститут власності на селі в означений період значною мірою базувався і регулювався звичаєм, часто всупереч закону. Активно побутують архаїчні економічні звичаї, часом витворюється дивний симбіоз звичаю і права, виявляє себе народна правотворчість. Саме звичай став для українського села, та й узагалі – для всієї етнічної культури українців – ефективною формою самовиживання у складних політичних та соціально-економічних умовах в межах іноетнічних держав. На сьогодні багатство й самодостатність української економічної звичаєво-правової культури згаданого періоду складає важливий розділ духовної спадщини українців.





ПРИМІТКИ



ВСТУП

- ¹ *Хвостов В. М.* История римского права: Пособия к лекциям. – М., 1908. – С. 71.
- ² *Марксистско-ленинская общая теория государства и права.* – Т. I. – М., 1970. – С. 342.
- ³ *Юридический словарь.* – Т. II. – М., 1956. – С. 29.
- ⁴ *Ефименко А. Я.* Исследования народной жизни. – М., 1884. – Вып. 1. – С. 171.
- ⁵ *Юридическая антропология.* – М., 1999. – С. 10.
- ⁶ *Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для вивчення звичаєвого права України / За редакцією проф. А. Е. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 1).* – К., 1925. – С. 99.
- ⁷ *Кистяковский А. Ф.* Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовном праву: С предисловием о методе собирания материалов по обычному праву. – Киев, 1878. – С. 42–43.
- ⁸ *Кистяковский А. Ф.* Программа для собирания и изучения юридических обычаев... – С. 24.
- ⁹ *Камінський В.* Спроба кодифікації звичаєвого права на Україні // Праці Комісії для вивчення звичаєвого права України. – К., 1925. – С. 32.
- ¹⁰ Там само. – С. 42.
- ¹¹ Там само. – С. 43.
- ¹² *Усенко І. Б.* Звичай // Юридична енциклопедія. – Т. II. – К., 1999. – С. 568.
- ¹³ *Вислобоков К. А.* Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К., 1997. – С. XV–XVI.
- ¹⁴ *Сказание о Дракуле // Полное собрание древнерусских летописей: 2 пол. XV в.* – М., 1981. – С. 554.
- ¹⁵ Там само. – С. 127.
- ¹⁶ *Див., зокрема: Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России: Юридические очерки: В 2 т. – СПб., 1879. – Т. I. – С. 1–2.

РОЗДІЛ I

- ¹ *Чубинский П.* Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1869. – Т. II. – С. 679–715.

- ² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. VI. – С. 29–80.
- ³ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. VII.
- ⁴ Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России: XVIII – начало XIX в. – М., 1984. – С. 3–69.
- ⁵ Калачов Н. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. – Кн. 2. – СПб., 1859. – С. 15–28.
- ⁶ Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян (По сведениям, собранным министерством государственных имуществ в 1848 и 1849 годах). – СПб., 1862.
- ⁷ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России: Юридические очерки: В 2 т. – СПб., 1879.
- ⁸ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 291.
- ⁹ Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. IV. Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873; Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. V. Екатеринославская и Киевская губернии. – СПб., 1874.
- ¹⁰ Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – СПб., 1879.
- ¹¹ Ефименко А. Исследования народной жизни. Вып. 1. Обычное право. – М., 1884.
- ¹² Там само. – С. 143.
- ¹³ Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси (Исторический очерк) // Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. – СПб., 1905. – Т. I. – С. 1–16, 156–177.
- ¹⁴ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян: К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению. – СПб., 1888.
- ¹⁵ Ця праця вийшла в журналі "Основа" практично невідписана. Див.: – кій. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии // Основа. – 1862. – № 1.
- ¹⁶ Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879.
- ¹⁷ Кистяковский А. Ф. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву: С предисловием о методе собирания материалов по обычному праву // Киев, 1878. – С. 2.
- ¹⁸ Кистяковский А. Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. VI. – С. 3–28.

- ¹⁹ Франко І. Матеріали для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции // Франко І. Повне збір. творів: У 50 т. (Далі – ПЗТ) – Т. 44, кн. 1. – К., 1984. – С. 134–135.
- ²⁰ Там само. – С. 135.
- ²¹ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – Т. II. – М., 1842.
- ²² Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии // Труды Комиссии для описания губерний Киевского уездного округа. – Т. II. – К., 1853.
- ²³ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 38.
- ²⁴ Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. – С. 12.
- ²⁵ Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. – Вильно, 1809.
- ²⁶ Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. V. Кролевецкий уезд. – Оттиск Киевской старины (далі – КС). – 1888.
- ²⁷ Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. IX. Суражский уезд. Прилагается подворная опись. – Чернигов, 1883.
- ²⁸ Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. X. Мглинский уезд. Прилагается подворная опись. – Чернигов, 1884.
- ²⁹ Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 г. – Вятка, 1888.
- ³⁰ Филимонов Е. С. Формы землевладения в Суражском уезде // Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. IX. – С. 1–45 (за окремою нумерацією).
- ³¹ Шимонов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии (Материалы по вопросу о старозаимочном землевладении) // КС. – Т. IV. – 1882, ноябрь. – С. 191–227; Т. V. – 1883, январь – С. 67–87; Т. V. – 1883, март. – Т. VI. – 1883, июнь. – С. 249–267.
- ³² Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статистико-экономический очерк. – Полтава, 1889.
- ³³ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – Херсон, 1894.
- ³⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Составил генерального штаба подполковник А. Шмидт. – Ч. 1. – СПб., 1863; Земцов М. Е. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края: Издан к XII Археологическому съезду. – Екатеринослав, 1905; Абрамов И. Черниговские малороссы // Живая Старина. – 1905. – Вып. 3–4; Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка: 1729–1739. – Чернигов, 1901; Sokalski V. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. – Lwów, 1899.

- ³⁵ *Лазаревский А. М.* Малороссийские посполитые крестьяне // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2. – Чернигов, 1866.
- ³⁶ *Луцицкий И.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник. – 1890. – С. 391–424; *Луцицкий И.* Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. // Юридический вестник. – 1899. – С. 599–620; *Луцицкий И. В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. Отечественные записки. – СПб. – 1882. – № 11. – С. 92–116; *Луцицкий И. В.* Общинное землевладение в Малороссии // Устои. – 1882. – № 7. – С. 39–60.
- ³⁷ *Луцицкий И.* Из недавнего прошлого // Киевская старина. – 1901. – Кн. IV.
- ³⁸ *Багалея Д. И.* Займанщина в Левобережной Украине в XVII и XVIII ст. – КС. – 1883. – № 12. – С. 560–592; *Багалея Д. И.* Рецензия на работу *Луцицкого И.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // КС. – 1882. – № 2. – С. 409–415.
- ³⁹ *Леонтьев А. А.* Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – СПб., 1909.
- ⁴⁰ Там само. – С. 3.
- ⁴¹ Там само. – С. 5.
- ⁴² *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910.
- ⁴³ *Якушкин В.* Очерки по истории русской поземельной политики XVIII и XIX в. – М., 1890; *Иванов П.* Опыт исторического исследования о межевании земель в России. – М., 1846; *Смирнов А.* Очерки семейных отношений по обычному праву. – М., 1878. – Вып. 1; *Розенберг В.* Из хроники крестьянского дела: Очерки по крестьянскому вопросу // Собрание статей под редакцией проф. А. А. Мануилова. – Вып. 1. – М., 1904.
- ⁴⁴ *Persowski F.* Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi Lwowskiej: Studium z dziejów osadnictwa. – Lwów, 1926.
- ⁴⁵ *Mendelson M.* Obrzędowe ustawy sądów. – Warszawa, 1830; *Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T. 1. – Lwów, 1864; *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackiem // *Kalinka W.* Dzieła. – T. 10. – Kraków, 1898; *Merunowicz N.* Wyniki samorządu w Galicji. – Lwów, 1916; *Pilat T.* Pogląd historyczny na urządzenie gminne w Galicji. – Lwów, 1878; *Kasperek J.R.* Uwagi krytyczne o galicyjskiej organizacji gminnej. – Kraków, 1880; *Lang K.* Czy dzielenia ziemi jest przyczyną ubóstwa wiościan w Galicji. – Kraków, 1882; *Bujak F.* Wieś zachodniogalicyska: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – Lwów, 1908; *Bujak Fr.* Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie. – Warszawa, 1920.
- ⁴⁶ *Бондарук Т.* Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа). – К., 2000. – С. 10.
- ⁴⁷ *Владимирский-Буданов В. Ф.* Черты семейного права в Западной России в половине XVI в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1890. – Кн. 4. – С. 42–70; *Владимирский-Буданов В. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права: Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. – К., 1893; *Владимирский-Буданов В. Ф.* Формы крестьян-

- янского землевладения в Западной России XVI в. – К., 1911; Владимирский-Буданов В. Ф. Начерк родинного права Литовської Русі в другій половині 16 ст. – Львів, 1923. – 251 с.
- ⁴⁸ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. – 1864. – № 2; Леонтович Ф. И. Старый земский обычай. – Одесса, 1889; Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – Вып. 1. – К., 1897; Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий. – К., 1863.
- ⁴⁹ Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. – К., 1904.
- ⁵⁰ Ясинский М. Н. Уставные грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889; Ясинский М. Н. "Село" и "вервь" Русской Правды. – Оттиск из Университетских известий Императорского университета им. Св. Владимира. – 1906.
- ⁵¹ Малиновский О. Лекции по истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1918.
- ⁵² Сергеевич В. И. Время возникновения крестьянской поземельной общины: Сообщение в Санкт-Петербургском клубе общественных деятелей 7 февраля 1908 г. – СПб., 1908.
- ⁵³ Довнар-Запольский М. Западно-русская община в XVI веке. – СПб., 1897. Див. також: Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905.
- ⁵⁴ Кавелин В. Д. Собрание сочинений. – СПб., 1898. – Т. II.
- ⁵⁵ Победоносцев Г. Курс гражданского права. – СПб., 1884. – Т. I.
- ⁵⁶ Лешков И. В. О владении общинном // Юрид. вестник. – 1867–1868 гг. – № 6.
- ⁵⁷ Изгоев А. С. Общинное право: Опыт социально-юридического анализа общинного землевладения как института гражданского права. – СПб., 1906.
- ⁵⁸ Там само. – С. 4–5.
- ⁵⁹ Шимоновский М. В. О чиншовых правоотношениях: Сообщение Товарища Председателя Одесского юридического общества. – Одесса, 1886.
- ⁶⁰ Горонович И. Исследование о сервитутах: Доклад, читанный в Киевском юридическом обществе 13 ноября 1882 г. – Изд. второе. – Александрия, 1904; Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в Юго- и Северо-Западных губерниях России // Вестник финансов и промышленности. – 1900. – Т. III. – № 39. – С. 581–632; Аннин М. Упразднение крестьянских сервитутов в Западном крае и варшавском генерал-губернаторстве: Критические заметки по поводу законопроектов, внесенных в 1910–13 гг. в Государственную Думу. – К., 1914; Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае. – К., 1894; Абрамович К. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского (Сборник узаконений, Правительственных распоряжений и решений Общего Собрания, 2-го и Кассационных Департаментов Сената, с приложением законоположений о сервитутном праве бывших вольных людей, старообрядцев и чиншовиков Западных губерний). – СПб., 1895; Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в Юго- и Северо-Западных губерниях России // Вестник финансов и промышленности. – 1900. – Т. III. – № 39. – С. 587–588, 594, 598.

- ⁶¹ *Старозаимочные земли*: решения Харьковского окружного суда по искам крестьянских обществ в Харьковской казенной палате о старозаимочных землях с приложением жалованных Слободским полкам грамот и других документов / Издание Н. Чижевского – Харьков, 1883; Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины (материалы к истории старозаимочного землевладения, извлеченные из так называемых старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа) / Составил В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Харьков: Типография окружного штаба, 1884; О старозаимочном крестьянском землевладении в местности бывших слободских полков: Свод материалов по изданию закона 17 мая 1899 г. – Издание Министерства юстиции. – СПб.: Сенатская типография, 1904.
- ⁶² *Боровиковский А.* Отчет судьи: В 3 т. – СПб., 1909.
- ⁶³ Там само. – Т. I. – С. 3–84.
- ⁶⁴ *Захарко І.* Спадковий порядок і тестамент в Австрії. – Чернівці, 1906.
- ⁶⁵ *Топільницький М.* Спадщинне право. – Львів, 1935.
- ⁶⁶ *Louis J.* Prawo spadkowe. – Kraków: Nakładem i drukiem Juzefa Bensdorfa, 1865.
- ⁶⁷ *Kowalski K.* Prawne zwyczaje w zakresie wyposażenia dzieci i dziedziczenia oraz sprawą podzielnosci matych gospodarstw wiejskich w byłem zaborze austriackiem. – Warszawa: Nakładem państwowego instytutu naukowego w Puławach, 1929.
- ⁶⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1994. – С. 356–380.
- ⁶⁹ Ця наукова установа декілька разів змінювала свою назву: "Комісія для виучування народного (звичаєвого) права України" (з 1921 р.), "Комісія для виучування звичаєвого (народного) права України" (з 1925 р.), "Комісія історії звичаєвого права" (з 1931 р.). Див.: Усенко І. Б. Комісія для виучування звичаєвого права України ВУАН // Юридична енциклопедія. – Т. III. – К., 2001. – С. 172.
- ⁷⁰ Див.: Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках // Академічна юридична думка. – К., 1998.
- ⁷¹ *Малиновський О.* Програма й план робіт Комісії для виучування звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / За редакцією О. О. Малиновського. – Вип. 3 (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 17). – К., 1928 (Далі – Праці..., Вип. 3). – С. 5.
- ⁷² *Програми до збирання матеріалів звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / За редакцію проф. А. Е. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 1). – К., 1925. – С. 1–100.*
- ⁷³ *Кристер А.* Три ступені правоутворення // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: За ред. проф. А. Е. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 4). – К., 1925 (Далі – Праці..., Вип. 1). – С. 56–57.

- ⁷⁴ Там само. – С. 61.
- ⁷⁵ Див. докладніше: Гримич М. Звичаєве право у працях О. Кістяківського // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 9. – К., 2001. – С. 29–30.
- ⁷⁶ Кристер А. Спадкування за звичаєм у Крелевецькому повіті на Чернігівщині // Праці..., Вип. 1. – С. 13.
- ⁷⁷ Там само. – С. 18–19.
- ⁷⁸ Там само. – С. 19.
- ⁷⁹ Там само. – С. 28.
- ⁸⁰ Там само. – С. 196.
- ⁸¹ Добров О. Правоутворення без законодавця // Праці..., Вип. 2. – С. 299.
- ⁸² Там само. – С. 360.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Див., зокрема: Усенко І. Звичаєве право // Юридична енциклопедія. – Т. II. – С. 566.
- ⁸⁵ Назимов В. Риси українського карного права у вирокх селянських судів // Праці..., Вип. 1. – С. 74–94.
- ⁸⁶ Див. докладніше: Гримич М. Звичаєве право у працях О. Кістяківського // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. праць. – К., 2001. – С. 30.
- ⁸⁷ Єзерський Є. Про виділи приймаків за вирокми Земельних Судових Комісій Київщини // Праці..., Вип. 1. – С. 18–31.
- ⁸⁸ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймацтвом) // Праці..., Вип. 2. – С. 267.
- ⁸⁹ Товстоліс М. Спільна власність за звичаєвим правом України // Праці..., Вип. 2. – С. 1–24.
- ⁹⁰ Товстоліс М. Про знахідку за звичаєвим правом України // Там само. – С. 25–39.
- ⁹¹ Товстоліс М. Розуміння застави в звичаєвому праві України // Там само. – С. 40–61.
- ⁹² Сікорський М. До питання про програму для збирання матеріалів з народнього карного права // Праці..., Вип. 3. – С. 13–24.
- ⁹³ Там само. – С. 17.
- ⁹⁴ Малиновський О. Революційне звичаєве право // Там само. – С. 114–212.
- ⁹⁵ Там само. – С. 114.
- ⁹⁶ Борисенок С. Самосуди над карними злочинцями в 1917 році // Там само. – С. 213–234.
- ⁹⁷ Там само. – С. 227.
- ⁹⁸ Воблій В. Жовтневий район на Сумщині // Там само. – С. 263–289.
- ⁹⁹ Воблій В. Теоретичний вступ до програми для збирання звичаїв з адміністративного права: Садибне самоврядування // Там само. – С. 25–30.
- ¹⁰⁰ Рожківський М. Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу // Там само. – С. 107–113.
- ¹⁰¹ Усенко І. Б. Комісія для виучування історії західноруського і українського права ВУАН // Юридична енциклопедія. – Т. III. – К., 2001. – С. 174.

- ¹⁰² Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття: У 2 т. – К., 1925.
- ¹⁰³ Лещенко Р. Лекції по історії українського права (перевидання). – К., 1998.
- ¹⁰⁴ Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. (Перевидання) – Львів, 1994.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 10.
- ¹⁰⁶ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Т. I., вып. 1. – Прага, 1924.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 146.
- ¹⁰⁸ Мякотин В. А. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – СПб., 1889.
- ¹⁰⁹ Дністрянський С. Родинно-маєткове право. – Львів, 1921.
- ¹¹⁰ Захарко І. Спадковий порядок і тестамент в Австрії. – Чернівці, 1906.
- ¹¹¹ Топільницький М. Спадщинне право. – Львів, 1935.
- ¹¹² Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права. – Самбір, 1939.
- ¹¹³ Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників країни в період капіталізму. – К., 1964.
- ¹¹⁴ Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – К., 1966.
- ¹¹⁵ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-і роки XX ст.). – К., 1993.
- ¹¹⁶ Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Львів, 1999.
- ¹¹⁷ Сироткін В. М. Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – УДК. – 1987. – № 6. – С. 111–119.
- ¹¹⁸ Сироткін В. М. Побратимство і кумівство // Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1999.
- ¹¹⁹ Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги // Там само. – Кн. 1. – С. 371–377.
- ¹²⁰ Сироткін В. М. Громада // Там само. – Кн. 1. – С. 343–351; Сироткін В. М. Святкове дозвілля громади // Там само. – С. 383–386.
- ¹²¹ Пономарев А. П. Развитие семьи и семейно-брачных отношений на Украине. – К., 1989.
- ¹²² Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції) – Львів, 1999.
- ¹²³ Скуратієвський В. Звичаї і звичаєве право пасічників України // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 76–80.
- ¹²⁴ Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі // Радянське право. – 1991. – № 10. – С. 58–60, 91; Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65, 93.
- ¹²⁵ Етнографія Буковини. – Т. II. – Чернівці, 1999. – С. 87–300.
- ¹²⁶ Там само. – Т. I. – Чернівці, 1999. – С. 61–90.
- ¹²⁷ Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 181–193.
- ¹²⁸ Там само. – С. 193–207, 222–226.

- ¹²⁹ *Поділля: Історико-етнографічне дослідження.* – К., 1994.
- ¹³⁰ *Переліштейн А.* Охота на Полесье и Волини // *Волинские губернские ведомости.* – 1857. – № 18; Б/а. Звичаї с. Коріївки (козацьке) Переяславського пов. Полтавської губ. – Киев. губ. ведомости. – 1863. – № 41; Дашкевич П. М. Гражданский обычай – приймацтво у крест'ян Київської губернії // *Юридический вестник.* – 1987. – август. – № 8 (Т. XXV). – С. 538–565; Stecki T. *Wolyn pod wzgledem statystycznym, historycznym i archeologicznym.* – T.1. – Lwów, 1864; Отчет по лесному управлению министерства земледелия и государственных имуществ за 1897 год. – СПб., 1898; Ворононов Ф. Крестьянская реформа в юго-западном крае: По личным воспоминаниям // *Вестник Европы.* – 1900; Абрамов И. Черниговские малороссы // *Живая Старина.* – 1905. – Вип. 3–4; Левицкий О. О положении крестьян в юго-западном крае. – КС. – 1906. – Кн. VII–VIII. – С. 269–271; Журнал Волинского губернского лесного съезда 8–13 июня 1917 г. – Житомир, 1917; Ріпницький О. Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці Лохвицького повіту на Полтавщині (1917 р.) // *Матеріали до української етнології.* – Т. XVIII. – Львів, 1918; Неселовський О. Наймити та наймички на Поділля в XVIII ст. – *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти.* – Кам'янець на Поділля. – 1927. – Ч. 2; Muzykant S. *Włoscianskie prawo spadkowe w wojewódstwie Połuskim i 5 wschodnich powiatach wojewodstwa Białostockiego.* – Warszawa, 1929; Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права // *Літопис Бойківщини.* – Самбір, 1939; Dąbski A. *Obecny proces przemiany podziału własności ziemskiej w Galicji.* – Kraków, b/d; Свежінський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Л., 1968; Корнєєв О. П. Мисливство – галузь народного господарства. – К.: Урожай, 1964; *Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область.* – К., 1970; *Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область.* – К., 1973; Лазарук В. Сині очі Волині: Краєзнавчий нарис. – Львів, 1979 тощо.
- ¹³¹ *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1989.
- ¹³² *Павлюк С. П.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. (Історико-етнографічне дослідження) – К., 1986. – С. 13–29.
- ¹³³ *Мандибуря М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – К., 1978.
- ¹³⁴ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст.: Історико-етнологічне дослідження. – Ужгород, 1994.
- ¹³⁵ *Сілецький Р.* Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – початку XX ст. – К., 1994.
- ¹³⁶ *Гуржій І. А.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968.
- ¹³⁷ *Селянський рух на Буковині в 40-х рр. XIX ст.:* Збірник документів. – К., 1949.
- ¹³⁸ *Авраменко А. М.* Крестьянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX- начале XX вв. // *Вестник Харьковского университета.* – 1983. – № 238. – С. 121–127; Авраменко А. М. Соотношение помещичьего и крестьянского землевладения на Левобережной Украине накануне первой русской рево-

- люции // Вестник Харьковского университета. – 1985. – № 268. – С. 38–47;
- Бочаров В. В. Столипинська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001;
- Бундак О. А. Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр. Автореф. – Львів, 1999; Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 84–91; Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у 1 пол. XIX ст. – Автореф. – Донецьк, 2000; Гуменюк Е. Н. Шляхетский фольварк как сельскохозяйственное предприятие в начале 1870-х годов в Галиции // Ежегодник по аграрной истории. – Таллин, 1971. – С. 438; Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – Т. I. – М.-Л., 1946; Маркина В. А. Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1966, Таллин, 1971. – С. 374–385; Лещенко Н. Н. Реформа 1861 года в Херсонской губернии по уставным грамотам // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1966. – Таллин, 1971. – С. 424–434; Гуменюк Е. Н. Шляхетский фольварк как сельскохозяйственное предприятие в начале 1870-х годов в Галиции // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1966. – Таллин, 1971. – С. 435–444; Кривошея І. І. Потоцькі на Умащині: 1-а пол. XIX ст. – К., 1999; Олешко П. С. Еволюція землеволодіння на Волині у 2-й пол. XIX-початку XX ст. – Автореф. – Львів, 2001; Пашина Н. П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.). – Луганск, 1997. – 24 с.; Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. Автореф. дис... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 2002; Кудь В. О. Сервітути на Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Жовтень 1994 р. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 130.
- ¹³⁹ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856): Функції, структура, архів. – К., 2001.
- ¹⁴⁰ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVIII ст. – К., 1986.
- ¹⁴¹ Гуржий О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII – 60-х роках XVIII ст. – УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 72–82; Гуржий А. І. Формирование крупного феодального землевладения казацкой старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII – 60-е годы XVIII в.) // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 153–162; Гуржий О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. Гуржий А. І. Еволюція феодальних відносин на Левобережній Україні в першій половині XVII в. – К., 1986. – С. 88–95.
- ¹⁴² Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.

- ¹⁴³ Пасічник М. С. *Форми козацького землеволодіння на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст.* // Вісник Львівського університету. – 1993. – Вип. 29. – С. 25–30.
- ¹⁴⁴ *Феодалізм на Україні.* – К., 1990; Острась Э. С. *Крестьянское землевладение и его эволюция на Левобережной Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.)* // Вопросы истории СССР. – 1984. – № 29. – С. 98–105; Олійник В. М. *Землекористування та самоврядування в Україні на початку XX ст.* – Автореф. дис.... канд. іст. н. – Черкаси, 1997; Терела Г. В. *Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського.* – Автореф. дис.... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2000; Пасічник М. С. *Форми козацького землеволодіння на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст.* // Вісник Львівського університету. – 2003. – Вип. 29. – С. 25–30; Похилевич Д. Л. *Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV–XVI веках* // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 50–66; Присяжнюк Ю. *Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.)* // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – 2002. – Вип. 37/1. – С. 213–228; Панишко Г. Т. *Велике землеволодіння на Волині: Автореф. дис.... канд. іст. н.* – Львів, 1999.
- ¹⁴⁵ *Українська культура другої половини XVII–XVIII століть.* – Т. III. – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с.
- ¹⁴⁶ Инкин В. Ф. *Дворище и сельская община в селах волошского права Галицко-го подгорья XVI–XVIII вв. по материалам Самборской экономики* // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1966. – Таллин, 1971. – С. 113–127; Инкин В. Ф. *Дворище и лан в королевских имениях Галичины в XVI–XVIII вв.* // *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник VIII.* – М.: Наука, 1974. – С. 27–41; Инкин В. Ф. *К вопросу о происхождении и эволюции волошского института "князя" (кнеза) в Галицкой деревне XV–XVIII в.* // *Славяно-волошские связи: Сборник статей.* – Кишинев, 1978. – С. 114–147.
- ¹⁴⁷ Кульчицкий В. С. *Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772–1918)* // *Проблеми правознавства.* – 1971. – Вип. 19. – С. 42–50; Кульчицкий В. С. *Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії* // *Проблеми правознавства.* – 1969. – Вип. 13. – С. 13–21; Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В. *Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва.* – К., 1998.
- ¹⁴⁸ Александров В. А. *Сельская община в России (XVII – начало XIX в.).* – М., 1976.
- ¹⁴⁹ Александров В. А. *Обычное право крепостной деревни России (XVIII – начало XIX в.)* – М., 1984.
- ¹⁵⁰ Семенов Ю. И. *О стадияльной типологии общины* // *Проблемы типологии в этнографии.* – М., 1979. – С. 75–104.
- ¹⁵¹ *Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства.* – Вып. 1. – СПб., 1996; – Вып. 2. – СПб., 1998.

- ¹⁵² *Голод С. И.* Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб., 1998.
- ¹⁵³ *Ткач П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
- ¹⁵⁴ *Усенко І. Б.* Звичаєве право // Юридична енциклопедія. – Т. II. – К., 1999. – С. 566–568; *Усенко І. Б.* Звичай // Там само. – С. 568; *Усенко І. Б.* Звичай правовий // Там само. – С. 568; *Усенко І. Б.* "Порядок" // Там само. – Т. IV. – К., 2002. – С. 679–680.
- ¹⁵⁵ *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права // Права, за якими судиться малоросійський народ (1743). – К., 1997. – С. I–XX.
- ¹⁵⁶ *Івановська О. П.* Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект. – К., 2002.
- ¹⁵⁷ *Історія держави і права України: У 2 т.* – К., 2000; Юридична енциклопедія. – Т. I–IV. – К., 1999–2002; *Терлюк І. Я.* Історія держави і права України. – К., 1999; *Земельне право.* – К., 2001; *Юридичний словник-довідник.* – К., 1996.
- ¹⁵⁸ *Sójka-Zielińska K.* Prawny problem podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego. – Warszawa, 1966; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.
- ¹⁵⁹ *Народные юридические обычаи по решениям волостных судов // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским.* – Т. VI., изданный под наблюдением чл.-сотр. П. А. Гильдебрандта. – СПб., 1872. – С. 83–395.
- ¹⁶⁰ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды... – Т. VI. – С. 29–81.
- ¹⁶¹ *Кистяковский А.* Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение // Труды... – Т. VI. – С. 3–28.
- ¹⁶² *Труды Комиссии по преобразованию волостных судов.* – Т. IV: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873.
- ¹⁶³ *Труды Комиссии по преобразованию волостных судов.* – Т. V.: Екатеринославская и Киевская губернии. – СПб., 1873.
- ¹⁶⁴ *Гахман С.* Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. XII.
- ¹⁶⁵ *Боровиковский А.* Отчет судьи, – Т. III. – СПб.: Правда, 1909. – С. 115–169.
- ¹⁶⁶ *Старозаимочные земли: решения Харьковского окружного суда по искам крестьянских обществ в Харьковской казенной палате о старозаимочных землях с приложением жалованных Слободским полкам грамот и других документов / Издание Н. Чижевского.* – Харьков: Типография окружного штаба, 1883.
- ¹⁶⁷ *Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины (материалы к истории старозаимочного землевладения, извлеченные из так называемых старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа) /*

- Составил В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Харьков: Типография окружного Штаба, 1884.
- ¹⁶⁸ *О старозаимочном* крестьянском землевлaдении в местности бывших слободских полков: Свод материалов по изданию закона 17 мая 1899 г. – Издание Министерства юстиции. – СПб., 1904.
- ¹⁶⁹ *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: Функції, структура, архів. – К., 2001. – С. 250–333.
- ¹⁷⁰ *Селянський рух* на Буковині в 40-х рр. XIX ст.: Збірник документів. – К., 1949; *Селянський рух на Україні: середина XVII – перша чверть XIX ст.* – К., 1978; *Селянський рух на Україні: 1826–1849 рр.* – К., 1985; *Селянський рух на Україні: 1850–1861 рр.* – К., 1988;
- ¹⁷¹ *Центральний державний історичний архів у Києві (Далі – ЦДІАК), Ф. 1072.* Харьковская Судебная палата.
- ¹⁷² *Центральний державний архів у Львові (Далі – ЦДІАЛ), Ф. 1:* Громадський уряд (ГУ) с. Бзянки Сяноцької землі Руського воєводства з 1793 р. – Сяноцького окр. (1509–1939); Ф. 28: ГУ с. Гломчі Сяноцької землі Руського воєводства, з 1783 – Сяноцького окр. (1565–1939); Ф. 31: ГУ с. Королика Волоського Сяноцької землі Руського воєводства (1553–1939); Ф. 33: ГУ с. Ладжина Сяноцької землі Руського воєводства; Ф. 37: ГУ с. Одрехови Сяноцької землі (1576–1939); Ф. 48: ГУ с. Чершнева Сяноцької землі (1429–1939); Ф. 49: ГУ Тиряви Сильної Сяноцької землі (1439–1939); Ф. 53: ГУ с. Високої Перемишлянської землі Руського воєводства, з 1793 р. Ряшівського округу (16 ст. 1939); Ф. 54: ГУ с. Гольцової Сяноцької землі (1448–1939); Ф. 85: ГУ с. Маркової Перемишлянської землі (1384–1939); Ф. 100: ГУ Місця Пястового Сяноцької землі (1348–1939); Ф. 104: ГУ с. Особниці Перемишлянської землі (1394–1939); Ф. 109: ГУ с. Вільки Балутнянської Сяноцької землі (1773–1855); Ф. 110: ГУ с. Доброї Сяноцької землі (1402–1939); Ф. 111: ГУ с. Климівки Сяноцької землі (1402–1939); Ф. 112: ГУ с. Костаріціє Сяноцької землі (1440–1939); Ф. 114: ГУ с. Ванівки (Венглівки) Сяноцької землі (1581–1939); Ф. 115: ГУ с. Ликовця (Липовець Бабея) Сяноцької землі (1527–1939); Ф. 117: ГУ с. Пулав Сяноцької землі (1572–1939).
- ¹⁷³ *ЦДІАЛ.* – Ф. 146: Галицьке намісництво. Крайова комісія у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей.
- ¹⁷⁴ *Лучицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. (Полтавской губернии). – К., 1885.
- ¹⁷⁵ *Тарновский В. В.* О делимости семейств в Малороссии. – К., 1853. – С. 12.
- ¹⁷⁶ *Стройновский В.* О условиях помещиков с крестьянами. – Вильно, 1909.
- ¹⁷⁷ *Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе.* – Т. V. Козелецкий уезд. – Чернигов: Губернская Типография, 1882; *Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе.* – Т. VI. Конотопский уезд. – Чернигов: Губернская Типография, 1882; *Материалы для оценки земельных угодий, собран-*

- ные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. VII. Кролевецкий уезд. – Оттиск КС. – 1888; Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. IX. Суражский уезд. Прилагается подворная опись. – Чернигов, 1883; Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. X. Мглинский уезд. – Прилагается Подворная опись. – Чернигов, 1884; Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 г. Вып. 8. – Доклады земских управ. Журналы оценочных комиссий и земских собраний. – Херсон, 1911; Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 г. Вып. 5. – Приложения. Издание Херсонской губернской Земской Управы. – Херсон, 1902; Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года. Итоги по губернии. – Т. I. – Полтава, 1907; Материалы к оценке земель Полтавской губернии: Естественно-историческая часть. Отчет по Полтавском Губернском земству (под руководством В. В. Докучаева). – Вып. 2. Лубенский уезд. – Издание Полтавского Губернского Земства. – СПб., 1889.
- ¹⁷⁸ Див., зокрема: Статистический справочник по аграрному вопросу. – Вып. 1. – М., 1917; Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1. – Харьков: Университетская типография, 1859. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – Т. I. – СПб., 1905; Отчет по лесному управлению министерства земледелия и государственных имуществ за 1871–1908 гг. – СПб., 1872–1909 тощо.
- ¹⁷⁹ *Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів.* – К., 1965. – С. 7.
- ¹⁸⁰ ЦДАЛ. – Ф. 18. Францисканська метрика; Ф. 19. Йосифінська метрика.
- ¹⁸¹ ЦДАК. – Ф. 142.
- ¹⁸² *Державний архів Житомирської області (ДАЖО)* – Ф. 230, 108, 234, 107. Дякуємо за надання консультацій щодо наявності матеріалів в архіві к.і.н. А. А. Дмитренко.
- ¹⁸³ *Державний архів Волинської області (ДАВО)*. – Ф. 40, 46, 36.
- ¹⁸⁴ *Державний архів Ровенської області (ДАРО)*. – Ф. 186, 32, 161.
- ¹⁸⁵ *Волинський краєзнавчий музей (ВКМ)*. Фонд науково-допоміжних матеріалів: ТВ – 6883–6924. – Польові матеріали з питань традиційних промислів Волині і Полісся, зібрані А. А. Дмитренко і студентами історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки в ході історико-краєзнавчої практики впродовж 1994–1999 р.
- ¹⁸⁶ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян (по сведениям, собранным Министерством государственных имуществ в 1848 и 1849 годах). – СПб., 1862.
- ¹⁸⁷ *Пахман С.* Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. XII.

- ¹⁸⁸ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии // Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. IV. – С. 649–667.
- ¹⁸⁹ *Программа* для собирания сведений о сельской поземельной общине, выработанная III Отделением императорского Вольного Экономического Общества и принятая императорским Русским Географическим Обществом. – Изд. 2-е. – СПб., 1879.
- ¹⁹⁰ *Обычное право* крестьян Харьковской губернии. – Вып. 1 (Под редакцией В. В. Иванова). – Харьков, 1896.
- ¹⁹¹ *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1869.
- ¹⁹² *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Отдельный оттиск из “Харьковского сборника” за 1896 г. – Харьков, 1896.
- ¹⁹³ Див., зокрема: Архив Русского географического общества в Санкт-Петербурге (далі – РГО). – Разряд 30. – Оп. 1 – № 23 (Диминский Л. Быт крестьян Каменецкого и Проскуровского уездов Подольской губернии. – 1864); Разряд 45. – Оп. 1. – № 1. – Чарыков Г. Этнографические сведения о жителях, населяющих часть Херсонского уезда; Разряд 46. – Оп. 1. – № 8. – Сахновский П. Этнографические сведения о части Суражского уезда Черниговской губернии.
- ¹⁹⁴ *Архив РГО.* – Разряд 16. – Оп. 1. – № 29. – Колебановский П. Средства исправления от развратной жизни в крестьянском быту Малороссии. – б/д.
- ¹⁹⁵ *Рукописні фонди* Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ). – Ф. 15–3. – Од. зб. 158 (“Життя родинне в с. Бехах”); Ф. 15–3. – Од. зб. 159 (“Звичаєве право в с. Бехах на Коростенщині”).
- ¹⁹⁶ ІМФЕ. – Ф. 1–5. – Од. зб. 397 “Жизнь молодежи и брак в с. Лоски Кролевецкого уезда Черниговской губернии”.
- ¹⁹⁷ ІМФЕ. – Ф. 1–к1. – Од. зб. 22.
- ¹⁹⁸ ІМФЕ. – Ф. 1 “Етнографічна комісія ВУАН”. Частина копій з архівних матеріалів була люб'язно надана нам проф. В. К. Борисенко, за що складаємо їй подяку.
- ¹⁹⁹ *Materiały do reformy gminnej w Galicji, zestawione z polecenia Wys. Wydziału krajowego z dnia 16 Sierpna 1887 przez Dr. Witolda Lewickiego.* – We Lwowie, 1888.
- ²⁰⁰ *Kasperek K.* Odezwa komisji prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie w przedmiocie zebrania prawa zwyczajowego, przysłów i wyrazów prawnych w Polsce. – T.Y. – Warszawa, 1875.
- ²⁰¹ *Grzybowski B.* Kwestionarj prawa spadkowego. – Warszawa, 1889.
- ²⁰² *Левицький К.* Квєстїонар до збирання звичаєвого права на Україні. – Львів, 1895.
- ²⁰³ *Bujak F.* Wieś zachodniogalicyska. – Kraj. Ludność. Spoloczeństwo. Rolnictwo. – T.1. – Lwów, 1908.

- ²⁰⁴ *Зубрицький М.* Маєтковий стан у Мшанці Старосамбірського повіту в 1919 році // ЗНТШ. Відбиток. – Львів, 1910. – 6 с.; *Зубрицький М.* Село Мшанець Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. 79. – 215 с.; *Зубрицький М.* Велика родина в Мшанці Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. 73.
- ²⁰⁵ *Легенди та перекази.* – К., 1985.
- ²⁰⁶ *Народні оповідання.* – К., 1983.
- ²⁰⁷ *Колесса І.* Галицько-руські народні пісні з мелодіями // Етнографічний збірник. – Т. XI. – Львів, 1901; *Балади: кохання та дошлюбні взаємини.* – К., 1987; *Балади: родинно-побутові стосунки.* – К., 1988; *Наймитські та заробітчанські пісні.* – К., 1975.
- ²⁰⁸ *Словник української мови:* В 11 т. – К. 1970–1980; *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.:* У 2 т. – К., 1977–1978; *Етимологічний словник української мови.* – Т. I–III. – К., 1983–1989. *Словарь української мови / Упор. Б. Грінченко:* В 4 т. – Перевидання: К., 1996–1997.
- ²⁰⁹ *ПСЗ Российской империи.* – Т. X. – Ч. 1: *Свод законов гражданских.* – СПб., 1900.
- ²¹⁰ *ПСЗ Российской империи.* – Т. IX. – Особое приложение к законам о состояниях. – СПб., 1902.
- ²¹¹ *Див.: Местное Положение о поземельном устройстве крестьян водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской // Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.).* – Изд. 2. – Т. I. – СПб.; М., 1873. – С. 377–434.
- ²¹² *Местное Положение о поземельном устройстве крестьян водворенных на помещичьих землях в губерниях Киевской, Подольской и Волынской // Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.).* – Изд. 2. – Т. II. – СПб.; М., 1873. – С. 4–67.
- ²¹³ *Див.: Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Великороссийских, Новороссийских и Белорусских // Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.).* – Изд. 2. – Т. I. – СПб.; М., 1873. – С. 291–376.
- ²¹⁴ *Брюнелли П.* Крестьянский адвокат: настольная справочная книга для присяжных поверенных, их помощников и лиц, ведущих крестьянские дела: судебные, административные, земельные о выходе из общины и обществ. – СПб., 1912.
- ²¹⁵ *Див., зокрема: Брюнелли П.* Крестьянский адвокат. – С. 46–47.
- ²¹⁶ *Див.: Конституционный закон об общих правах граждан, для королевств и областей, представленных в рейсхерате 12 декабря 1867 года // Терлюк І. Я.* Історія держави і права України. – К., 1999. – С. 69–71.
- ²¹⁷ *Див.: Там само.* – С. 71–73.
- ²¹⁸ *Збірник законів адміністраційних / Уложив Дамян Савчак.* – Львів, 1893.
- ²¹⁹ *ЦДІАЛ.* – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 4229. – С. 100–193.

²²⁰ Там само. – С. 230–238.

²²¹ *Статуту* Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса, 2002; Статут Великого князівства Литовського с подведенням в надлежачих местах ссылки на Конституции приличныя содержанию онаго: В 2 ч. – СПб., 1811.

²²² *Права, за якими судиться малоросійський народ (1743)*. – К., 1997.

РОЗДІЛ II

¹ *Історія держави і права України*. – Т. I. – С. 341–351, 381–400, 401–431, 533–550.

² *Мякотин В. А.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – С. 65.

³ *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 23.

⁵ Там само.

⁶ *Селянський рух* на Буковині. – С. 11.

⁷ Там само. – С. 141.

⁸ Там само. – С. 17.

⁹ *Изгоев А. С.* Общинное право. – С. 32–34.

¹⁰ *Селянський рух* на Буковині. – С. 275 (Із протоколу слідства, складеного заступником обласного старости Збишевським у справі допиту Лук'яна Кобилиці та інших про причини виступу селян Русько-Кимполунзької округи).

¹¹ Там само.

¹² *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackiem. – S.365–366.

¹³ *Чизманда А., Ковач К., Асталаш Л.* История Венгерского государства и права. – С. 129–134.

¹⁴ *Йосифінська і Францисканська метрики*. – С. 7.

¹⁵ *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackiem. – S.134–135.

¹⁶ Там само. – С. 363.

¹⁷ Там само. – С. 364.

¹⁸ Там само. – С. 366–367.

¹⁹ *Йосифінська та Францисканська метрики*. – С. 11–12.

²⁰ *Megulowicz N.* Wyniki Samorządu w Galicyi. – S.11.

²¹ Там само. – С. 11.

²² *Kalinka W.* Galicya i Kraków pod panowaniem Ausryackiem. – S.223.

²³ Там само. – С. 224.

²⁴ *Бундак О. А.* Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861рр. – С. 10.

²⁵ Там само. – С. 10.

²⁶ *Маркина В. А.* Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVII– начале XIX в. – С. 380.

²⁷ *Олешко П. С.* Еволюція землеволодіння на Волині – 2 пол. XIX – поч. XX ст. – С. 9.

- ²⁸ *Борисевич С. О.* Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.). – С. 85.
- ²⁹ *Маркина В. А.* Соціальна структура деревні Правобережної України в XVII – на початку XIX в. – С. 380–381.
- ³⁰ *Борисевич С. О.* Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.). – С. 85.
- ³¹ ХОДА. – Ф. 115. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 29.
- ³² Там само.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 173.
- ³⁵ Там само. – С. 173.
- ³⁶ *Тарновский В. В.* О делимости семейств в Малороссии. – С. 6.
- ³⁷ *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 209–224.
- ³⁸ *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 16.
- ³⁹ *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 186.
- ⁴⁰ Там само. – С. 98–153.
- ⁴¹ Цит. за: *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 186.
- ⁴² *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 187–188.
- ⁴³ Там само. – С. 188.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – С. 193.
- ⁴⁶ Там само. – С. 194.
- ⁴⁷ Там само. – С. 196.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ *Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской управе.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 24.
- ⁵⁰ *Лучицкий И.* Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 г. – С. 609.
- ⁵¹ *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 137.
- ⁵² Там само. – С. 125–127.
- ⁵³ *Тарновский В. В.* Юридический быт в Малороссии. – С. 40.
- ⁵⁴ *Лучицкий И.* Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 г. – С. 606.
- ⁵⁵ *Куракин А. Б.* О позволении малороссийским козакам распоряжаться недвижимыми их имениями на древних правах и привилегиях, Малороссии жалованных // *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 250.
- ⁵⁶ *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 177.
- ⁵⁷ *Доповідь Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі I про становище малоросійських козаків з пропозиціями щодо його поліпшення від 3 квітня 1836 р.* // *Шандра В.* Малоросійське

- генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 321.
- ⁵⁸ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 137.
- ⁵⁹ Там само. – С. 178.
- ⁶⁰ Шиманов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – Т. IV. – С. 203–206.
- ⁶¹ Там само. – С. 191.
- ⁶² Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 161.
- ⁶³ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 40.
- ⁶⁴ Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 85.
- ⁶⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч. 1. – С. 75–76.
- ⁶⁶ Там само. – С. 73.
- ⁶⁷ Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии. – С. 9.
- ⁶⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч. 1. – С. 62–77.
- ⁶⁹ Там само. – С. 71.
- ⁷⁰ Земцов М. Е. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 3.
- ⁷¹ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 201.
- ⁷² Пашина Н. П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.) – С. 14–15.
- ⁷³ Там само. – С. 17–19.
- ⁷⁴ Цит. за: Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 16–17.
- ⁷⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – Ч. 1. – С. 70.
- ⁷⁶ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 11.
- ⁷⁷ Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у 1 пол. XIX ст. – С. 16.
- ⁷⁸ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 19.
- ⁷⁹ Никифоров В. Очерки Александрийского уезда Херсонской губернии. – С. 14.
- ⁸⁰ Там само. – С. 11–12.
- ⁸¹ Цит. за: Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 25.
- ⁸² Там само. – С. 26.
- ⁸³ Там само. – С. 36.
- ⁸⁴ Там само. – С. 42–3.
- ⁸⁵ Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. I. – С. 72.
- ⁸⁶ Там само.

- ⁸⁷ *Материалы для оценки земель Херсонской губернии.* – С. 136, 137.
- ⁸⁸ *Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 49.
- ⁸⁹ *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 200.
- ⁹⁰ *Земцов М. Е.* Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 2.
- ⁹¹ *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 198.
- ⁹² Там само. – С. 204.
- ⁹³ *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 95.
- ⁹⁴ Там само. – С. 196.
- ⁹⁵ *Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 44.
- ⁹⁶ Там само. – С. 55.
- ⁹⁷ Там само. – С. 2.
- ⁹⁸ *Земцов М. Е.* Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 9.
- ⁹⁹ *Бочаров В. В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях. – С. 12.
- ¹⁰⁰ *Земцов М. Е.* Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 8.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 13.
- ¹⁰² *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 225–226.
- ¹⁰³ Там само. – С. 240.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 244–245.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 245.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 247.
- ¹⁰⁷ Див., зокрема: *Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 1–2.
- ¹⁰⁸ *Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 5.
- ¹⁰⁹ Див.: *Луцицкий И.* Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. – С. 33.
- ¹¹⁰ *Материалы подворной переписи Полтавской губернии.* – С. 162–163.
- ¹¹¹ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 24; а також: *Шимонов А. Л.* Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – Т. V. – С. 69.
- ¹¹² Цит. за: *Шимонов А. Л.* Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – Т. V. – С. 80.
- ¹¹³ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 81 зв.
- ¹¹⁴ Цит. за: *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 234–235.
- ¹¹⁵ *Зап. О. Романова* в с. Ніжिलовичі Макарівського р-ну Київської обл. у 2000 р. від Єфросинії Захарченко, 1907 р.н.
- ¹¹⁶ *Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине.* – С. 53.
- ¹¹⁷ *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackiem. – S. 134–135.

- ¹¹⁸ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 5.
- ¹¹⁹ Там само. – С. 7.
- ¹²⁰ Цит. за: Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – Т. IV. – С. 194.
- ¹²¹ Шиманов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. Т. IV. – С. 4, 195.
- ¹²² Див., зокрема праці польських дослідників: Persowski Fr. Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi Lwówskiej; Bujak Fr. Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie.
- ¹²³ Грушевський М. Історія України Руси. – Т. V. – С. 356–380.
- ¹²⁴ Див. про це докладніше: Гримич М. В. Сучасний погляд на проблему волоського права // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – № 11. – С. 110–116.
- ¹²⁵ Займанщина // Юридична енциклопедія. – Т. II. – С. 467.
- ¹²⁶ Земельне право. – С. 121.
- ¹²⁷ Старозаимочныя земли: Решения Харьковского окружного суда. – С. 16.
- ¹²⁸ Див. про це, зокрема: Програма для собирання свєдений о сельской поземельной общине. – С. 5, 12, 13 та ін.
- ¹²⁹ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1739. – С. 212.
- ¹³⁰ Мясотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 174.
- ¹³¹ Лучицкий И. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 414.
- ¹³² Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 14.
- ¹³³ Лучицкий И. Ф. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 416.
- ¹³⁴ Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской управе. – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 41.
- ¹³⁵ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 202.
- ¹³⁶ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Вып. II. – С. 58.
- ¹³⁷ Там само. – С. 61.
- ¹³⁸ Мясотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 173–174.
- ¹³⁹ Лучицкий И. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 391.
- ¹⁴⁰ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 26.
- ¹⁴¹ Там само. – С. 13.
- ¹⁴² Там само. – С. 14.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Селянський рух на Буковині в 40-і рр. XIX ст. – С. 25.
- ¹⁴⁵ Програма для собирання свєдений о сельской поземельной общине. – С. 27.
- ¹⁴⁶ Мясотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 174.

- ¹⁴⁷ Зап. О. Романова у 2001 р. від Коваленко Катерини Іванівни, 1920 р. н., родом з с. Гусов Чорнобильського р-ну Київської області, що переселилася в 1986 р. в с. Ніжиловичі Макарівського р-ну Київської обл.
- ¹⁴⁸ Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – С. 48.
- ¹⁴⁹ Див.: Там само. – С. XVII (Таблиця № 1).
- ¹⁵⁰ Програма для збирання свєдений о сельской поземельной общине. – С. 12–13.
- ¹⁵¹ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 9–10.
- ¹⁵² О старозаимочном крестьянском землевладении. – С. 43.
- ¹⁵³ Грамота 1 сентября 1705 г. Сумскому Полковнику Кондратьеву // Старозаимочныя земли. – С. 116–117.
- ¹⁵⁴ Перша межева інструкція Єлизавети I від 15 травня 1754 р. не береться до уваги, у зв'язку з тим, що вона не була реалізована. Див.: О старозаимочном землевладении. – С. 265.
- ¹⁵⁵ Тексти містяться у збірнику: О старозаимочном землевладении. – С. 573–578.
- ¹⁵⁶ Див. про це докладніше: Шимонов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – № 1–2. – С. 79–88.
- ¹⁵⁷ Див., наприклад, розгляд земельних скарг старозаїмочників по Старобільському повіту: ЦДІАК. – Ф. 1856. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 19–20 зв., 31–32, 111–115 зв.
- ¹⁵⁸ Матеріали справи див.: Старозаимочныя земли. – С. 37–38.
- ¹⁵⁹ ЦДІАК. – Ф. 1191. – Оп. 4. – Спр. 613. – Арк. 4.
- ¹⁶⁰ Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 232.
- ¹⁶¹ О старозаимочном крестьянском землевладении. – С. 3–4.
- ¹⁶² Там само. – С. 4.
- ¹⁶³ Шиманов А. Л. Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии. – Т. IV. – С. 194.
- ¹⁶⁴ Сборник судебных решений. – С. 66–146.
- ¹⁶⁵ Там само. – С. 113–114.
- ¹⁶⁶ Грамота 1 сентября 1705 г. Сумскому Полковнику Кондратьеву. – С. 116.
- ¹⁶⁷ Выпись из дела Поместного Приказа, по челобитью 26 февраля 1686 г., о наделении Ямненских черкас землею // Старозаимочныя земли. – С. 92.
- ¹⁶⁸ Грамота 17 февраля 1682 г. // Сборник судебных решений. – С. 137.
- ¹⁶⁹ Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – С. 407.
- ¹⁷⁰ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. I. – С. 317.
- ¹⁷¹ Полное Собрание Законов Российской империи. – Собрание первое. – Т. I. – СПб., 1830. – № 119. – С. 235.
- ¹⁷² Грамота 1 сентября 1705 г. Сумскому Полковнику Кондратьеву. – С. 116.
- ¹⁷³ Усенко І. Б. Звичай правовий. – С. 568.
- ¹⁷⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 93 (“Земський архів у Львові”). – Арк. 148. Такі ж привілеї мали й інші мешканці містечок на Галичині, зокрема Жидачів (Там само. – Арк. 47 зв–48).

- ¹⁷⁵ Старозаимочныя земли. – С. 3–4.
- ¹⁷⁶ Там само. – С. 22.
- ¹⁷⁷ Сборник решений. – С. 676.
- ¹⁷⁸ Старозаимочныя земли. – С. 64.
- ¹⁷⁹ Там само. – С. 34.
- ¹⁸⁰ Див.: Шимонов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – Т. IV. – С. 191–227.
- ¹⁸¹ Див. про це докладніше: Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 262; Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 17–25.
- ¹⁸² Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 201.
- ¹⁸³ Там само. – С. 313.
- ¹⁸⁴ Луцицкий И. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. – С. 617.
- ¹⁸⁵ Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 313.
- ¹⁸⁶ Там само. – С. 316.
- ¹⁸⁷ Там само. – Оп. 537. – Спр. 230. – Арк. Ззв–4.
- ¹⁸⁸ Там само. – Арк. 4зв.
- ¹⁸⁹ Там само. – Арк. 5зв.
- ¹⁹⁰ Гершонов М. М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. – С. 82.
- ¹⁹¹ Там само. – С. 64.
- ¹⁹² Там само. – С. 64–65.
- ¹⁹³ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. V.: Козелецкий у. – Приложение. – С. 2–15.
- ¹⁹⁴ Материалы подворной переписи Полтавской губернии. – С. XII.
- ¹⁹⁵ Там само. – С. XIII.
- ¹⁹⁶ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 15–16.
- ¹⁹⁷ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 18–21.
- ¹⁹⁸ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 69.
- ¹⁹⁹ Там само.
- ²⁰⁰ Тиводар М. П. Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 54.
- ²⁰¹ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2348. – Арк. 43–50.
- ²⁰² Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда. – С. 12.
- ²⁰³ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. V.: Козелецкий у. – Приложение. – Табл. № 1.
- ²⁰⁴ Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 59.
- ²⁰⁵ Шиманов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – С. 68–9.
- ²⁰⁶ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 40.
- ²⁰⁷ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 24.
- ²⁰⁸ Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда. – С. 14.

- ²⁰⁹ *Sokalski B.* Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. – S. 441.
- ²¹⁰ *Тиводар М. П.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 63–64.
- ²¹¹ Там само. – С. 58–59.
- ²¹² *Гурбик А.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 125–133.
- ²¹³ Там само. – С. 125.
- ²¹⁴ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 24–25.
- ²¹⁵ Там само.
- ²¹⁶ *Шиманов А. Л.* Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – С. 68–9.
- ²¹⁷ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 2.
- ²¹⁸ Там само. – С. 22.
- ²¹⁹ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Конотопский уезд. – С. 22.
- ²²⁰ ЦДІАК. – Ф. 1717. – Оп. 1. – Спр. 667. – Арк. 5.
- ²²¹ *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 218.
- ²²² *Маркина В. А.* Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVII – начале XIX в. – С. 382.
- ²²³ *Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине.* – С. 44.
- ²²⁴ *Материалы подворной описи* Полтавской губернии. – С. XIII.
- ²²⁵ *Тиводар М. П.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 60.
- ²²⁶ *Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе.* – Т. VI.: Конотопский уезд. – С. 22.
- ²²⁷ *Ефименко А. Е.* Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 175.
- ²²⁸ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. I. – С. 125.
- ²²⁹ *Шиманов А. Л.* Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – С. 71.
- ²³⁰ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. I. – С. 125.
- ²³¹ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Конотопский уезд. – С. 22.
- ²³² Там само. – С. 20.
- ²³³ *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Т. I. – С. 125.
- ²³⁴ *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 112.
- ²³⁵ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 17.
- ²³⁶ Там само. – С. 21.
- ²³⁷ Див. його праці: *Александров В. А.* Обычное право крепостной деревни России (XVIII – начало XIX в.); *Александров В. А.* Сельская община в России (XVII – начало XIX в.).

- 238 Лешков І. В. О владении общинном. – С. 70.
- 239 Общинное право. – С. 12.
- 240 Изгоев А. С. Общинное право. – С. 129.
- 241 Изгоев А. С. Общинное право. – С. 109.
- 242 Кавелин К. Д. Собрание сочинений. – Т. II. – С. 228–9.
- 243 Изгоев А. С. Общинное право. – С. 92.
- 244 Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 12.
- 245 Пахман С. В. Там само; те ж саме див: Кавелин К. Д. Собрание сочинений. – Т. II. – С. 130.
- 246 Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 13–14.
- 247 Там само. – С. 14.
- 248 Там само.
- 249 Там само. – С. 21.
- 250 Там само. – С. 1, 3–4.
- 251 Там само. – С. 15–16.
- 252 Победоносцев Г. Курс гражданского права. – Т. I. – С. 524.
- 253 Изгоев А. С. Общинное право. – С. 110–115.
- 254 Лаонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 264.
- 255 Там само. – С. 282.
- 256 Там само.
- 257 Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России. – С. 70.
- 258 Там само. – С. 110.
- 259 Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 31.
- 260 Шиманов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – С. 80–81.
- 261 Там само. – С. 81.
- 262 Там само. – С. 86–87.
- 263 Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 30.
- 264 Там само. – С. 36.
- 265 Там само. – С. 37.
- 266 Ианатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 202.
- 267 Там само. – С. 202.
- 268 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856). – С. 321.
- 269 Бочаров В. В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях. – С. 12.
- 270 Там само. – С. 12.
- 271 Там само. – С. 13.
- 272 Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 25.
- 273 Там само.
- 274 Там само. – С. 26.
- 275 Там само.
- 276 Александров В. А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.). – С. 194.

- ²⁷⁷ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 26.
- ²⁷⁸ Там само. – С. 27.
- ²⁷⁹ Там само.
- ²⁸⁰ *Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине.* – С. 16–27.
- ²⁸¹ *Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 16–17.
- ²⁸² *Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине.* – С. 17.
- ²⁸³ *Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 16–17.
- ²⁸⁴ Там само. – С. 19.
- ²⁸⁵ Там само. – Т. I. – С. 15–16.
- ²⁸⁶ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 20.
- ²⁸⁷ Там само.
- ²⁸⁸ Там само. – С. 19.
- ²⁸⁹ *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 203.
- ²⁹⁰ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 30.
- ²⁹¹ Там само.
- ²⁹² Там само. – С. 31.
- ²⁹³ *Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине.* – С. 35–37.
- ²⁹⁴ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский уезд. – С. 31.
- ²⁹⁵ Там само.
- ²⁹⁶ Там само.
- ²⁹⁷ Там само. – С. 36.
- ²⁹⁸ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. I.: Черниговский уезд. – С. 137.

РОЗДІЛ III

- ¹ *Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России. – С. 291–292.
- ² *Калачов Н.* Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях. – Кн. 2. – С. 28; *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 7–8.
- ³ *Ефименко А.* Исследования народной жизни. – С. 136–173.
- ⁴ *Оршанский И. Г.* Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 60–62.
- ⁵ *Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 292.
- ⁶ Там само. – С. 291.
- ⁷ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 7.
- ⁸ *Оршанский И. Г.* Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 69.
- ⁹ *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 332.

- ¹⁰ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 33.
- ¹¹ Данильченко Н. Народные юридические обычаи, существующие во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии. – С. 3.
- ¹² Тарновский В. Юридический быт Малороссии. – С. 30–48.
- ¹³ Труды Комиссии по преобразованию волостных судов (далі – ТКПВС). – Т. V. – С. 533.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ ТКПВС. – Т. IV. – № 14. – С. 651.
- ¹⁶ Данильченко Н. Народные юридические обычаи. – С. 5.
- ¹⁷ Н/а. О юридических обычаях некоторых слобод Черкасского и Миусского округов // Донские областные ведомости. – 1875. – № 38. Цит. за: Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 55–56.
- ¹⁸ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 60.
- ¹⁹ Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 69.
- ²⁰ Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 336–337.
- ²¹ Там само. – С. 332.
- ²² Язловський Б. Сьогочасне звичаєве право села Павлівки на Полтавщині. – С. 25.
- ²³ Гершоноу М. М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. – С. 74–75.
- ²⁴ Кристер А. До питання про виучування народного права України. – С. 431.
- ²⁵ Там само. – С. 437.
- ²⁶ Гершоноу М. М. Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. – С. 64.
- ²⁷ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику. – С. 240.
- ²⁸ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – Т. IV. – С. 651.
- ²⁹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 25 (Харківський пов. Харківської губ.).
- ³⁰ Франко І. Громада і "задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині. – С. 493.
- ³¹ Мушинка М. Південь // Лемківщина. – Т. II. – С. 285–286.
- ³² Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 228.
- ³³ Там само. – С. 339.
- ³⁴ Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года. – Т. I. – С. IX–X.
- ³⁵ Там само. – С. X.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ Филимонов Е. С. Формы землевладения в Суражском уезде. – С. 36.
- ³⁸ ТКПВС. – Т. IV. – С. 9, 29, 325 (Харківщина); Т. V. – С. 141, 177, 419 (Полтавщина).
- ³⁹ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 78.
- ⁴⁰ Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 343.
- ⁴¹ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 98.

- ⁴² Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 5.
- ⁴³ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 43.
- ⁴⁴ ТКПВС. – Т. V. – С. 57.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 45.
- ⁴⁷ Язловський Б. Сьогоднішнє родинне право с. Павлівки. – С. 24.
- ⁴⁸ Кристер А. До питання про виучування народного права України. – С. 435–436.
- ⁴⁹ Гершоноу М. М. Селянський двір з погляду радянського земельного права. – С. 73.
- ⁵⁰ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 45.
- ⁵¹ Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С. 154.
- ⁵² Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 5.
- ⁵³ ТКПВС. – Т. IV. – С. 92. – № 2.
- ⁵⁴ Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С. 153–154.
- ⁵⁵ Тарновский В. Юридический быт Малороссии. – С. 39.
- ⁵⁶ Земцов М. Е. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 24–25.
- ⁵⁷ Там само. – 29–30.
- ⁵⁸ Там само. – С. 31.
- ⁵⁹ Там само. – С. 32.
- ⁶⁰ Там само. – С. 31–32.
- ⁶¹ Цит. за: Земцов М. Е. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 32.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само. – С. 33.
- ⁶⁴ Там само. – С. 34.
- ⁶⁵ Там само. – С. 35.
- ⁶⁶ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев. – С. 690–691.
- ⁶⁷ Мушинка М. Південь // Лемківщина. – Т. II. – С. 288 (див. примітку редактора).
- ⁶⁸ Кожалянко Г. Етнографія Буковини. – Т. II. – С. 201.
- ⁶⁹ Мушинка М. Південь // Лемківщина. Т. II. – С. 317.
- ⁷⁰ Колесса І. Галицько-руські народні пісні з мелодіями // Етнографічний збірник. – Львів, 1910. – Т. XI. – С. 189.
- ⁷¹ Земцов М. Е. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 30.
- ⁷² Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев. – С. 690.
- ⁷³ Кожалянко Г. Етнографія Буковини. – Т. II. – С. 106.
- ⁷⁴ Див.: Усенко І. Б. "Порядок". – С. 679–680.
- ⁷⁵ Див.: Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права. – С. XIX–XX, а також: с. 175.

- ⁷⁶ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 653, п. 30.
- ⁷⁷ *Гражданские решения волостных судов.* – С. 305. – № 109.
- ⁷⁸ Там само. – С. 308. – № 112.
- ⁷⁹ *Ефименко А.* Исследования народной жизни. – С. 20.
- ⁸⁰ *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев. – С. 691.
- ⁸¹ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 8.
- ⁸² *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ⁸³ *Камінський В.* Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С. 154.
- ⁸⁴ *Гражданские решения волостных судов.* – С. 292. – № 81.
- ⁸⁵ *Кожоляно Г.* Етнографія Буковини. – Т. II. – С. 202.
- ⁸⁶ Там само. – С. 282.
- ⁸⁷ *Мушинка М.* Південь // Лемківщина. – Т. II. – С. 144.
- ⁸⁸ *Колесса І.* Галицько-руські народні пісні з мелодіями // Етнографічний збірник. – Т. XI. – С. 194.
- ⁸⁹ *Кожоляно Г.* Етнографія Буковини. – Т. II. – С. 132–133.
- ⁹⁰ *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ⁹¹ *Ефименко А.* Исследования народной жизни. – С. 20.
- ⁹² *Камінський В.* Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С. 154.
- ⁹³ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 42–43.
- ⁹⁴ Там само. – С. 43. Цитата в оригіналі податися в російській транслітерації.
- ⁹⁵ *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 111.
- ⁹⁶ *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев. – С. 690–693.
- ⁹⁷ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 42.
- ⁹⁸ Там само. – С. 46
- ⁹⁹ Там само. – С. 42.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ *Камінський В.* Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі. – С. 127.
- ¹⁰² Там само. – С. 128.
- ¹⁰³ *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права. – С. XXX.
- ¹⁰⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 3.
- ¹⁰⁵ *Лучицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. (Полтавской губернии). – С. 1–2 (док. № 2).
- ¹⁰⁶ "Местное положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских", а також "Местное положение для губерний Киевской, Подольской и Волынской" цих термінів не вживають.
- ¹⁰⁷ *Мушинка М.* Південь // Лемківщина. – Т. II. – С. 289.

- ¹⁰⁸ *Етимологічний словник української мови*. – Т. III. – С. 413.
- ¹⁰⁹ *Словарь української мови*. – Т. II. – С. 409.
- ¹¹⁰ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* – С. 759.
- ¹¹¹ *Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права. – С. XXXI–XXXII.
- ¹¹² *ТКПВС*. – Т. V. – С. 266. – № 2; С. 472. – № 10.
- ¹¹³ *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 360–361.
- ¹¹⁴ *Оршанский И. Г.* Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 81–82.
- ¹¹⁵ *ТКПВС*. – Т. IV. – С. 353 (Полтавська губ., Кобеляцький пов.).
- ¹¹⁶ *ТКПВС*. – Т. IV. – С. 65.
- ¹¹⁷ *Краєченко В.* Звичаєве право в с. Бехах на Коростенщині // *ІМФЕ*. – Ф. 15.-3. – Од. зб. 159. – Арк. 54.
- ¹¹⁸ *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 99.
- ¹¹⁹ Там само.
- ¹²⁰ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 31.
- ¹²¹ Там само. – С. 36–37.
- ¹²² Там само. – С. 27.
- ¹²³ *Мушинка М.* П'ядень // *Лемківщина*. – Т. II. – С. 286.
- ¹²⁴ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 13–46.
- ¹²⁵ *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 39.
- ¹²⁶ *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев. – С. 699.
- ¹²⁷ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии*. – С. 656.
- ¹²⁸ Цит. за: *Герцонов М. М.* Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. – С. 62–88.
- ¹²⁹ Див., наприклад: *ЦДІАЛ*. – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11–12 (Громадський уряд села Ладжина. Книга громади села).
- ¹³⁰ *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 79.
- ¹³¹ Там само. – С. 35–36.
- ¹³² Там само. – С. 280.
- ¹³³ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 8–9.
- ¹³⁴ Тут ідеться передусім про російські губернії.
- ¹³⁵ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 9–11.
- ¹³⁶ *Тарновский В.* Юридический быт Малороссии. – С. 35–36.
- ¹³⁷ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 31.
- ¹³⁸ *Франко І.* Галицький селянин. – С. 507.
- ¹³⁹ *Ефименко А. С.* Исследования народной жизни. – С. 133.
- ¹⁴⁰ Там само.
- ¹⁴¹ *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 148.
- ¹⁴² *Леонтьев А. А.* Крестьянское право. – С. 348.
- ¹⁴³ *Оршанский И. Г.* Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 89.
- ¹⁴⁴ *Франко І.* Земельна власність у Галичині. – С. 565.

- ¹⁴⁵ Там само.
- ¹⁴⁶ Франко І. Селянство і соціальне питання. – С. 414.
- ¹⁴⁷ Мушинка М. Південь // Лемківщина. – Т. II. – С. 289–290.
- ¹⁴⁸ Калачов Н. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях. – С. 17.
- ¹⁴⁹ Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 80.
- ¹⁵⁰ Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 369.
- ¹⁵¹ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 22.
- ¹⁵² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 615. – Спр. 162. – Арк. 11.
- ¹⁵³ Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – С. 231.
- ¹⁵⁴ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 16.
- ¹⁵⁵ ТКПВС. – Т. V. – С. 390.
- ¹⁵⁶ ТКПВС. – Т. IV. – С. 120.
- ¹⁵⁷ Архив РГО. – Разряд 45. – Оп. 1. – № 1. – Л. 8 об. (Запоріжжя).
- ¹⁵⁸ Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі. – С. 126.
- ¹⁵⁹ Франко І. Громада і "задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині. – С. 494.
- ¹⁶⁰ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 167–168.
- ¹⁶¹ Відразу ж впадає в око деяка штучність нашої термінології: в народі не існували поняття "спадкоємець", "спадкодавець", "опікунство" тощо. Для народної правосвідомості актуальним було: хто лишається на господарстві, кому припадає майно. А чи людина є користувачем майна, володільницею чи власницею – ці поняття взагалі не розрізнялися. Саме тому дуже складно кваліфікувати народно-юридичну традицію сучасними юридичними термінами. Однак це тема для іншого дослідження.
- ¹⁶² Архив РГО. – Разряд 46. – Оп. 1. – № 8. – Л. 10.
- ¹⁶³ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев. – С. 692.
- ¹⁶⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 651. – № 16.
- ¹⁶⁵ Там само. – Т. V. – С. 300. – № 1.
- ¹⁶⁶ Там само. – Т. IV. – С. 149. – № 13.
- ¹⁶⁷ Там само. – С. 664. – № 14.
- ¹⁶⁸ Данильченко Н. Народные юридические обычаи. – С. 5.
- ¹⁶⁹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 44–45.
- ¹⁷⁰ Земцов М. Е. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда. – С. 27.
- ¹⁷¹ Розглядатиметься у підрозділі "Жіноче право".
- ¹⁷² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 44.
- ¹⁷³ Франко І. Громада і "задруга" серед українського народу в Галичині і на Буковині. – С. 494–496.
- ¹⁷⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 321. – № 19; 43. – № 31; 603. – № 90; 652. – № 19; Т. V. – С. 4. – № 2; 166. – № 39; 302. – № 24.
- ¹⁷⁵ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 253.

- ¹⁷⁶ *Гражданские решения волостных судов.* – № 9. – С. 253–254.
- ¹⁷⁷ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 86.
- ¹⁷⁸ Там само.
- ¹⁷⁹ *Гражданские решения волостных судов.* – № 52–80.
- ¹⁸⁰ Тарновский В. Юридический быт Малороссии. – С. 42.
- ¹⁸¹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 69, 90, 144, 237, 252, 272, 296, 306, 316; Т. V. – С. 16, 38, 48, 73, 87, 101, 114, 120, 141, 177, 278, 310 (вибірка В. Мухіна).
- ¹⁸² Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев. – С. 699.
- ¹⁸³ ТКПВС. – Т. V. – № 1. – С. 492, 511, 517.
- ¹⁸⁴ ТКПВС. – Т. IV. – № 17. – С. 468; Т. V. – № 1. – С. 26, 492, 511, 539, 541.
- ¹⁸⁵ *Гражданские решения волостных судов.* – С. 250.
- ¹⁸⁶ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 620. – Спр. 172. – Арк. 5.
- ¹⁸⁷ Там само. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 115–116.
- ¹⁸⁸ Там само. – Арк. 121.
- ¹⁸⁹ Там само. – Арк. 54.
- ¹⁹⁰ Там само. – Оп. 614. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 196; Див. також: Там само. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 51.
- ¹⁹¹ Там само. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 170.
- ¹⁹² Там само. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 134–136.
- ¹⁹³ Там само. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 185.
- ¹⁹⁴ *Гражданские решения волостных судов.* – № 65. – С. 283.
- ¹⁹⁵ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 45.
- ¹⁹⁶ Там само. – С. 48.
- ¹⁹⁷ *Систематический свод юридических обычаев Полтавской губ.* – С. 656.
- ¹⁹⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 60 (Громадський уряд села Гломчі).
- ¹⁹⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 23. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 114 (зв.) (Громадський уряд села Бзянки).
- ²⁰⁰ Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 65.
- ²⁰¹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 29, 258, 324; Т. V. – С. 3, 6, 16, 33, 38, 177, 393, 418.
- ²⁰² Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев. – С. 693.
- ²⁰³ ТКПВС. – Т. IV. – С. 258, 324; Т. V. – С. 3, 16, 38, 120, 154, 309, 319, 331, 393; 67, 72, 82, 93, 101, 108, 114, 419 (вибірка В. Мухіна).
- ²⁰⁴ ТКПВС. – Т. V. – С. 154, 278, 284, 290, 294, 299, 311, 331.
- ²⁰⁵ Там само. – С. 310, 322, 335.
- ²⁰⁶ *Гражданские решения волостных судов.* – С. 250–251.
- ²⁰⁷ Там само. – С. 252–253.
- ²⁰⁸ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 44.
- ²⁰⁹ Там само. – С. 491–492.
- ²¹⁰ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – С. 303.
- ²¹¹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 252; Т. V. – С. 342.
- ²¹² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 254–255. – № 11.
- ²¹³ ТКПВС. – Т. V. – С. 655.
- ²¹⁴ Там само. – Т. IV. – С. 513. – № 6; Т. V. – С. 311. – № 19; 14. – № 16; С. 68.

- ²¹⁵ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 14. – № 16 (Київська губ. і пов.), 48, 68 (Київська губ., Таращанський пов.), 93 Київська губ. Таращанський пов.), 73, 82, 60 (Київська губ., Васильківський пов.).
- ²¹⁶ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 48 (Київська губ., Васильківський пов., Ксаверівська вол.).
- ²¹⁷ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 47.
- ²¹⁸ *Мушинка М.* Південь // Лемківщина – Т. II. – С. 289.
- ²¹⁹ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 51–52.
- ²²⁰ Там само. – С. 51.
- ²²¹ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 281. – № 6; 478. – № 6.
- ²²² *ТКПВС.* – Т. V. – С. 177.
- ²²³ Там само. – С. 81, 91, 108.
- ²²⁴ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 44.
- ²²⁵ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – П. 33. – С. 654.
- ²²⁶ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 327. – № 8.
- ²²⁷ Див. також підрозділи про спадкування і виділи приймаків.
- ²²⁸ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 96, 106, 113, 324; Т. V. – С. 48, 52, 60, 68, 73, 87, 101, 279 (вибірка В. Мухіна).
- ²²⁹ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 656.
- ²³⁰ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 90.
- ²³¹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 422. – № 15 (Полтавська губ., Кобелецький пов.).
- ²³² *Гражданские решения волостных судов.* – № 53. – С. 273–274.
- ²³³ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 114, 310, 331, 342.
- ²³⁴ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 11, 96, 106, 324; Т. V. – С. 48, 52, 60, 73, 87, 93, 101, 108, 177, 278, 284, 290, 294.
- ²³⁵ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 11.
- ²³⁶ *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 159.
- ²³⁷ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 13–43.
- ²³⁸ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 2. – Арк. 65.
- ²³⁹ Там само. – Арк. 65 зв.
- ²⁴⁰ Там само. – Оп. 618. – Арк. 185 зв.
- ²⁴¹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 190 зв.
- ²⁴² Там само. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 35.
- ²⁴³ Там само. – Арк. 91.
- ²⁴⁴ Там само. – Арк. 188.
- ²⁴⁵ Там само. – Спр. 620. – Арк. 89.
- ²⁴⁶ *ТКПВС.* – Т. IV. – № 13. – С. 591; Т. V. – С. 21, 48, 52, 177, 294, 342.
- ²⁴⁷ Там само. – Т. IV. – С. 266 (Полтавська губ.).
- ²⁴⁸ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 49.
- ²⁴⁹ *Гражданские решения волостных судов.* – № 56. – С. 278.
- ²⁵⁰ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 54. – № 3; 72, 319, 196, 314, 422. – № 15; 468. – № 17; – Т. V. – С. 34. – № 4; 70. – № 2; 95. – № 15; 178. – № 4; 270. – № 10; 279, 284, 290,

347. – № 11; 348. – № 1; 419, 485. – № 28; 516, 520. – № 20; 525, 532, 548. – № 5 (вибірка В. Ф. Мухіна). Див. також: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 134–136.
- ²⁵¹ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 419 (Катеринославська губ.). – Т. IV. – С. 258, 272, 296.
- ²⁵² *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев. – С. 175.
- ²⁵³ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 64; – Т. V. – С. 4. – № 4; 166. – № 39; 485. – № 28; 525, 539 (вибірка В. Мухіна).
- ²⁵⁴ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 525.
- ²⁵⁵ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 4. – № 4.
- ²⁵⁶ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 545.
- ²⁵⁷ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 124–125.
- ²⁵⁸ Там само. – Арк. 154–156.
- ²⁵⁹ Там само. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1.
- ²⁶⁰ Там само. – Оп. 690. – Спр. 2. – Арк. 27–27 зв.
- ²⁶¹ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 656.
- ²⁶² *ТКПВС.* – Т. V. – С. 166, 39.
- ²⁶³ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 10. – Арк. 9.
- ²⁶⁴ *Гражданские решения волостных судов.* – Т. VI. – № 125. – С. 315.
- ²⁶⁵ *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 201.
- ²⁶⁶ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 384. – № 3.
- ²⁶⁷ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 696.
- ²⁶⁸ Розглядатиметься нижче.
- ²⁶⁹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 146. – № 6; Т. V. – С. 279, 290, 295, 310, 319, 343, 526.
- ²⁷⁰ Там само. – Т. IV. – С. 217. – № 19; Т. V. – № 5. – С. 195. Див. також: Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев. – С. 694.
- ²⁷¹ Там само. – Т. IV. – С. 244. – № 8; 656. – № 15; Т. V. – С. 219, 299, 319.
- ²⁷² Там само. – Т. V. – С. 258. – № 2.
- ²⁷³ Там само. – С. 295, 335.
- ²⁷⁴ *Камінський В.* Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті. – С. 166.
- ²⁷⁵ *Чубинский П.* Очерк народных юридических обычаев. – С. 690.
- ²⁷⁶ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 55.
- ²⁷⁷ Там само.
- ²⁷⁸ *ИМФЕ.* – Ф. 1–5. – Од. зб. 397. – Арк. 21.
- ²⁷⁹ Там само.
- ²⁸⁰ *Барыков О.* Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 28.
- ²⁸¹ *Гуцульщина.* – С. 240.
- ²⁸² *Кожоляно Г.* Етнографія Буковини. – С. 107.
- ²⁸³ Там само. – С. 224.
- ²⁸⁴ *ИМФЕ.* – Ф. 29. – Оп. 3. – Спр. 105. – Арк. 37 (1884 р.).
- ²⁸⁵ Там само. – Ф. 1–5. – Од. зб. 400. – Арк. 23 (м. Воронеж Новгород-Сіверсько-го пов. Черніг. губ.).
- ²⁸⁶ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 55.

- ²⁸⁷ *Гражданские решения волостных судов.* – С. 305. – № 110.
- ²⁸⁸ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 55.
- ²⁸⁹ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 8.
- ²⁹⁰ *Кристер А.* До питання про виучування народнього права України. – С. 431.
- ²⁹¹ *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 239.
- ²⁹² *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 12.
- ²⁹³ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 199. – № 36.
- ²⁹⁴ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 311. – № 72.
- ²⁹⁵ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 523.
- ²⁹⁶ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 74. – № 5.
- ²⁹⁷ Зап. О. Романова в 2000 р. в с. Ніжиловичі Макарівського р-ну Київської обл. від Цибенко Єфросинії Павлівни, 1907 р. н.
- ²⁹⁸ Зап. О. Романова в 2000 р. там же від Коваленко Катерини Іванівни, родом з Чорнобильщини.
- ²⁹⁹ *Народні оповідання.* – С. 146.
- ³⁰⁰ Там само. – С. 112.
- ³⁰¹ *Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 13.
- ³⁰² *Архив РГО.* – Разряд 45. – Оп. 1. – № 1. – 8 (зв.).
- ³⁰³ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 654. – П. 34.
- ³⁰⁴ *Архив РГО.* – Разряд 46. – Оп. 1. – № 8. – Л. 10 (Могилівська губ., Суразький пов., запис 1848 р.).
- ³⁰⁵ *Тарновский В.* Юридический быт Малороссии. – С. 42.
- ³⁰⁶ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 453. – № 3; 194. – № 37; Т. V. – С. 492; 223. – № 23; 364. – № 3.
- ³⁰⁷ *Камінський В.* Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С. 150–168.
- ³⁰⁸ *Кристер А.* До питання про виучування народнього права України. – С. 429.
- ³⁰⁹ Там само.
- ³¹⁰ Там само. – С. 431.
- ³¹¹ *Гершонон М. М.* Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв. – С. 73.
- ³¹² *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ³¹³ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 654. – П. 31.
- ³¹⁴ *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 242.
- ³¹⁵ Там само. – С. 241.
- ³¹⁶ *Камінський В.* Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті. – С. 156.
- ³¹⁷ *Гражданские решения волостных судов.* – С. 655.
- ³¹⁸ *Кристер А.* До питання про виучування народнього права України. – С. 431.
- ³¹⁹ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 499.
- ³²⁰ Там само. – Т. IV. – С. 29.
- ³²¹ Там само. – С. 296.

- ³²² Там само. – С. 324.
- ³²³ Там само. – С. 471.
- ³²⁴ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 115.
- ³²⁵ Данильченко Н. Народные юридические обычаи, существующие во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии. – С. 4.
- ³²⁶ ТКПВС. – Т. V. – С. 120.
- ³²⁷ Там само. – Т. IV. – С. 29, 296, 324, 471, 488, 522, 655 (2); Т. V. – С. 3, 120.
- ³²⁸ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 656.
- ³²⁹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 238 (№ 6); – Т. V. – С. 212. – № 52; 300. – № 5; 495. – № 9; 212. – № 52.
- ³³⁰ Там само. – Т. V. – С. 279.
- ³³¹ Там само. – С. 285.
- ³³² Там само. – С. 279, 289, 290.
- ³³³ Там само. – С. 295.
- ³³⁴ Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини. – С. 66.
- ³³⁵ Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 79.
- ³³⁶ ТКПВС. – Т. V. – С. 295.
- ³³⁷ Там само. – С. 300, 310, 343.
- ³³⁸ Гарновский В. Юридический быт Малороссии. – С. 42.
- ³³⁹ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 654. – П. 35.
- ³⁴⁰ Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 301.
- ³⁴¹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 54.
- ³⁴² Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 3.
- ³⁴³ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – Т. IV. – С. 653–654. – П. 32 (вар. 2–6).
- ³⁴⁴ ТКПВС. – Т. V. – № 1. – С. 495.
- ³⁴⁵ Там само. – С. 74.
- ³⁴⁶ Там само. – Т. IV. – С. 238; Т. V. – С. 51, 295, 300, 539.
- ³⁴⁷ Там само. – Т. IV. – С. 29, 124; Т. V. – С. 7, 177.
- ³⁴⁸ Там само. – С. 29, 457.
- ³⁴⁹ Там само. – Т. V. – С. 120.
- ³⁵⁰ Там само. – Т. IV. – С. 266. – № 2; Т. V. – С. 472. – № 10; Т. IV. – С. 246. – № 2; 468. – № 15; 640. – № 3.
- ³⁵¹ Там само. – Т. IV. – С. 3, 14, 324.
- ³⁵² Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 222.
- ³⁵³ ТКПВС. – Т. V. – С. 245.
- ³⁵⁴ Гражданские решения волостных судов. – № 78. – С. 290.
- ³⁵⁵ Там само.

- 356 Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 284.
- 357 Кристер А. До питання про виучування народного права України. – С. 429.
- 358 Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 151–152.
- 359 Там само. – С. 105.
- 360 Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права. – С. XXX.
- 361 Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 143.
- 362 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 56.
- 363 Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 373–374.
- 364 ТКПВС. – Т. IV. – № 6. – С. 240.
- 365 Там само. – № 6. – С. 241.
- 366 Там само. – № 15. – С. 422.
- 367 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 110.
- 368 Там само. – Арк. 89–91.
- 369 ЦДІАЛ. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 1. Громадський уряд села Ладжина. – Арк. 11 зв.
- 370 Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 360.
- 371 Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 82.
- 372 Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 13–43.
- 373 Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 52.
- 374 Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті. – С. 128.
- 375 Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С. 159.
- 376 ТКПВС. – Т. V. – С. 418–419.
- 377 Там само. – Т. IV. – С. 687.
- 378 Там само. – С. 511.
- 379 Там само. – Т. IV. – С. 3, 9, 21, 25, 29, 69, 106, 113, 252, 271, 296, 306, 316, 324, 464, 471; Т. V. – С. 3, 48, 52, 68, 73, 87, 93, 101, 108, 114, 120, 279, 284, 290, 296. – № 8; 310, 319, 322, 342, 383, 393, 396, 418, 541; Т. IV. – С. 3, 9, 20, 25, 29, 69, 90, 96, 106, 113, 152, 266, 271, 306, 316, 324, 464, 471, 488, 503, 511; Т. V. – С. 3, 9, 48, 52, 60, 68, 73, 87, 93, 101, 108, 114, 120, 279, 284, 290, 295, 310, 322, 343, 383, 393, 396, 418, 499, 539, 541, 544 (вибірка В. Мухіна і С. Пахмана).
- 380 ТКПВС. – Т. IV. – С. 25, 464, 488; Т. V. – С. 300, 319, 396.
- 381 ТКПВС. – Т. IV. – С. 272 (Кременчуцький пов. Полтавської губ.); також див.: Т. IV. – С. 9 (Харківські пов. і губ.); Т. V. – С. 141 (Бердичівський пов. Київської губ.).
- 382 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 30.
- 383 Гражданские решения волостных судов. – № 71. – С. 285.
- 384 Там само. – № 73. – С. 286.
- 385 ТКПВС. – Т. IV. – С. 119 (Куп'янський пов. Харківської губ.); Т. IV. – № 30. – С. 538 (Павлівський пов. Катеринославської губ.)
- 386 Там само. – Т. IV. – С. 3, 69, 119, 144, 252, 306, 316, 522; Т. V. – С. 114, 499, 539.
- 387 Там само. – Т. IV. – С. 238, 272; Т. V. – С. 101, 117, 299, 319, 331.

- ³⁸⁸ Там само. – Т. V. – С. 117, 335, 511.
- ³⁸⁹ Там само. – Т. IV. – С. 13, 257, 507, 511; Т. V. – С. 101, 41; Т. IV. – С. 503. (Полтавська губ.).
- ³⁹⁰ Там само. – Т. V. – С. 335.
- ³⁹¹ Там само. – С. 60, 419, 492.
- ³⁹² Там само. – Т. IV. – С. 13, 257, 503, 511.
- ³⁹³ Там само. – Т. V. – С. 60.
- ³⁹⁴ Там само. – С. 101 (Сквирський пов. Київської губ.)
- ³⁹⁵ Там само. – С. 511.
- ³⁹⁶ Там само. – С. 516.
- ³⁹⁷ Див.: Там само. – С. 492–556.
- ³⁹⁸ Там само. – С. 655. – П. 36.
- ³⁹⁹ Кристер А. До питання про виучування народного права України. – С. 438–439.
- ⁴⁰⁰ Камінський В. Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті. – С. 128.
- ⁴⁰¹ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 285.
- ⁴⁰² Там само. – С. 128.
- ⁴⁰³ ТКПВС. – Т. V. – С. 13. – № 13; 14. – № 16; 33, 38, 139, 141, 163. – № 9; 177.
- ⁴⁰⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 47.
- ⁴⁰⁵ Там само. – Арк. 67.
- ⁴⁰⁶ Там само. – Арк. 79.
- ⁴⁰⁷ Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині. – С. 13.
- ⁴⁰⁸ Там само.
- ⁴⁰⁹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 174.
- ⁴¹⁰ Там само. – С. 212.
- ⁴¹¹ Там само. – С. 211.
- ⁴¹² Там само. – Т. V. – С. 299.
- ⁴¹³ Там само. – С. 331.
- ⁴¹⁴ Там само. – С. 399.
- ⁴¹⁵ Там само. – Т. IV. – С. 237; Т. V. – С. 177, 319.
- ⁴¹⁶ Там само. – С. 522.
- ⁴¹⁷ Там само. – Т. V. – С. 516. Див. те ж саме: – С. 525.
- ⁴¹⁸ Там само. – С. 556.
- ⁴¹⁹ Там само. – Т. IV. – (№ 16). – С. 216.
- ⁴²⁰ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 52.
- ⁴²¹ Так, В. Мухін демонструє суто нормативний підхід у вивченні спадкових звичаїв. Зокрема, він класифікує матеріал волосних судів за таким принципом: чи виділяється особлива частина на долю вдови (с. 253), чи може вона залишитися в домі покійного чоловіка (т. с.), чи розпоряджається господарством при малолітніх дітях на правах хазяйки (с. 254) або опікунші малолітніх дітей... (с. 254). Таким самим запеклим нормативістом виявляв себе і С. Пахман.

- ⁴²² ТКПВС. – Т. VII. – С. 539.
- ⁴²³ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 280.
- ⁴²⁴ Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 82.
- ⁴²⁵ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 259.
- ⁴²⁶ Там само. – С. 258.
- ⁴²⁷ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 43.
- ⁴²⁸ Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 361.
- ⁴²⁹ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 249.
- ⁴³⁰ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 280.
- ⁴³¹ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – С. 230.
- ⁴³² ТКПВС. – Т. IV. – С. 503, 511.
- ⁴³³ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 657–659.
- ⁴³⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 241.
- ⁴³⁵ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 47.
- ⁴³⁶ Товстоліс М. З минулого. – С. 278.
- ⁴³⁷ Данильченко Н. Народные юридические обычаи, существующие во втором мировом участке Литинского уезда Подольской губернии. – С. 3.
- ⁴³⁸ ТКПВС. – Т. IV. – № 3. – С. 268.
- ⁴³⁹ Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 39–40.
- ⁴⁴⁰ Зап. О. Романова в 2000 р. в с. Ніжиловичі Макарієвського р-ну Київської обл. від Коваленко Катерини Іванівни, родом з Чорнобильщини.
- ⁴⁴¹ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 256.
- ⁴⁴² Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 13–43.
- ⁴⁴³ Там само.
- ⁴⁴⁴ Там само. – С. 25.
- ⁴⁴⁵ Там само. – С. 27.
- ⁴⁴⁶ Мушинка М. Південь // Лемківщина. – Т. II. – С. 286.
- ⁴⁴⁷ Там само.
- ⁴⁴⁸ Тарновский В. Юридический быт Малороссии. – С. 38.
- ⁴⁴⁹ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 280.
- ⁴⁵⁰ ТКПВС. – Т. IV. 29, 614. – № 12; Т. V. – С. 202, 327. – № 5; 347. – № 14; 419, 499, 511.
- ⁴⁵¹ Там само. – Т. IV. – С. 311. – № 67; 324; Т. V. – С. 419.
- ⁴⁵² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр178. – Арк. 4–4 (зв.)
- ⁴⁵³ ТКПВС. – Т. V. – № 4. – С. 41.
- ⁴⁵⁴ Там само. – С. 335 (Липовецький пов. Київської губ.).
- ⁴⁵⁵ Там само. – Т. IV. – С. 240. – № 11; 241. – № 16 і 17; Т. IV. – С. 241. – № 17 (Полтавська губ.); Т. V. – С. 514 (Алчевський пов. Катеринославської губ.); 541. – № 11 (Полтавський пов. і губ.).
- ⁴⁵⁶ Там само. – Т. IV. – № 11. – С. 541.
- ⁴⁵⁷ Чубинський П. Очерк народных юридических обычаев. – С. 695.

- 458 *Гражданские решения волостных судов.* – № 41. – С. 270–271.
 459 *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 258.
 460 *Гражданские решения волостных судов.* – № 22. – С. 261.
 461 *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 2. – Арк. 3.
 462 *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 145 (Куп'янський пов. Харківської губ.).
 463 *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 269.
 464 *ТКПВС.* – Т. IV. – № 12. – С. 614.
 465 Там само. – № 2. – С. 145; № 6. – С. 146.
 466 Там само. – Т. IV. – С. 324, 419; Т. V. – № 1. – С. 22.
 467 *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 657–659.
 468 *Товстоліс М.* З минулого. – С. 278.
 469 *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 119, 144, 174, 183, 212; Т. V. – С. 516, 525 (вибірка В. Мухіна).
 470 Там само. – Т. IV. – С. 106, 197. – № 2; 249; Т. V. – С. 521. – № 8; 527, 544 (вибірка В. Мухіна).
 471 Там само. – Т. IV. – С. 3, 50. – № 96; Т. V. – С. 324. – № 9; 530. – № 4 (вибірка В. Мухіна).
 472 Там само. – Т. IV. – С. 467. – № 12 (Миргородський пов. Полтавської губ.).
 473 Там само. – С. 464.
 474 Там само. – С. 29.
 475 Там само. – С. 657. – № 2.
 476 Там само. – Т. V. – С. 177.
 477 *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 120.
 478 *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 205. – № 1; 466. – № 6; Т. V. – С. 40. – № 5.
 479 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 49.
 480 *Гражданские решения волостных судов.* – № 13. – С. 255–256.
 481 Там само. – № 15. – С. 257–258.
 482 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 49.
 483 *ТКПВС.* – Т. V. – С. 296. – № 8.
 484 Там само. – С. 314. – № 1.
 485 *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 122.
 486 *Гражданские решения волостных судов.* – № 16, 17, 18.
 487 *ТКПВС.* – Т. V. – С. 30. – № 31; 324. – № 9.
 488 *Гражданские решения волостных судов.* – С. 259.
 489 *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 655.
 490 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 51.
 491 *Гражданские решения волостных судов.* – С. 298. – № 94 (Турівський волосний суд Мозирського пов.); – С. 299. – № 96 (Богуславський волосний суд Канівського пов.).
 492 Там само. – № 97 (Таганчацький волосний суд Канівського пов.).
 493 Там само. – С. 300. – № 98.
 494 Там само. – С. 286–287. – № 74.

- ⁴⁹⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 10. – Арк. 12 (зв.).
- ⁴⁹⁶ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 263.
- ⁴⁹⁷ ТПКВС. – Т. I. – С. 198.
- ⁴⁹⁸ Там само. – Т. IV. – С. 29, 69, 96, 106; Т. V. – С. 52, 68, 88, 94, 300, 310, 319, 386. – № 1 (вибірка В. Мухіна).
- ⁴⁹⁹ Там само. – Т. IV. – С. 99. – № 18; 113, 150. – № 16; 179. – № 18; 242. – № 2; 296, 306, 316; Т. V. – С. 48, 60, 73, 108, 114, 117, 202, 332, 342, 447. – № 23 (вибірка В. Мухіна).
- ⁵⁰⁰ Там само. – Т. V. – С. 78, 51.
- ⁵⁰¹ Там само. – Т. IV. – С. 267, 272.
- ⁵⁰² Там само. – С. 240. – № 6; Т. V. – С. 74. – № 3.
- ⁵⁰³ Там само. – Т. V. – С. 300.
- ⁵⁰⁴ Там само. – Т. IV. – С. 69, 96, 258.
- ⁵⁰⁵ Там само. – С. 216. – № 16.
- ⁵⁰⁶ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику. – С. 239.
- ⁵⁰⁷ Там само.
- ⁵⁰⁸ ТКПВС. – Т. IV. – С. 29, 69, 96, 99. – № 18 і 24; 106, 113, 150. – № 16; 258, 267, 272, 296, 306, 316, 490. – № 7; 493. – № 22; 687; Т. V. – С. 51, 78, 88, 94, 101, 108, 114, 177, 202, 299, 310, 386. – № 1.
- ⁵⁰⁹ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику. – С. 239.
- ⁵¹⁰ ТКПВС. – Т. IV. – С. 29, 69, 106, 113, 296, 306, 316; Т. V. – С. 48, 52, 60, 68, 73, 88, 94, 10, 108, 114, 393, 499.
- ⁵¹¹ ТКПВС. – Т. V. – С. 267, 275, 301.
- ⁵¹² ТКПВС. – Т. IV. – С. 296, 332. – № 2; Т. V. – С. 128. – № 2; 128. – № 2.
- ⁵¹³ ТКПВС. – Т. IV. – С. 29, 13, 252, 296, 306, 316; Т. V. – С. 128. – № 2; 177, 202, 393, 49, 499.
- ⁵¹⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 56, 12; Т. V. – С. 300. – № 5.
- ⁵¹⁵ Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 79.
- ⁵¹⁶ ТКПВС. – Т. V. – С. 202.
- ⁵¹⁷ ТКПВС. – Т. V. – С. 117, 202, 419.
- ⁵¹⁸ ТКПВС. – Т. IV. – С. 146. – № 6; Т. V. – С. 279, 290, 295, 310, 319, 343, 526.
- ⁵¹⁹ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 153.
- ⁵²⁰ Там само. – С. 157.
- ⁵²¹ Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 168.
- ⁵²² Там само. – С. 190.
- ⁵²³ Язловський Б. Сьогочасне родинне звичасве право села Павлівки на Полтавщині. – С. 26.
- ⁵²⁴ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику. – С. 232.
- ⁵²⁵ Там само. – С. 238.
- ⁵²⁶ Єзерський Є. Про виділи приймаків за ви́роками Земельних Судових Комісій Київщини. – С. 65.
- ⁵²⁷ Там само. – С. 66.

- 528 Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 362.
- 529 Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 109.
- 530 ТКПВС. – Т. V. – С. 74. – № 5.
- 531 ТКПВС. – Т. IV. – С. 119.
- 532 ТПКВС. – Т. IV. – С. 106 ("при условии почтения и повиновения тестю"). – С. 113.
- 533 ТКПВС. – Т. V. – С. 310 (Уманський пов. Київської губ.); Т. V. – С. 108 (Скви́рський пов. Київської губ.).
- 534 ТКПВС. – Т. IV. – С. 316.
- 535 ТКПВС. – Т. V. – С. 73.
- 536 ТКПВС. – Т. IV. – С. 69 (Богодухівський пов. Харківської губ.).
- 537 ТКПВС. – Т. V. – С. 295 (Звенигородський пов. Київської губ.).
- 538 ТКПВС. – Т. V. – С. 88, 114.
- 539 ТКПВС. – Т. V. – С. 108.
- 540 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 177–180.
- 541 Там само. – Арк. 188.
- 542 Там само. – Оп. 691. – Спр. 120. – Арк. 5–8 зв.
- 543 Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – С. 287–288.
- 544 ТКПВС. – Т. IV. – С. 253 (Кременчуцький пов. Полтавської губ.).
- 545 ТКПВС. – Т. IV. – С. 297, 306; Т. V. – С. 73, 310, 319.
- 546 ТКПВС. – Т. IV. – С. 253.
- 547 Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 50.
- 548 Гражданские решения волостных судов. – С. 262. – № 24.
- 549 Там само.
- 550 Там само. – С. 264. – № 29.
- 551 Там само. – С. 362–369.
- 552 Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 50.
- 553 Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини. – С. 27.
- 554 Гражданские решения волостных судов. – С. 266–267. – № 33.
- 555 Єзерський Є. Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини. – С. 18–31.
- 556 Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 174.
- 557 ТКПВС. – Т. IV. – С. 3, 14, 29, 258, 267, 296; Т. V. – С. 52, 73, 141, 142 (вибірка С. Пахмана і В. Мухіна).
- 558 ТКПВС. – Т. IV. – С. 252; Т. V. – С. 205. – № 11; 219. – № 25.
- 559 ТКПВС. – Т. IV. – С. 9, 20; Т. V. – С. 393.
- 560 ТКПВС. – Т. V. – С. 94.
- 561 ТКПВС. – Т. IV. – С. 96; Т. V. – С. 101, 108, 114, 177, 323, 499 (вибірка С. Пахмана).
- 562 ТКПВС. – Т. V. – С. 492, 516.
- 563 ТКПВС. – Т. IV. – С. 218, 243; Т. V. – С. 335.
- 564 ТКПВС. – Т. V. – С. 393 (Катеринославський пов. і губ.); Т. V. – С. 16, 532.

- ⁵⁶⁵ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 272, 316, 360; – Т. V. – С. 38, 48, 52, 60, 68.
- ⁵⁶⁶ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 3, 14, 29, 258, 267, 296; Т. V. – С. 73, 94, 101, 108, 114, 142, 499.
- ⁵⁶⁷ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – С. 285.
- ⁵⁶⁸ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 399, 525.
- ⁵⁶⁹ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 38.
- ⁵⁷⁰ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 532.
- ⁵⁷¹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 14, 272, 296, 306, 316; Т. V. – С. 73 (вибірка В. Мухіна, С. Пахмана).
- ⁵⁷² *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 113.
- ⁵⁷³ Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян. – С. 37.
- ⁵⁷⁴ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 324, 523; Т. V. – С. 48, 52, 60, 68.
- ⁵⁷⁵ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 96, 119, 183, 212, 252, 258, 503, 511; Т. V. – С. 177, 279, 332, 492, 499.
- ⁵⁷⁶ Мушинка М. Південь // Лемківщина. – Т. II. – С. 289.
- ⁵⁷⁷ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 324, 523; Т. V. – С. 48, 52, 60, 68, 310.
- ⁵⁷⁸ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 73.
- ⁵⁷⁹ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 284.
- ⁵⁸⁰ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 91; Т. V. – С. 332.
- ⁵⁸¹ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 335.
- ⁵⁸² Там само.
- ⁵⁸³ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 4.
- ⁵⁸⁴ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 335.
- ⁵⁸⁵ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 16.
- ⁵⁸⁶ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 48, 52.
- ⁵⁸⁷ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 323, 343; Т. V. – С. 393.
- ⁵⁸⁸ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 299, 310. ∞
- ⁵⁸⁹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 91; Т. V. – С. 202, 299, 310 (Канівський пов. Київської губ.).
- ⁵⁹⁰ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 29, 96; Т. V. – С. 177.
- ⁵⁹¹ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 499. ∞
- ⁵⁹² *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 324; Т. V. – С. 202.
- ⁵⁹³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 141.
- ⁵⁹⁴ Систематический свод обычаев Полтавской губернии. – С. 654. – П. 7.
- ⁵⁹⁵ Гражданские решения волостных судов. – № 104. – С. 303.
- ⁵⁹⁶ Там само. – № 105. – С. 303.
- ⁵⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 228. – Арк. 141 (зв.).

РОЗДІЛ IV

- ¹ Див., зокрема: Подворная опись Полтавской губ. за 1900 р. – С. XII–XIII.
- ² ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 9395. – Арк. 21.
- ³ Зап. М. Гримич у 2000 р. від І. В. Осташа в с. Дуліби Стрийського р-ну Львівської обл.

- ⁴ *Архів Волинського краєзнавчого музею (Далі – ВКМ).* – Спр. 6883–6924. – С. 163.
- ⁵ *Программа для собирання свєдений о сельской поземельной общине.* – С. 27–31.
- ⁶ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. 5: Козелецкий у. – Приложение. – С. 2–15.
- ⁷ Там само. – С. 56–57.
- ⁸ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Конотопский у. – С. 49–50.
- ⁹ *Лучицкий И.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 400.
- ¹⁰ *Подворная опись* Полтавской губ. за 1900 г. – С. XIII.
- ¹¹ Там само. – С. XIII.
- ¹² *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский у. – С. 15.
- ¹³ *Материалы для оценки земель Херсонской губернии.* – Вып. 5. – С. 4–7; Див. також: Вып. 8. – С. 32–53.
- ¹⁴ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 18.
- ¹⁵ Там само. – С. 18–2.
- ¹⁶ *Sokalski B.* Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. – S.441.
- ¹⁷ *Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 6.
- ¹⁸ Цит. за: Пасічник М. С. *Форми козацького землеволодіння на Лівобережній Україні.* – С. 26.
- ¹⁹ Там само. – С. 26–29.
- ²⁰ *Лучицкий И.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 405.
- ²¹ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский у. – С. 17.
- ²² Цит. за: Гурбик А. О. *Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні.* – С. 66.
- ²³ Там само.
- ²⁴ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский у. – С. 14.
- ²⁵ *Лучицкий И.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 400.
- ²⁶ *Лучицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 39.
- ²⁷ Там само. – С. 20.
- ²⁸ Там само. – С. 10.
- ²⁹ *Программа для собирання свєдений о сельской поземельной общине.* – С. 12–13.
- ³⁰ *Лучицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 63.
- ³¹ *Лучицкий И.* Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг. – С. 617.

- ³² *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Конотопский у. – С. 58.
- ³³ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский у. – С. 43.
- ³⁴ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. X.: Мглинский у. – С. 31.
- ³⁵ Там само. – С. 31.
- ³⁶ *Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 13.
- ³⁷ *Шимонов А. Л.* Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – С. 68.
- ³⁸ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Кролевецкий у.
- ³⁹ *Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине.* – С. 14.
- ⁴⁰ *Лучицкий И.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 388.
- ⁴¹ *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 133–138.
- ⁴² *Лучицкий И.* Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 402.
- ⁴³ Там само. – С. 403.
- ⁴⁴ *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 150.
- ⁴⁵ Там само. – С. 152.
- ⁴⁶ Там само. – С. 168–169.
- ⁴⁷ Там само. – С. 168–169.
- ⁴⁸ *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 230.
- ⁴⁹ Цит. за: *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 233.
- ⁵⁰ *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 234–235.
- ⁵¹ *Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 6.
- ⁵² *Гурбик А. О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 235.
- ⁵³ *Багалея Д. И.* Рецензия на работу Лучицкого И. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 409–415.
- ⁵⁴ *Ефименко А. Е.* Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 1–16, 156–177.
- ⁵⁵ *Лучицкий И. В.* Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. Отечественные записки; Лучицкий И. В. Общинное землевладение в Малороссии; Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в.; Лучицкий И. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии, в 1767 и 1882 гг.; Лучицкий И. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии.
- ⁵⁶ *Ковалевский М.* Общинное землевладение в Малороссии.
- ⁵⁷ *Довнар-Запольский М.* Западно-русская община в XVI веке; Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в.

- ⁵⁸ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв.
- ⁵⁹ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVII в.; Гуржий О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII – 60-х роках XVIII ст.
- ⁶⁰ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.
- ⁶¹ Сироткін В. М. Общинні поземельні відносини у звичайному праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.)
- ⁶² Довнар-Запольский М. Западно-русская община в XVI веке. – С. 42.
- ⁶³ Там само. – С. 43.
- ⁶⁴ Ефименко А. Е. Дворянское землевладение в Южной Руси. – С. 167.
- ⁶⁵ Лучицкий И. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии. – С. 295.
- ⁶⁶ Даємо у лапках, оскільки на той час поняття “приватна власність” не існувало. – М.Г.
- ⁶⁷ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 1.
- ⁶⁸ Там само. – С. 209.
- ⁶⁹ Там само. – С. 209–210.
- ⁷⁰ Там само. – С. 210–211.
- ⁷¹ Там само. – С. 235.
- ⁷² Там само. – С. 6–7.
- ⁷³ Там само. – С. 405.
- ⁷⁴ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 176–179.
- ⁷⁵ Там само. – С. 176.
- ⁷⁶ Изгоев А. С. Общинное право. – С. 8.
- ⁷⁷ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – С. 88–92.
- ⁷⁸ Гуржий О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у 2-й пол. XVII – 60-х рр. XVIII ст. – С. 72.
- ⁷⁹ Пасічник М. С. Форми козацького землеволодіння на Лівобережній Україні. – С. 29.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-і роки XX ст.). – С. 98.
- ⁸² Там само. – С. 99.
- ⁸³ Див.: Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 47.
- ⁸⁴ Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. – С. 140.
- ⁸⁵ Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 75.
- ⁸⁶ Там само.

- ⁸⁷ *Збірник законів адміністраційних.* – С. 2 (пар.1).
- ⁸⁸ *Йосифінська і Францисканська метрики.* – С. 10.
- ⁸⁹ *Лєвицький Л.* Про публічне добро. – С. 112. Див. про це також: Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-і роки ХХ ст.). – С. 93.
- ⁹⁰ *Kasperek J.R.* Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych dla Galicji. – № 1. – Пар. 27–а.
- ⁹¹ Там само. – № 1. – Пар. 11.
- ⁹² *Збірник законів адміністраційних.* – С. 44.
- ⁹³ Там само. – С. 45.
- ⁹⁴ *Kasperek J.R.* Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych dla Galicji. – Пар. 11.
- ⁹⁵ *Збірник законів адміністраційних.* – С. 45.
- ⁹⁶ *Materiały do reformy gminnej w Galicji.* – S.15.
- ⁹⁷ Там само. – С. 20.
- ⁹⁸ *Збірник законів адміністраційних.* – С. 45.
- ⁹⁹ Там само. – С. 16.
- ¹⁰⁰ Там само. – С. 18.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 28.
- ¹⁰² Там само. – С. 37–38.
- ¹⁰³ Там само. – С. 43.
- ¹⁰⁴ *Materiały do reformy gminnej w Galicji.* – S.35. Далі при посиланні на це джерело сторінки вказуємо в тексті.
- ¹⁰⁵ *Збірник законів адміністраційних.* – С. 43.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 3 (пар.7).
- ¹⁰⁷ *Франко І.* Повне зібрання творів. – Т. 44. – Кн. 1. – С. 489.
- ¹⁰⁸ *Селянський рух в Буковині.* – С. 19.
- ¹⁰⁹ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. – С. 138.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 137.
- ¹¹¹ *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 174.
- ¹¹² Там само. – С. 180–181.
- ¹¹³ *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 45–46.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 47.
- ¹¹⁵ Див., зокрема, документацію по діяльності "Просвіти" села Дуліби Стрийського пов.: ЦДІАЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2350.
- ¹¹⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2350.
- ¹¹⁷ *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 47.
- ¹¹⁸ *Изгоев А.* Общинное право. – С. 20.
- ¹¹⁹ *Леонтьев А.* Крестьянское право. – С. 79.
- ¹²⁰ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С.20.
- ¹²¹ Там само. – С. 20.
- ¹²² *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. Х.: Мглинский у. – С. 18.

- ¹²³ *Василенко В. И.* Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – С. 17.
- ¹²⁴ Там само. – С. 18.
- ¹²⁵ *ВКМ.* – Спр. 6883–6924. – С. 72.
- ¹²⁶ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 20.
- ¹²⁷ *Материалы* для оценки земельных угодий. – Т. VI.: Конотопский у. – С. 54.
- ¹²⁸ *Материалы* для оценки земельных угодий. – Т. X.: Мглинский у. – С. 31.
- ¹²⁹ *Устав* сельского хозяйства. – С. 30.
- ¹³⁰ *ДАВО.* – Ф. 36. – Оп. 4. – Спр. 848. – Арк. 1–2; *ДАРО.* – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 13–44.
- ¹³¹ *ДАРО.* – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 13.
- ¹³² Там само. – Арк. 32, 37, 44, 57.
- ¹³³ *ДАЖО.* – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 548. – Арк. 28.
- ¹³⁴ *ЦДІАК.* – Ф. 1787. – Оп. 1. – Спр. 123.
- ¹³⁵ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 120.
- ¹³⁶ Там само. – Оп. 618. – Спр. 146. – Арк. 4.
- ¹³⁷ Там само. – Оп. 620. – Спр. 7.
- ¹³⁸ Там само. – Оп. 693. – Спр. 323.
- ¹³⁹ Там само. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 205.
- ¹⁴⁰ Там само. – Оп. 617. – Спр. 6.
- ¹⁴¹ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 537. – Спр. 230. – Арк. 10–10 зв.
- ¹⁴² Там само. – Арк. 7 (зв.)–8.
- ¹⁴³ *Лучицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 33.
- ¹⁴⁴ Там само. – С. 16–17.
- ¹⁴⁵ Там само. – С. 18, 205–206 (док. № 62).
- ¹⁴⁶ *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 200.
- ¹⁴⁷ Цит. за: *Василенко В. И.* Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – С. 7.
- ¹⁴⁸ *Див.: ЦДІАЛ.* – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2509.
- ¹⁴⁹ Там само. – Арк. 68 (зв.)
- ¹⁵⁰ Там само. – Спр. 9476. – Арк. 19–20.
- ¹⁵¹ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 22.
- ¹⁵² *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 615. – Спр. 204. – Арк. 3–6.
- ¹⁵³ Там само. – Арк. 4 (зв.)
- ¹⁵⁴ *ЦДІАК.* – Ф. 1787. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 1.
- ¹⁵⁵ Там само.
- ¹⁵⁶ *Горонович И.* Исследование о сервитутах.
- ¹⁵⁷ *Горонович И.* Исследование о сервитутах; *Аннин М.* Упразднение крестьянских сервитутов в западном крае и варшавском генерал-губернаторстве;

- Абрамович К. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского.
- ¹⁵⁸ За винятком: Кравець М. М. Сервітутне питання в масових селянських виступах у Східній Галичині наприкінці 60-х років XIX ст.
- ¹⁵⁹ Див., зокрема: ЦДІАЛ. – Ф. 146: "Галицьке намісництво. Крайова комісія у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей", де містяться справи про сервітутні суперечки за право користування лісами і пасовиськами.
- ¹⁶⁰ *Юридичний словник-довідник*. – С. 594.
- ¹⁶¹ *Объяснительная записка* главного Управления землеустройства и земледелия от 1 декабря 1913 г. (№ 4499). – Цит. за: Аннин М. Упразднение крестьянских сервитутов в западном крае и варшавском генерал-губернаторстве. – С. 5.
- ¹⁶² Леонтьев А. А. Крестьянское право. – С. 217.
- ¹⁶³ Див.: Абрамович К. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского. – С. 16–17.
- ¹⁶⁴ *Лучицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 103 (Док. № 30).
- ¹⁶⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 9395. – Арк. 19 (зв.)
- ¹⁶⁶ *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 40.
- ¹⁶⁷ *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба.* Херсонская губерния. – С. 70.
- ¹⁶⁸ ДАРО. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 67.
- ¹⁶⁹ Абрамович К. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского. – С. 21.
- ¹⁷⁰ *Вопрос о сервитутах*. – С. 1.
- ¹⁷¹ Повна назва звучить так: "Najwyższy patent cesarski z dnia 5 Lipca 1853 O wykupu lub regulacji wszelkich ciesarów gruntowych, tymże na gruntach dworskich, a odwrotnie dworów i na gruntach włościan przysługujących i przysługiwać mogących".
- ¹⁷² Див. ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 646. – Спр. 476. – Арк. 34.
- ¹⁷³ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 646. – Спр. 700. – Арк. 1–90.
- ¹⁷⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 9395. – Арк. 24.
- ¹⁷⁵ Кравець М. М. Сервітутне питання в масових селянських виступах у Східній Галичині наприкінці 60-х років XIX ст. – С. 66–72.
- ¹⁷⁶ Щоправда, є й інші думки з цього приводу С. Кульницького, М. Кравця, упорядників збірника документів "Селянський рух на Буковині" тощо.
- ¹⁷⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 5–6. Йдеться про Балтський пов. Подільської губ.
- ¹⁷⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 99. – Арк. 1–38.
- ¹⁷⁹ *Горонович И.* Исследование о сервитутах. – С. 65.
- ¹⁸⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 14. – Арк. 4.
- ¹⁸¹ Там само. – Оп. 615. – Спр. 252. – Арк. 7–18.
- ¹⁸² Там само. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447. – Арк. 24.
- ¹⁸³ Там само. – Арк. 25.

- ¹⁸⁴ Леонтьев А. Крестьянское право. – С. 223–224; Аннин М. Упразднение крестьянских сервитутов в Западном крае и Варшавском генерал-губернаторстве. – С. 3–4.
- ¹⁸⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 9.
- ¹⁸⁶ Френко І. Знадоба до статистики України. – С. 82.
- ¹⁸⁷ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 143.
- ¹⁸⁸ Там само.
- ¹⁸⁹ Цит. за: Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 143.
- ¹⁹⁰ Там само. – С. 145.
- ¹⁹¹ Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.
- ¹⁹² ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 5922. – Арк. 71 (зв.)
- ¹⁹³ Там само. – Спр. 9476. – Арк. 20.
- ¹⁹⁴ ДАРО. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 67.
- ¹⁹⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 191. – Спр. 1. – Арк. 64.
- ¹⁹⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2571. – Арк. 3–5, 28–30, 41–43, 55–57 та ін.
- ¹⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 1717. – Оп. 1. – Спр. 660. – Арк. 2.
- ¹⁹⁸ Там само. – Спр. 663. – Арк. 1.
- ¹⁹⁹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 9.
- ²⁰⁰ Там само. – Арк. 159 (зв.).
- ²⁰¹ Там само. – Арк. 159.
- ²⁰² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 1. – Т. І. – Арк. 130–135.
- ²⁰³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 146. – Арк. 10.
- ²⁰⁴ Там само. – Спр. 146. – Арк. 12.
- ²⁰⁵ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. VI.: Конотопский у. – С. 56–57.
- ²⁰⁶ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 40–41.
- ²⁰⁷ Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 136.
- ²⁰⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 61. – Арк. 1.
- ²⁰⁹ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. III. – С. 158–159.
- ²¹⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 7.
- ²¹¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447. – Арк. 24.
- ²¹² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 7.
- ²¹³ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. III. – С. 154.
- ²¹⁴ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. III. – С. 156–158.
- ²¹⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 615. – Спр. 22.
- ²¹⁶ Там само. – Оп. 617. – Спр. 61. – Арк. 1.
- ²¹⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 146. – Арк. 10–12.
- ²¹⁸ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. III. – С. 155–156.
- ²¹⁹ Программа для собирания сведений о сельской поземельной общине. – С. 31.
- ²²⁰ Цит. за: Свежинський П. В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – С. 144.

- ²²¹ Цит. за: Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 135.
- ²²² Там само.
- ²²³ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 10135. – Арк. 46 (зв.).
- ²²⁴ Там само. – Спр. 9476. – Арк. 19–33.
- ²²⁵ Там само. – Спр. 10154. – Арк. 21–33.
- ²²⁶ Там само. – Спр. 10154. – Арк. 62 (зв.).
- ²²⁷ Там само. – Спр. 10154. – Арк. 22 (зв.).
- ²²⁸ Там само. – Спр. 9395. – Арк. 20.
- ²²⁹ Там само. – Спр. 10154. – Арк. 22.
- ²³⁰ Цит. за: Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – С. 7.
- ²³¹ Лучицкий И. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1867 г. и 1882. г. – С. 605.
- ²³² Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский у. – С. 15.
- ²³³ Там само.
- ²³⁴ Там само.
- ²³⁵ Гарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 41.
- ²³⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 10154. – Арк. 21.
- ²³⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 153. – Спр. 346. – Арк. 1.
- ²³⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 153. – Спр. 346. – Арк. 1.
- ²³⁹ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. VI.: Конотопский у. – С. 53.
- ²⁴⁰ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. X.: Мглинский у. – С. 30.
- ²⁴¹ Там само. – С. 31.
- ²⁴² Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в Юго- и Северо-Западных губерниях России. – С. 587–588, 594, 598.
- ²⁴³ ДАЖО. – Ф. 234. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 118, 120.
- ²⁴⁴ ДАЖО. – Ф. 108. – Оп. 1 дод. – Спр. 32. – Арк. 16.
- ²⁴⁵ Там само. – Арк. 17.
- ²⁴⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 10135. – Арк. 40.
- ²⁴⁷ Золота скриня. – С. 107–108.
- ²⁴⁸ Зап. М. Гримич 5 березня 2000 р. від Якимелина Івана 1932 р. н., мешканця с. Хащування Сколівського р-ну Львівської обл.
- ²⁴⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 9395. – Арк. 20.
- ²⁵⁰ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. III. – С. 90.
- ²⁵¹ Там само. – С. 91.
- ²⁵² Там само. – С. 160.
- ²⁵³ Там само. – С. 92.
- ²⁵⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2556. – Арк. 10.
- ²⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 5.
- ²⁵⁶ Там само. – Арк. 6.
- ²⁵⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 7.

- ²⁵⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 14. – Арк. 4 (Літинський пов. Київської губ., 1887 р.)
- ²⁵⁹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 99. – Арк. 1.
- ²⁶⁰ Там само. – Спр. 291. – Арк. 1–5.
- ²⁶¹ Там само. – Арк. 5.
- ²⁶² Там само.
- ²⁶³ Зап. Дмитренко А. А. у 2003 р. від колишніх мешканців хут. Грабово, тепер жителів с. Світязь Шацького р-ну Волинської обл. Панасюк М. Л., 1923 р. н., Сахарук Є. Д., 1924 р. н., Панасюка А. Д., 1940 р. н. (Записи зберігаються в лабораторії етнографії Волині і Полісся при кафедрі археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки – м. Луцьк).
- ²⁶⁴ Архив Юго-Западной России. – Ч. VI. – С. 42, 43–44, 338; Леонтович В. Исследование о крестьянах в Юго-Западной России. – С. 44; Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. – С. 19. 10
- ²⁶⁵ Кудь В. О. Сервітути на Волині. – С. 130.
- ²⁶⁶ ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 2. – Спр. 198. – Арк. 5; Оп. 4. – Спр. 180. – Арк. 1; Ф. 234. – Оп. 1. – Спр. 235. – Арк. 3; Спр. 262. – Арк. 1–6.
- ²⁶⁷ ДАЖО. – Ф. 108. – Оп. 1 дод. – Спр. 32. – Арк. 28.
- ²⁶⁸ Отчет по лесному управлению министерства земледелия и государственных имуществ за 1871–1908 гг. – С. 87–88.
- ²⁶⁹ Журнал Волынского губернского лесного съезда 8–13 июня 1917 г. – С. 12.
- ²⁷⁰ ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 4. – Спр. 180. – Арк. 1.
- ²⁷¹ ДАЖО. – Ф. 234. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 5.
- ²⁷² ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 2. – Спр. 198. – Арк. 5.
- ²⁷³ Українські грамоти XV століття. – С. 35.
- ²⁷⁴ Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. – С. 159, 220.
- ²⁷⁵ Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. IV. – С. 165.
- ²⁷⁶ Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – S. 205; Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI столетий. – С. 75.
- ²⁷⁷ Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – С. 527.
- ²⁷⁸ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – С. 196; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. I. – С. 285.
- ²⁷⁹ З особистої бесіди з А. Дмитренко.
- ²⁸⁰ Отчет по лесному управлению министерства земледелия и государственных имуществ за 1871–1908 гг. – С. 88.
- ²⁸¹ ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 2. – Спр. 222. – Арк. 2–3.
- ²⁸² Корнєєв О. П. Мисливство – галузь народного господарства. – С. 28.
- ²⁸³ Перлштейн А. Охота на Полесье и Волини. – № 18.
- ²⁸⁴ ДАВО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 9; Ф. 46. – Оп. – 3. – Спр. 29. – Арк. 25–26.

- ²⁸⁵ ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 2. – Спр. 222. – Арк. 2–3; ДАРО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 2358. – Арк. 2; Спр. 2359. – Арк. 17–18; Спр. 2364. – Арк. 1–3; Спр. 6175. – Арк. 16; Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 49; ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 3. – Спр. 29. – Арк. 26.
- ²⁸⁶ *Українські грамоти XV століття.* – С. 35, 39–40, 61, 63.
- ²⁸⁷ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.* – Ч. VII. – Т. I. – С. 173.
- ²⁸⁸ Цит. за: Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні. – С. 125–136.
- ²⁸⁹ *Луцицкий И.* Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 69.
- ²⁹⁰ Там само. – С. 69–70.
- ²⁹¹ ЦДІАК. – Ф. 1946. – Оп. 1. – Спр. 1928. – Арк. 23 (зв.)
- ²⁹² Там само. – Арк. 23 (зв.)
- ²⁹³ Там само. – Арк. 104 (зв.)
- ²⁹⁴ *Лещенко Н. Н.* Реформа 1861 года в Херсонской губернии по уставным грамотам. – С. 429.
- ²⁹⁵ Там само.
- ²⁹⁶ Зап. у 2003 р. від колишніх мешканців хут. Грабово, нині жителів с. Світязь Шацького р-ну Волинської обл. Панасюк М. Л., 1923 р. н., Сахарук Є. Д., 1924 р. н., Панасюка А. Д., 1940 р. н. (Записи зберігаються в лабораторії етнографії Волині і Полісся при кафедрі археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки – м. Луцьк).
- ²⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 129–130.
- ²⁹⁸ *Лазарук В.* Сині очі Волині. – С. 37.
- ²⁹⁹ ДАЖО. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 5–7.
- ³⁰⁰ ДАЖО. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 6.
- ³⁰¹ *Устав сельского хозяйства.* – Т. XII. – Ч. 2. – Отд. I. – С. 30.
- ³⁰² ДАРО. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 68.
- ³⁰³ *Устав сельского хозяйства.* – С. 29–30.
- ³⁰⁴ ДАВО. – Ф. 34. – Оп. 2. – Спр. 217. – Арк. 4; ДАРО. – Ф. 156. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 108–110.
- ³⁰⁵ *Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в Юго- и Северо-Западных губерниях.* – С. 594–598.
- ³⁰⁶ ДАЖО. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 1.
- ³⁰⁷ Там само. – Арк. 6.
- ³⁰⁸ Там само. – Арк. 7.
- ³⁰⁹ “Бредні” – невеликі неводи, якими ловили рибу вбхід (пояснення А. А. Дмитренка).
- ³¹⁰ ДАЖО. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 17.
- ³¹¹ Див., наприклад: Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 20.
- ³¹² ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2339.

- ³¹³ Там само. – Спр. 685. – Арк. 31–32.
- ³¹⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206. – Арк. 8.
- ³¹⁵ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. III. – С. 165–167.
- ³¹⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 2335.
- ³¹⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 476. – Арк. 34.
- ³¹⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 172–173 (зв.).
- ³¹⁹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 48.
- ³²⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 120.
- ³²¹ Гороневич И. Исследование о сэрвитутах. – С. 6.
- ³²² Там само. – С. 17.
- ³²³ Там само.
- ³²⁴ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 203.
- ³²⁵ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 69.
- ³²⁶ Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. – С. 15–16.
- ³²⁷ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – С. 210–211.
- ³²⁸ Пасічник М. С. Форми козацького землеволодіння на Лівобережній Україні. – С. 27.
- ³²⁹ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 33.
- ³³⁰ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – С. 75–76.

РОЗДІЛ V

- ¹ Див., зокрема: ЦДІАК. – Ф. 442: “Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор”, а також: ЦДІАЛ. – Ф. 23, 28, 31, 33, 37, 48, 49, 53, 54, 85, 100, 104, 109–120, 124; ІМФЕ. – Ф. 1: “Етнографічна Комісія ВУАН” та ін.
- ² Див., зокрема: ТКПВС. – Т. IV. – С. 3, 69, 96, 119, 174, 183, 212, 251, 267. – Т. V. – С. 21, 48, 68.
- ³ Гражданские решения волостных судов. – С. 265. – № 265.
- ⁴ Пахман С. Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 30–31.
- ⁵ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 9.
- ⁶ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ⁷ Етнографія Буковини. – Т. II. – С. 107; ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 278. – Арк. 3. – Од. зб. 317. – Арк. 9 тощо
- ⁸ Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. – С. 190.
- ⁹ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 649.
- ¹⁰ Там само. – С. 664. – П. 59.
- ¹¹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 63.
- ¹² Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 25.

- ¹³ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 163.
- ¹⁴ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 68; Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 25.
- ¹⁵ *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ¹⁶ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 659. – П. 39.
- ¹⁷ Там само. – С. 659. – П. 39. – Вар. 1.
- ¹⁸ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 662. – П. 52, Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 22–24.
- ¹⁹ *Пахман С.* Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 60–61.
- ²⁰ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 492 (Катеринославська губ., Новомосковський пов. і волость).
- ²¹ *Пахман С.* Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 61.
- ²² *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 662. – П. 52; Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 58–59.
- ²³ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 663. – П. 55.
- ²⁴ Там само. – С. 664. – П. 57.
- ²⁵ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 63
- ²⁶ *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ²⁷ *Камінський В.* Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – С. 156.
- ²⁸ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 3, 19, 20, 183, 212, 238, 244, 267, 272, 325; Т. V. – С. 21, 75 (№ 5), 383, 396.
- ²⁹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 20 (Харківщина).
- ³⁰ *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 233.
- ³¹ *Ефименко А.* Исследования народной жизни. – С. 31.
- ³² *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 239.
- ³³ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 410. – Т. V. – С. 426.
- ³⁴ *ІМФЕ.* – Ф. 29–3. – Од. зб. 370. – Арк. 2 (Галицьке народне весілля в с. Добростани Городоцького пов. поблизу Львова).
- ³⁵ *ІМФЕ.* – Ф. 14–3. – Од. зб. 387 (с. Кремеш Горохівського пов. на Волині).
- ³⁶ *ЦДІАЛ.* – Ф. 28. – Оп. 1. – Од. зб. 5 (Громадський уряд села Гломчі: Договори, заповіти, скарги та ін. документи, розглянуті війтівським урядом (1687–1849)). – Арк. 80.
- ³⁷ *ЦДІАЛ.* – Ф. 23. – Оп. 1. – Од. зб. 1 (Громадський уряд села Бзянки. Книга війтівського уряду. (1645–1843)). – Арк. 117–118 зв.
- ³⁸ *Товстоліс М.* З минулого. – С. 287.
- ³⁹ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 9616. – Од. зб. 84. – Арк. 8.
- ⁴⁰ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 614–1. – Ч. 1. – Арк. 119.

- ⁴¹ Куевьнова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – С. 23.
- ⁴² ЦДІАЛ. – Ф. 23. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 110 (зв.), 113 (зв.), 114 (зв.) та ін. (Громадський уряд села Бзянки).
- ⁴³ ЦДІАЛ. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 11 (зв.) та ін. (Громадський уряд села Ладжина).
- ⁴⁴ ЦДІАЛ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 150 (Громадський уряд села Гломчі).
- ⁴⁵ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику. – С. 234.
- ⁴⁶ Там само. – С. 234.
- ⁴⁷ ТКПВС. – Т. IV. – С. 66 (Харківська губ., Валківський пов.).
- ⁴⁸ ТКПВС. – Т. IV. – С. 339.
- ⁴⁹ Архив РГО. – Разряд 45. – Оп. 1. – № 1. – Арк. 9.
- ⁵⁰ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ⁵¹ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 659. – П. 40.
- ⁵² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 63.
- ⁵³ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 663. – П. 55.
- ⁵⁴ Там само. – С. 664. – П. 59.
- ⁵⁵ Там само. – С. 649.
- ⁵⁶ Там само. – С. 653. – П. 30. – Вар. 1.
- ⁵⁷ Там само. – С. 663. – П. 55. – Вар. 3.
- ⁵⁸ Там само. – С. 662. – П. 53.
- ⁵⁹ ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 412. – Арк. 7 (с. Ягельниця Сколівського пов., Львівщина).
- ⁶⁰ Язловський Б. Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині. – С. 27.
- ⁶¹ ТКПВС. – Т. V. – С. 499.
- ⁶² ТКПВС. – Т. V. – С. 165 (№ 21), 522 (№ 3).
- ⁶³ ТКПВС. – Т. IV. – С. 159 (№ 7). – Т. V. – С. 255 (№ 15).
- ⁶⁴ Гарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 44.
- ⁶⁵ ТКПВС. – Т. IV. – С. 35.
- ⁶⁶ ТКПВС. – С. 66 (Харківська губ., Валківський пов.).
- ⁶⁷ Абрамов И. Черниговские малороссы. – С. 523.
- ⁶⁸ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 18.
- ⁶⁹ Язловський Б. Сьогочасне родинне звичаєве право с. Павлівки на Полтавщині. – С. 27.
- ⁷⁰ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 24.
- ⁷¹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 76.
- ⁷² Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 10.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губ. – С. 22.

- ⁷⁵ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 23.
- ⁷⁶ Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – С. 36–37.
- ⁷⁷ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. VI.: Конотопский у. – С. 37.
- ⁷⁸ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ⁷⁹ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 22.
- ⁸⁰ Там само. – С. 22–23.
- ⁸¹ ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 278. – Арк. 3 (Весілля в с. Топорові Бродського пов., Львівщина).
- ⁸² Архив РГО. – Разряд 46. – Оп. 1. – № 8. – Арк. 10 зв.
- ⁸³ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 22.
- ⁸⁴ Архив РГО. – Разряд 45. – Оп. 1. – № 1. – Арк. 9; Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 10.
- ⁸⁵ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 5–6.
- ⁸⁶ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 76.
- ⁸⁷ Там само. – С. 68.
- ⁸⁸ Там само.
- ⁸⁹ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 10.
- ⁹⁰ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 23.
- ⁹¹ Ріпницький О. Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці Лохвицького повіту на Полтавщині. – С. 155.
- ⁹² Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ⁹³ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 23.
- ⁹⁴ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ⁹⁵ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 23.
- ⁹⁶ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 663. – П. 55. – Вар. 5.
- ⁹⁷ ТКПВС. – Т. V. – С. 217. – № 3 (Київська губ., Черкаський пов.).
- ⁹⁸ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 663. – П. 55. – Вар. 4.
- ⁹⁹ Див., наприклад, випадок, що стався в Богодухівському пов. і волості Харківської губ.: будинок, проданий батьком без згоди сина, повертається йому навіть із огляду на те, що після того будинок був ще два рази перепроданий: ТКПВС. – Т. IV. – С. 64.
- ¹⁰⁰ ТКПВС. – Т. IV. – С. 102 (№ 41).
- ¹⁰¹ Пахман С. Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 116.
- ¹⁰² Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.

- ¹⁰³ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 23.
- ¹⁰⁴ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 63.
- ¹⁰⁵ ТКПВС. – Т. IV. – С. 116.
- ¹⁰⁶ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 664. – П. 56. – Вар. 11.
- ¹⁰⁷ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 23.
- ¹⁰⁸ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 663. – П. 55. – Вар. 8.
- ¹⁰⁹ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ¹¹⁰ Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 664. – П. 60, 61.
- ¹¹¹ Там само. – П. 61. – Вар. 2.
- ¹¹² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 77.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – С. 23.
- ¹¹⁷ Пахман С. Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 69.
- ¹¹⁸ Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву. – С. 194–196.
- ¹¹⁹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 38.
- ¹²⁰ ІМФЕ. – Ф. 1–5. – Од. зб. 397. – Арк. 8.
- ¹²¹ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ¹²² Див., зокрема, баладні сюжети про самогубство або смерть від туги закоханих, розлучених батьками: Балади: кохання та дошлюбні взаємини. – С. 197–217.
- ¹²³ ТКПВС. – Т. V. – С. 172. – № 1; С. 255. – № 13 тощо.
- ¹²⁴ Зап. М. Гримич від І. В. Осташа, 1918 р. н., с. Дуліби Стрийського р-ну Львівської обл.
- ¹²⁵ ТКПВС. – Т. V. – С. 265. – № 8; С. 438. – № 8.
- ¹²⁶ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 6.
- ¹²⁷ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 7.
- ¹²⁸ Оршанский И. Г. Исследование по русскому праву обычному и брачному. – С. 39.
- ¹²⁹ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 7.
- ¹³⁰ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 38.
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 654. – П. 34.

- ¹³³ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ¹³⁴ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 7.
- ¹³⁵ Там само. – С. 6.
- ¹³⁶ Калачов Н. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях. – С. 25–26.
- ¹³⁷ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ¹³⁸ Народні оповідання. – С. 128.
- ¹³⁹ Калачов Н. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях. – С. 25.
- ¹⁴⁰ Лучицкий И. Из недавнего прошлого. – С. 20–21.
- ¹⁴¹ Там само.
- ¹⁴² Народні оповідання. – С. 126.
- ¹⁴³ Там само.
- ¹⁴⁴ Там само.
- ¹⁴⁵ Там само. – С. 127.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Там само. – С. 106.
- ¹⁴⁸ Там само. – С. 112.
- ¹⁴⁹ Там само. – С. 116.
- ¹⁵⁰ Там само. – С. 119.
- ¹⁵¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 235. – Спр. 72. – Арк. 1 (зв.).
- ¹⁵² Там само. – Арк. 20 (зв.).
- ¹⁵³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 435. – Спр. 57. – Арк. 1.
- ¹⁵⁴ Там само. – Арк. 1 (зв.)–2.
- ¹⁵⁵ Там само. – Арк. 8.
- ¹⁵⁶ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 2.
- ¹⁵⁷ ХОДА. – Ф. 226. – Оп. 79. – Спр. 2789. – Арк. 223.
- ¹⁵⁸ Термін див.: Голод С. И. Семья и брак: Историко-социологический анализ. – С. 61.
- ¹⁵⁹ Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 38.
- ¹⁶⁰ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 12.
- ¹⁶¹ ІМФЕ. – Ф. 1–4. – Од. зб. 825. – Арк. 50 (с. Береза Глухівської окр.).
- ¹⁶² ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 412. – С. 7 (с. Ямельниця Сколівського р-ну на Львівщині); ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 232 (Бойківське весілля в Доброгостові Дрогобицького пов.).
- ¹⁶³ ІМФЕ. – Ф. 1–7. – Од. зб. 791 (с. Зелена Діброва (пошта Вільшана) Шевченківської окр.); ІМФЕ. – Ф. 1–7. – Од. зб. 707. – Арк. 26 (с. Свердилівка Сватівського р-ну Ворошиловоградської обл.).
- ¹⁶⁴ ІМФЕ. – Ф. 1–7. – Од. зб. 841. – Арк. 196 (с. Вертівка Ніжинської окр.).
- ¹⁶⁵ Там само. – Арк. 196 (с. Макіївка Ніжинської окр.).
- ¹⁶⁶ Там само. – Арк. 26. (с. Жолвинка Чернігівського пов.).
- ¹⁶⁷ Там само. – Од. зб. 328 (м. Вовчі Харківської окр.); ІМФЕ. – Ф. 1–7. – Од. зб. 827. – Арк. 75 (х. Довгеньке Куп'янської окр.).

- ¹⁶⁸ *ІМФЕ.* – Ф. 1–4. – Од. зб. 327. – Арк. 21–23 (с. Чагове Уманської окр.); *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 77. – Арк. 11 (с. Лозоватка Шевченківської окр.); *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 697. – Арк. 76–77 (с. Чагів Уманської окр.); *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 832. – Арк. 26 (с. Шопинь на Харківщині).
- ¹⁶⁹ *ІМФЕ.* – Ф. 29–3. – Од. зб. 367. – Арк. 4 (Весілля в с. Дідипові Кам'янсько-Бузького р-ну на Львівщині).
- ¹⁷⁰ *ІМФЕ.* – Ф. 29–3. – Од. зб. 412. – Арк. 7 (с. Ямельниця Сколівського р-ну на Львівщині).
- ¹⁷¹ *ІМФЕ.* – Ф. 29–3. – Од. зб. 334. – Арк. 1 (Весільні обряди в с. Орьове (Орів) Дрогобицького пов.).
- ¹⁷² *ІМФЕ.* – Ф. 1–4. – Од. зб. 825. – Арк. 50 (с. Береза Глухівської окр.).
- ¹⁷³ *ІМФЕ.* – Ф. 15–3. – Од. зб. 218. – Арк. 1 (с. Дібрівка Баранівського р-ну на Житомирщині).
- ¹⁷⁴ *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 763. – Арк. 15 (с. Торговиця Уманської окр.).
- ¹⁷⁵ *ІМФЕ.* – Ф. 15–3. – Од. зб. 159. – Арк. 21 (с. Бежи на Коростенщині).
- ¹⁷⁶ *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 621. – Арк. 88 (с. Варва Прилуцької окр.).
- ¹⁷⁷ *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 800. – Арк. 153 (с. Михайликівка Кременчуцької окр.).
- ¹⁷⁸ *ІМФЕ.* – Ф. 14–3. – Од. зб. 871. – Арк. 5 (с. Підлипне на Конотопщині); *ІМФЕ.* – Ф. 1–4. – Од. зб. 825. – Арк. 50 (с. Береза Глухівської окр.).
- ¹⁷⁹ *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 817. – Арк. 150 (с. Нова Гребля Роменської окр.).
- ¹⁸⁰ Там само. – Од. зб. 785. – Арк. 47 (х. Васележини Кременчуцької окр.).
- ¹⁸¹ Там само. – Од. зб. 746. – Арк. 60 (с. Яцюків Білоцерківської окр.).
- ¹⁸² Там само. – Од. зб. 746. – Арк. 7–8 (м. Бородянка на Київщині).
- ¹⁸³ Там само. – Од. зб. 745. – Арк. 195-а (с. Затонське на Київщині).
- ¹⁸⁴ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 484.
- ¹⁸⁵ *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 817. – Арк. 150 (с. Нова Гребля Роменської окр.).
- ¹⁸⁶ *ІМФЕ.* – Ф. 14–3. – Од. зб. 387. – Арк. 31 (с. Кремеш Горохівського пов. на Волині).
- ¹⁸⁷ *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 746. – Арк. 5 (м. Бородянка на Київщині).
- ¹⁸⁸ *ТКПВС.* – С. 248 (Полтавська губ., Полтавський пов.).
- ¹⁸⁹ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 649–650. – П. 5.
- ¹⁹⁰ Там само. – С. 650. – С. 8.
- ¹⁹¹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 6, 7 (№ 8), 22, 43 (№ 4), 55 (№ 6, 7, 13), 77 (№ 79), 78 (№ 1), 97 (№ 2), 206 (№ 4), 218 (№ 6), 291 (№ 136), 307 (№ 2), 376 (№ 2), 408, 481 (№ 30), 482 (№ 32), 483 (№ 34), 605 (№ 103), 649 (п. 6). – Т. V. – 13 (№ 14), 19, 39, 41 (№ 7), 57 (№ 23), 62 (13), 63 (№ 22), 165 (№ 25), 195 (№ 3), 226 (№ 5 и 7), 295, 300, 301 (№ 22), 310, 317 (25), 320, 323, 332, 343, 387 (№ 6), 391, 438 (№ 8), 451 (№ 49), 464, 468, 484 (№ 22), 557 (вибірка С. Пахмана).
- ¹⁹² *Ефименко* А. Исследования народной жизни. – С. 28.
- ¹⁹³ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 7 (№ 8), 78 (№ 1), 206 (№ 4), 248 (№ 6), 291 (№ 136), 307 (№ 2), 481 (№ 30). – Т. V. – С. 13 (№ 14), 39.
- ¹⁹⁴ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 650. – № 7.

- ¹⁹⁵ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 350 (№ 20). – Т. V. – С. 255 (№ 13), 484 (№ 22).
- ¹⁹⁶ *ІМФЕ.* – Ф. 15–3. – Од. зб. 159. – Арк. 26 (с. Беги на Коростенщині).
- ¹⁹⁷ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 650. – Вар. 1.
- ¹⁹⁸ *ІМФЕ.* – Ф. 1–4. – Од. зб. 328. – Арк. 2 (с. Свидовка Черкаського пов. Київської губ.).
- ¹⁹⁹ Б/а. Звичаї с. Корніївки (козацьке) Переяславського пов. Полтавської губ. – С. 328.
- ²⁰⁰ *ІМФЕ.* – Ф. 1–7. – Од. зб. 746. – Арк. 5 (м. Бородянка на Київщині).
- ²⁰¹ *ІМФЕ.* – Ф. 15–3. – Од. зб. 159. – Арк. 23 (с. Беги на Коростенщині).
- ²⁰² Там само.
- ²⁰³ Кристер А. До питання про виучування народнього права України. – С. 430.
- ²⁰⁴ Ефименко А. Исследования народной жизни. – С. 29.
- ²⁰⁵ *Гражданские решения* волостных судов. – С. 386. – № 245.
- ²⁰⁶ Див., наприклад, *Гражданские решения* волостных судов. – С. 317. – № 128.
- ²⁰⁷ Там само. – С. 386. – № 246 (1869 р.).
- ²⁰⁸ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 6, 7 (Харківський пов. Харківської губ., 248 (Полтавський пов. Полтавської губ.).
- ²⁰⁹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 97 (Богодухівський пов. Харківської губ.).
- ²¹⁰ Голод С. И. Семья и брак: Историко-социологический анализ. – С. 76.
- ²¹¹ *Общий свод* по Империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения. – С. 78, 79.
- ²¹² *Розлука в Україні.* – С. 46.
- ²¹³ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 516, 533.
- ²¹⁴ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 6.
- ²¹⁵ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 42.
- ²¹⁶ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 110 (№ 42).
- ²¹⁷ *ТКПВС.* – Т. V. – С. 439.
- ²¹⁸ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 22–23.
- ²¹⁹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 110.
- ²²⁰ Там само.
- ²²¹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 116.
- ²²² *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 364–365.
- ²²³ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 10.
- ²²⁴ *Балади: родинно-побутові стосунки.* – Т. II. – С. 167–171 (вар. А–Д).
- ²²⁵ Там само. – С. 172.
- ²²⁶ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 652. – П. 7 (Золотоніський пов.).
- ²²⁷ Тарнавский В. Юридический быт в Малороссии. – С. 38.
- ²²⁸ Язловський Б. Сьогоднішнє родинне звичаєве право села Павлівки на Полтавщині. – С. 26.
- ²²⁹ Пахман С. Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 187–208.

- 230 Див., наприклад, ТКПВС. – Т. V. – С. 419 (Катеринославщина).
- 231 ТКПВС. – Т. IV. – С. 258, 267, 272. – Т. V. – С. 38, 516, 525.
- 232 ТКПВС. – Т. IV. – С. 159 (№ 1).
- 233 *Мушинка М.* Південь // Лемківщина. – С. 288.
- 234 ТКПВС. – Т. IV. – С. 113, 267, 272. – Т. V. – С. 516, 525.
- 235 *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 233.
- 236 ТКПВС. – Т. V. – С. 383, 415, 516 (Катеринославська губ.).
- 237 *Максимчук І.* Деякі інституції звичаєвого права. – С. 69.
- 238 *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 234.
- 239 ТКПВС. – Т. IV. – С. 96, 119, 183, 212. – Т. V. – С. 21, 48, 68, 499.
- 240 ТКПВС. – Т. V. – С. 54 (№ 5, Таращанський пов.Київської губ.).
- 241 ТКПВС. – Т. V. – С. 522 (№ 3).
- 242 *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 241.
- 243 ТКПВС. – Т. IV. – С. 411 (Полтавщина).
- 244 ТКПВС. – Т. IV. – С. 91.
- 245 *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 239.
- 246 ТКПВС. – Т. V. – С. 522 (№ 3).
- 247 ТКПВС. – Т. V. – С. 255 (№ 15).
- 248 ТКПВС. – Т. V. – С. 512 (№ 1).
- 249 ТКПВС. – Т. V. – С. 255 (№ 15).
- 250 ТКПВС. – Т. IV. – С. 20 (Харківщина).
- 251 ТКПВС. – Т. IV. – С. 411 (Кобеляцький пов. Полтавської губ.). – Т. V. – С. 426 (Катеринославська губ.); – Т. V. – С. 255 (№ 15).
- 252 ТКПВС. – Т. V. – С. 165 (№ 21).
- 253 ТКПВС. – Т. V. – С. 522 (№ 3).
- 254 ТКПВС. – Т. IV. – С. 238 (Полтавський пов. і губ.).
- 255 ТКПВС. – Т. V. – С. 64 (№ 26).
- 256 ТКПВС. – Т. V. – С. 124 (№ 1).
- 257 ТКПВС. – Т. V. – С. 383 (Катеринославський пов. і губ.).
- 258 ТКПВС. – Т. IV. – С. 248 (Полтавський пов. і губ.).
- 259 ТКПВС. – Т. V. – С. 74 (№ 5).
- 260 *Максимчук І.* Деякі інституції звичаєвого права. – С. 68.
- 261 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 58.
- 262 *Пахман С.* Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 347.
- 263 ТКПВС. – Т. V. – С. 3.
- 264 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 57.
- 265 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 228. – Арк. 17.
- 266 Там само. – Арк. 146 зв. (Журнал Волынского губернского по крестьянским делам присутствия, заседание 1892 р.).
- 267 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 620. – Арк. 10–12 (Сведения о составе, программе и задачах совещания крестьянских деятелей Юго-западного края, 1909 г.).
- 268 *Пахман С.* Обычное гражданское право в России. – Т. II. – С. 438.

- ²⁶⁶ ТКПВС. – Т. IV. – С. 20, 23, 25. – Т. V. – С. 48, 52, 60, 120, 279, 285, 290, 295, 300, 320, 390.
- ²⁷⁰ ТКПВС. – Т. IV. – С. 249.
- ²⁷¹ ТКПВС. – Т. IV. – 3, 14, 238, 248, 522. – Т. V. – С. 3, 9, 16, 33, 53 (№ 2), 142, 154, 383, 399, 415, 525.
- ²⁷² ТКПВС. – Т. IV. – С. 14, 321 (№ 12).
- ²⁷³ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 660. – С. 42.
- ²⁷⁴ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 15; Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 4.
- ²⁷⁵ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 660. – П. 44.
- ²⁷⁶ ТКПВС. – Т. IV. – С. 160.
- ²⁷⁷ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 5.
- ²⁷⁸ ТКПВС. – Т. IV. – С. 238, 248. – Т. V. – С. 3, 16, 38, 127, 139, 142, 154, 415.
- ²⁷⁹ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 661. – П. 49; а також: ТКПВС. – Т. V. – С. 3 (Київщина).
- ²⁸⁰ Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту. – С. 115.
- ²⁸¹ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 15.
- ²⁸² Див. згадку про це: Гражданские решения волостных судов. – С. 274. – № 49.
- ²⁸³ ТКПВС. – Т. IV. – С. 3, 14, 118, 143, 174, 183, 211, 248, 266, 271, 503, 522. – Т. V. – С. 38, 142, 295, 300, 396, 492, 516 (вибірка С. Пахмана).
- ²⁸⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 25. – Т. V. – С. 300.
- ²⁸⁵ ТКПВС. – Т. IV. – С. 20. – Т. V. – С. 120.
- ²⁸⁶ ТКПВС. – Т. IV. – С. 106, 218, 252, 257, 266, 271, 296, 306, 316. – Т. V. – С. 499 (вибірка С. Пахмана).
- ²⁸⁷ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 5.
- ²⁸⁸ *Гражданские решения* волостных судов. – С. 317. – № 128.
- ²⁸⁹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 9, 14, 174, 238. – Т. V. – С. 3, 9, 16, 33, 38, 139, 142, 393, 415 (вибірка С. Пахмана); *Гражданские решения* волостных судов. – С. 317. – № 128; *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии*. – С. 660. – П. 45.
- ²⁹⁰ ТКПВС. – Т. V. – С. 68, 87, 93, 101, 499.
- ²⁹¹ *Гражданские решения* волостных судов. – С. 314. – № 123 (Коростишівський волосний суд Радомишльського пов., 1868), С. 317. – № 128 (Олевський волосний суд Овруцького пов.).
- ²⁹² *Гражданские решения* волостных судов. – С. 315 (Іскоростенський волосний суд Овруцького пов., 1869 р.).
- ²⁹³ Там само. – С. 316. – № 127 (Білоцерківський волосний суд), С. 317. – № 128 (Олевський волосний суд Овруцького пов.).
- ²⁹⁴ Там само. – С. 317–318. – № 129 (Козинський волосний суд Канівського пов.).

- ²⁹⁵ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 239.
- ²⁹⁶ Там само.
- ²⁹⁷ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 652–653. – П. 26.
- ²⁹⁸ Там само. – С. 653. – П. 27.
- ²⁹⁹ *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 234–235.
- ³⁰⁰ *Гражданские решения* волостных судов. – С. 249–250.
- ³⁰¹ Кристер А. До питання про виучування народного права України. – С. 437–438.
- ³⁰² *Гражданские решения* волостных судов. – С. 275. – № 51.
- ³⁰³ Див.: *Гражданские решения* волостных судов. – С. 273–285. – № 46–70.
- ³⁰⁴ *Максимчук І.* Деякі інституції звичаєвого права. – С. 61.
- ³⁰⁵ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 653. – П. 28.
- ³⁰⁶ Там само. – С. 653. – П. 29.
- ³⁰⁷ *Гражданские решения* волостных судов. – С. 273–274.
- ³⁰⁸ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 181.
- ³⁰⁹ *Максимчук І.* Деякі інституції звичаєвого права. – С. 61.
- ³¹⁰ *Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику. – С. 251.
- ³¹¹ *ЦДІАК.* – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 2. – Арк. 31–32.
- ³¹² *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 5.
- ³¹³ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 365–366.
- ³¹⁴ *Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 22–23.
- ³¹⁵ *Гражданские решения* волостных судов. – С. 315. – № 125 (Велико-Корогодський волосний суд Радомишльського пов., 1869).
- ³¹⁶ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 55.
- ³¹⁷ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 15.
- ³¹⁸ Див., зокрема: *Зубрицький М.* Велика родина в Мшанці Старосамбірського пов. – С. 35.
- ³¹⁹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 34.
- ³²⁰ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 337–338 (Кобеляцький пов. Полтавської губ.).
- ³²¹ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 35 (Валківський пов. Харківської губ.).
- ³²² *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 65.
- ³²³ Там само. – С. 35 (Валківський пов. Харківської губ.).
- ³²⁴ Там само. – С. 66 (Валківський пов. Харківської губ.).
- ³²⁵ Див.: Брюнелли П. Крестьянский адвокат. – С. 1–74.
- ³²⁶ *ТКПВС.* – Т. IV. – С. 366.
- ³²⁷ *Систематический свод* юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 659. – П. 41. – Вар. 5.
- ³²⁸ Там само. – Вар. 6.
- ³²⁹ Там само. – Вар. 9.
- ³³⁰ Там само. – Вар. 8.

- ³³¹ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 15.
- ³³² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 77.
- ³³³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 9616. – Спр. 84. – Арк. 8.
- ³³⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 648.
- ³³⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 157.
- ³³⁶ ТКПВС. – Т. IV. – С. 35.
- ³³⁷ Dąbski A. Obecný proces przemiany podziału własności ziemskiej w Galicji. – S. 24.
- ³³⁸ Закон цивільний (1811 р.) // Терлюк І. Я. Історія держави і права України. – С. 18.
- ³³⁹ Див.: ЦДІАЛ. – Ф. 166 (“Крайова табуля”). – Оп. 1. – Спр. 5201–5210 (Книги записів заповітів на рухоме і нерухоме майно власників маєтків Галичини (1776–1839 рр.)).
- ³⁴⁰ Kowalski K. Prawne zwyczaje w zakresie wyposzczenia dzieci i dziedziczenia. – S. 48.
- ³⁴¹ ЦДІАЛ. – Ф. 23. – Оп. 1. – Од. зб. 1 (Громадський уряд села Бзянки. Вутова (війтова) книга війтівського уряду (1645–1843)). – Арк. 117–8 (зв.).
- ³⁴² ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 228. – Арк. 127.
- ³⁴³ Там само.
- ³⁴⁴ Там само. – Арк. 127–127 (зв.)

РОЗДІЛ VI

- ¹ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 124.
- ² Див.: ТКПВС. – Т. IV. – С. 213.
- ³ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 32.
- ⁴ Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги. – С. 373.
- ⁵ Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. – С. 12–13.
- ⁶ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 74.
- ⁷ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 28.
- ⁸ Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – С. 12–13.
- ⁹ Там само. – С. 13.
- ¹⁰ Тихоницкая Н. Сельскохозяйственная толока у русских // Советская этнография. – 1934. – № 4. – С. 39. Цит. за: Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – С. 29.
- ¹¹ Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – С. 29.
- ¹² Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 121.

- ¹³ Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги. – С. 375.
- ¹⁴ Скуратівський В. Звичаї і звичаєве право пасічників України. – С. 80.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 140.
- ¹⁷ Зубрицький М. Велика родина в Мшанці Старосамбірського повіту.
- ¹⁸ Тарновський В. В. О делимости семейств в Малороссии. – С. 11.
- ¹⁹ Тарновський В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 32.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 74.
- ²² Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – С. 28.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 122.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само. – С. 123 (за даними Г. Дем'яна).
- ²⁷ Там само. – С. 122–123.
- ²⁸ Там само. – С. 124.
- ²⁹ Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги. – С. 374.
- ³⁰ Тарновський В. В. О делимости семейств в Малороссии. – С. 11.
- ³¹ Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги. – С. 373.
- ³² Тарновський В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 32.
- ³³ Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 74.
- ³⁴ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 124.
- ³⁵ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 47.
- ³⁶ Маркина В. А. Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. – С. 378.
- ³⁷ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 48.
- ³⁸ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 28.
- ³⁹ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 48.
- ⁴⁰ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 22.
- ⁴¹ Там само. – С. 123.
- ⁴² Там само. – С. 34–35.
- ⁴³ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. IX.: Суражский у. – С. 204.
- ⁴⁴ Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 63.
- ⁴⁵ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 25.
- ⁴⁶ Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. – С. 65.
- ⁴⁷ Там само. – С. 67.
- ⁴⁸ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 53.
- ⁴⁹ Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. – С. 69.
- ⁵⁰ Там само. – С. 83.
- ⁵¹ Там само. – С. 105–112.

- ⁵² Там само. – С. 105.
- ⁵³ *Игнатович И. И.* Помещицьи крестьяне накануне освобождения. – С. 157.
- ⁵⁴ Там само. – С. 76–77.
- ⁵⁵ Там само. – С. 154.
- ⁵⁶ *Ворононов Ф.* Крестьянская реформа в юго-западном крае. – С. 761.
- ⁵⁷ *Мякотин В. А.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – С. 79–81.
- ⁵⁸ *Игнатович И. И.* Помещицьи крестьяне накануне освобождения. – С. 205.
- ⁵⁹ Там само. – С. 195.
- ⁶⁰ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 435 (1848). – Спр. 117.
- ⁶¹ *Игнатович И. И.* Помещицьи крестьяне накануне освобождения. – С. 128.
- ⁶² Там само. – С. 128.
- ⁶³ *Маркина В. А.* Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. – С. 376.
- ⁶⁴ *Боровиковский А.* Отчет судьи. – Т. I. – С. 256.
- ⁶⁵ Див., зокрема: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 435 (1848). – Спр. 63. – Арк. 2.
- ⁶⁶ Судячи з польських документів, це слово є усталеним “панцизняним” польським терміном. Див., зокрема: Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackim. – S. 126. Крім того, не варто сплутувати це значення терміна “гвалти” з іншим, що також вживається в соціально-історичній літературі на позначення радикальних методів боротьби селян за свої права. Так, наприклад, у 1849 р. в с. Іланівці було заборонено селянам вирішувати майнові справи з дідичами “гвалтами”. В Бережанському циркулі йдеться про випадок, коли громада хотіла привласнити собі право риболовлі на річці Дністер; зібралися хлопці і 9 травня та 7 червня “гвалтем” забрали наловлену рибу у державця, побивши його; покритвджений заніс скаргу про “гвалт власності і особи” (Kalinka W. Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackim. – S. 184–185).
- ⁶⁷ *Ворононов Ф.* Крестьянская реформа в юго-западном крае. – С. 76.
- ⁶⁸ *Игнатович И. И.* Помещицьи крестьяне накануне освобождения. – С. 154.
- ⁶⁹ *Маркина В. А.* Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. – С. 377.
- ⁷⁰ *Игнатович И. И.* Помещицьи крестьяне накануне освобождения. – С. 154.
- ⁷¹ *Мякотин В. А.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – С. 69–70.
- ⁷² Там само. – С. 68.
- ⁷³ Див.: Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – С. 328–346.
- ⁷⁴ Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. – С. 12.
- ⁷⁵ *Селянський рух* на Буковині. – С. 12.
- ⁷⁶ Там само. – С. 18.
- ⁷⁷ Цит. за: Лещенко Н. Н. Реформа 1861 года в Херсонской губернии по уставным грамотам. – С. 427.
- ⁷⁸ Там само. – С. 432.
- ⁷⁹ *Гражданские решения* волостных судов. – С. 334–335. – № 156.

- ⁸⁰ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Конотопский у. – Приложение. – С. 31.
- ⁸¹ Там само. – С. 39.
- ⁸² *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 64.
- ⁸³ Там само. – С. 64.
- ⁸⁴ *Гражданские решения волостных судов.* – С. 336–337 (№ 158).
- ⁸⁵ *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 7–8.
- ⁸⁶ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. X.: Мглинский у. – С. 83.
- ⁸⁷ *Маркина В. А.* Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. – С. 377.
- ⁸⁸ *Мякотин В. А.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – С. 174.
- ⁸⁹ *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackiem. – S.130.
- ⁹⁰ *Кривошея І. І.* Потоцькі на Умащині.: 1-а пол. XIX ст. – С. 14.
- ⁹¹ *Селянське питання на Буковині.* – С. 27.
- ⁹² Там само. – С. 18.
- ⁹³ Там само. – С. 20–21.
- ⁹⁴ Там само. – С. 135. – № 3 (Із протоколу слідства, складеного заступником обласного старости Збишевським; допит Лук'яна Кобилиці та інших про причини виступу селян Русько-Кимполунзької округи, 1843 р.).
- ⁹⁵ Там само. – С. 136.
- ⁹⁶ Там само. – С. 27.
- ⁹⁷ *Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 27.
- ⁹⁸ Там само. – С. 42.
- ⁹⁹ *Мякотин В. А.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – С. 70.
- ¹⁰⁰ *Стройновский В.* О условиях помещиков с крестьянами. – С. 44.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 55.
- ¹⁰² Там само. – С. 45.
- ¹⁰³ *Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 17–18.
- ¹⁰⁴ *Стройновский В.* О условиях помещиков с крестьянами. – С. 45.
- ¹⁰⁵ *Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года.* – С. VIII.
- ¹⁰⁶ *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 63–64.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 663. – П. 55. – Вар. 6.
- ¹⁰⁹ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства. – С. 24.
- ¹¹⁰ Там само.
- ¹¹¹ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 663. – П. 55. – Вар. 6.
- ¹¹² *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 194.
- ¹¹³ *Шиманов А. Л.* Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии. – С. 68–70.

- ¹¹⁴ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Конотопский у. – С. 32.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 21.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 35.
- ¹¹⁷ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский у. – С. 20.
- ¹¹⁸ Там само. – С. 22.
- ¹¹⁹ Там само. – С. 23–24.
- ¹²⁰ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. X.: Мглинский у. – С. 17.
- ¹²¹ Там само. – С. 19.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 19.
- ¹²⁴ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 7.
- ¹²⁵ Розенберг В. Из хроники крестьянского дела. – С. 42.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Там само. – С. 44.
- ¹²⁸ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. X.: Мглинский у. – С. 26–27.
- ¹²⁹ *Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.* – С. 161, 165.
- ¹³⁰ Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги. – С. 372.
- ¹³¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 435 (1848). – Спр. 63. – Арк. 1.
- ¹³² Там само. – Арк. 1 (зв.).
- ¹³³ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. X.: Мглинский у. – С. 19–20.
- ¹³⁴ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский у. – С. 22.
- ¹³⁵ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. X.: Мглинский у. – С. 18.
- ¹³⁶ Сироткін В. М. Традиції колективної трудової взаємодопомоги. – С. 372.
- ¹³⁷ Гавриченко С. Село на березі // Ленінським шляхом. – 1972. – 19 листопада. – С. 4.
- ¹³⁸ Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – С. 152.
- ¹³⁹ Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. – С. 58.
- ¹⁴⁰ *Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии.* – С. 663. – П. 55. – Вар. 5, 6.
- ¹⁴¹ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 7.
- ¹⁴² Розенберг В. Из хроники крестьянского дела. – С. 42.
- ¹⁴³ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. IX.: Суражский у. – С. 24.
- ¹⁴⁴ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. 5: Козелецкий у. – С. 54.
- ¹⁴⁵ Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – С. 41–42.
- ¹⁴⁶ Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 115.
- ¹⁴⁷ Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – С. 149–152.
- ¹⁴⁸ Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. – С. 12.

- ¹⁴⁹ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 7–8.
- ¹⁵⁰ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. X.: Мглинский у. – С. 34–35.
- ¹⁵¹ Там само. – С. 27.
- ¹⁵² Там само. – С. 29.
- ¹⁵³ Гуменюк Е. Н. Шляхетский фольварк как сельскохозяйственное предприятие в начале 1870-х годов в Галиции. – С. 438.
- ¹⁵⁴ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 64–65.
- ¹⁵⁵ ТКПВС. – Т. IV. – С. 249.
- ¹⁵⁶ Там само. – С. 648.
- ¹⁵⁷ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 64.
- ¹⁵⁸ ДАЖО. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк. 5–7.
- ¹⁵⁹ Там само. – Арк. 7; Спр. 685. – Арк. 7; Спр. 686. – Арк. 1–2; Спр. 831. – Арк. 1–2; Спр. 866. – Арк. 4.
- ¹⁶⁰ Там само. – Спр. 585. – Арк. 24–26.
- ¹⁶¹ Там само. – Спр. 585. – Арк. 24.
- ¹⁶² Слабченко М. С. Борьба за системы землевладения и формы господарки в Україні XIX–XX ст. – С. 31.
- ¹⁶³ Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – С. 15.
- ¹⁶⁴ Осадчий Т. И. Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – С. 6.
- ¹⁶⁵ Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 135.
- ¹⁶⁶ Там само. – С. 136.
- ¹⁶⁷ Цит. за: Игнатович И. И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – С. 174.
- ¹⁶⁸ Мякотин В. А. Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – С. 69.
- ¹⁶⁹ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 28.
- ¹⁷⁰ Розенберг В. Из хроники крестьянского дела. – С. 53.
- ¹⁷¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – С. 99.
- ¹⁷² Розенберг В. Из хроники крестьянского дела. – С. 53.
- ¹⁷³ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 76.
- ¹⁷⁴ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. VI.: Конотопский у. – С. 33.
- ¹⁷⁵ Там само.
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Там само.
- ¹⁷⁸ Там само.
- ¹⁷⁹ Там само. – С. 32.
- ¹⁸⁰ Гражданские решения волостных судов. – С. 377. – № 227.
- ¹⁸¹ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 27–28.
- ¹⁸² Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 76.
- ¹⁸³ Там само.

- ¹⁸⁴ Там само.
- ¹⁸⁵ *Материалы для оценки земельных угодий.* – Т. VI.: Конотопский у. – С. 36–37.
- ¹⁸⁶ *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – С. 131.
- ¹⁸⁷ *Зубрицький М.* Годівля, купно і продаж овець у Мшанци. – С. 5.
- ¹⁸⁸ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 163.
- ¹⁸⁹ *Чубинський П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 31.
- ¹⁹⁰ *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – С. 46.
- ¹⁹¹ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 138–139.
- ¹⁹² *Розенберг В.* Из хроники крестьянского дела. – С. 54.
- ¹⁹³ *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 7.
- ¹⁹⁴ *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 44.
- ¹⁹⁵ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства. – С. 24.
- ¹⁹⁶ *Сироткін В. М.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги. – С. 372.
- ¹⁹⁷ *Кувеньова О. Ф.* Громадський побут українського селянства. – С. 25.
- ¹⁹⁸ *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 44.
- ¹⁹⁹ *Горленко В.* Тваринництво й пастівництво. – С. 280.
- ²⁰⁰ *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 44.
- ²⁰¹ *Чубинський П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 76.
- ²⁰² Там само.
- ²⁰³ *Неселовської О.* Наймити та наймички на Поділля в XVIII ст. – С. 12–18.
Висловлюємо подяку В. К. Борисенку за надання цього матеріалу.
- ²⁰⁴ *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 27.
- ²⁰⁵ *Горинь Г.* Громадський побут сільського населення Українських Карпат. – С. 117.
- ²⁰⁶ *Чубинський П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 78.
- ²⁰⁷ *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – С. 47.
- ²⁰⁸ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 164.
- ²⁰⁹ *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини. – С. 43.
- ²¹⁰ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 164.
- ²¹¹ *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини... – С. 43.
- ²¹² *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 165.
- ²¹³ *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини... – С. 43.
- ²¹⁴ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 165.
- ²¹⁵ *Лемківщина.* – Ч. I. – С. 197.
- ²¹⁶ *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат. – С. 165.
- ²¹⁷ *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – С. 46–47.
- ²¹⁸ Там само. – С. 131.
- ²¹⁹ *Чубинський П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 76.

- ²²⁰ Там само.
- ²²¹ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 7.
- ²²² Гражданские решения волостных судов. – С. 360. – № 200.
- ²²³ ТКПВС. – Т. IV. – С. 325.
- ²²⁴ Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 6.
- ²²⁵ Там само. – С. 7.
- ²²⁶ Там само.
- ²²⁷ Гражданские решения волостных судов. – С. 359–360 (№ 199).
- ²²⁸ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 76.
- ²²⁹ Там само.
- ²³⁰ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. VI.: Конотопский у. – С. 38.
- ²³¹ Василенко В. И. Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – С. 18–19.
- ²³² Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 20.
- ²³³ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 44.
- ²³⁴ Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. – С. 11.
- ²³⁵ Там само.
- ²³⁶ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 43.
- ²³⁷ Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии. – С. 12.
- ²³⁸ Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии. – С. 43.
- ²³⁹ Там само. – С. 44.
- ²⁴⁰ Там само. – С. 43.
- ²⁴¹ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. X.: Мглинский у. – С. 77.
- ²⁴² Там само. – С. 76.
- ²⁴³ Материалы для оценки земельных угодий. – Т. VI.: Конотопский у. – С. 37.
- ²⁴⁴ Там само. – С. 36.
- ²⁴⁵ Мандибуря М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – К., 1978. – С. 42.
- ²⁴⁶ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 27.
- ²⁴⁷ Розенберг В. Из хроники крестьянского дела. – С. 57.
- ²⁴⁸ Там само.
- ²⁴⁹ Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. – С. 81–94.
- ²⁵⁰ ТКПВС. – Т. IV. – С. 511.
- ²⁵¹ ТКПВС. – Т. IV. – С. 529.
- ²⁵² ТКПВС. – Т. IV. – С. 325.
- ²⁵³ Гражданские решения волостных судов. – С. 375. – № 225.
- ²⁵⁴ Там само. – С. 375–376. – № 224.
- ²⁵⁵ Там само. – С. 375. – № 224.
- ²⁵⁶ Там само. – С. 376. – № 224.
- ²⁵⁷ Там само. – С. 375. – № 224.

- 258 Там само. – С. 376. – № 224)
- 259 Там само. – С. 377–378. – № 227.
- 260 Там само. – С. 378. – № 227.
- 261 Там само.
- 262 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 228. – Арк. 17.
- 263 Там само. – Арк. 138 (зв.).
- 264 *Гражданские решения волостных судов.* – С. 388–393.
- 265 *Данильченко Н.* Этнографические сведения о Подольской губернии. – С. 7.
- 266 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 78.
- 267 ТКПВС. – IV. – С. 145.
- 268 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 78.
- 269 Там само. – С. 78.
- 270 *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 40
- 271 *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 25.
- 272 *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 44.
- 273 *Тарновский В. В.* О делимости семейств в Малороссии. – С. 13.
- 274 Там само.
- 275 Там само.
- 276 Там само. – С. 13–14.
- 277 Там само. – С. 14.
- 278 *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 25.
- 279 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 74.
- 280 *Скуратьєвський В.* Звичаї і звичаєве право пасічників України. – С. 80.
- 281 *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 26.
- 282 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 8.
- 283 *Тарновский В. В.* Юридический быт Малороссии. – С. 44.
- 284 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 8.
- 285 *Шаровкин И. С.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 26.
- 286 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 69.
- 287 *Игнатович И. И.* Помещицьи крестьяне накануне освобождения. – С. 157.
- 288 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 68–69.
- 289 *Игнатович И. И.* Помещицьи крестьяне накануне освобождения. – С. 157.
- 290 *Левицкий О.* О положении крестьян в юго-западном крае. – С. 269–271.
- 291 *Чубинский П.* Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 69.
- 292 *Гражданские решения волостных судов.* – С. 368. – № 210.
- 293 Там само. – С. 368. – № 210. – С. 369. – № 211.
- 294 Там само. – С. 369. – № 210.
- 295 Там само. – С. 369. – № 211.
- 296 Там само. – С. 369. – № 210.

- 297 Там само. – С. 368.
- 298 Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 69.
- 299 Див.: Пахман С. Обычное гражданское право в России. – Т. I. – С. 77–86.
- 300 ТКПВС. – Т. IV. – С. 317. – № 4, 663. – П. 7 (Полтавська губ.).
- 301 Систематический свод юридических обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 663. – П. 55. – Вар. 7.
- 302 Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 65.
- 303 Там само.
- 304 Галаган Г. П. Отрывок из дневника. – С. 231.
- 305 ТКПВС. – Т. V. – С. 342 (Липецкий пов. Київської губ.).
- 306 ТКПВС. – Т. V. – С. 309 (Уманський пов. Київської губ.).
- 307 Гражданские решения волостных судов. – С. 373. – № 220.
- 308 ТКПВС. – Т. IV. – С. 568.
- 309 Гражданские решения волостных судов. – С. 365–366. – № 206.
- 310 ТКПВС. – Т. IV. – С. 352 (Кобеляцкий пов., Полтавської губ.).
- 311 Там само.
- 312 ТКПВС. – Т. V. – С. 128. – № 3 (Бердичівський пов. Київської губ.).
- 313 Гражданские решения волостных судов. – С. 370. – № 212.
- 314 Див. попередні приклади.
- 315 Гражданские решения волостных судов. – С. 372. – № 218.
- 316 ТКПВС. – Т. IV. – С. 214. – № 5.
- 317 ТКПВС. – Т. IV. – С. 490. – № 11; 498. – № 49, 526. – № 20.
- 318 Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. – С. 59–60.
- 319 Там само. – С. 63.
- 320 Див., зокрема: Маркина В. А. Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – в начале XIX в. – С. 374–385.
- 321 Там само. – С. 385.
- 322 Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.). – С. 89.
- 323 Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 6.
- 324 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447. – Арк. 23.
- 325 Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 18.
- 326 Шимоновский М. В. О чиншевых правоотношениях. – С. 6.
- 327 Там само. – С. 7.
- 328 Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 36.
- 329 Див.: Шимоновский М. В. О чиншевых правоотношениях. – С. 8.
- 330 Див.: Там само. – С. 3–5.
- 331 Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 23.
- 332 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447. – Арк. 21.
- 333 Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 30.
- 334 Там само. – С. 13.
- 335 Там само.
- 336 Шимоновский М. В. О чиншевых правоотношениях. – С. 6.

- ³³⁷ У цьому випадку встановлювалися відносини, які Боровиковський назвав "патріархальними".
- ³³⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447. – Арк. 23.
- ³³⁹ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 7.
- ³⁴⁰ Шимоновский М. В. О чиншевых правоотношениях. – С. 64 (див. примітку).
- ³⁴¹ Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 17.
- ³⁴² Там само. – С. 8.
- ³⁴³ Там само. – С. 8–9.
- ³⁴⁴ Там само. – С. 9.
- ³⁴⁵ Шимоновский М. В. О чиншевых правоотношениях. – С. 68.
- ³⁴⁶ Там само. – С. 65.
- ³⁴⁷ Там само.
- ³⁴⁸ Там само.
- ³⁴⁹ Там само. – С. 66.
- ³⁵⁰ Там само.
- ³⁵¹ Там само. – С. 67.
- ³⁵² Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 16.
- ³⁵³ Пор.: Шимоновский М. В. О чиншевых правоотношениях.
- ³⁵⁴ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 181. – Спр. 291. – Арк. 1–23.
- ³⁵⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 483.
- ³⁵⁶ Там само. – Оп. 191. – Спр. 1. – Арк. 63–65.
- ³⁵⁷ Там само. – Оп. 614. – Спр. 43.
- ³⁵⁸ Там само. – Оп. 614. – Спр. 197. – Арк. 1–7.
- ³⁵⁹ Там само. – Оп. 615. – Спр. 96. – Арк. 1–5.
- ³⁶⁰ Там само. – Спр. 1. – Ч. 2. – Арк. 129–130.
- ³⁶¹ Там само. – Спр. 278. – Арк. 1–10.
- ³⁶² Там само. – Спр. 230. – Арк. 1–4.
- ³⁶³ Там само. – Спр. 197. – Арк. 1–10.
- ³⁶⁴ Там само. – Спр. 122. – Арк. 1–18.
- ³⁶⁵ Там само. – Спр. 77. – Арк. 1–6.
- ³⁶⁶ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 68. – Арк. 1–10.
- ³⁶⁷ Там само. – Оп. 618. – Спр. 4. – Арк. 73–74.
- ³⁶⁸ Там само. – Спр. 39.
- ³⁶⁹ Див. також: ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 188. – Арк. 1–7; Оп. 693. – Спр. 243. – Арк. 1–10; Оп. 696. – Спр. 169. – Арк. 1–13; Оп. 696. – Спр. 257. – Арк. 45; Оп. 700. – Спр. 176. – Арк. 1–5; Оп. 701. – Спр. 336. – Арк. 1–5; Оп. 701. – Спр. 330. – Арк. 1; Оп. 702. – Спр. 259. – Арк. 1–2; Оп. 703. – Спр. 182. – Арк. 1–7; Оп. 702. – Спр. 118. – Арк. 1; Оп. 702. – Спр. 291. – Арк. 1–5; Оп. 704. – Спр. 347. – Арк. 1–7; Оп. 637. – Спр. 1. – Арк. 169; Оп. 706. – Спр. 14. – Арк. 8; Оп. 706. – Спр. 24. – Арк. 22; Оп. 707. – Спр. 297. – Арк. 1–14; Оп. 707. – Спр. 9. – Арк. 37, 45–53; Оп. 708. – Спр. 275. – Арк. 1–10; Оп. 709. – Спр. 29. – Арк. 7; – Оп. 711. – Спр. 9. – Арк. 28–39; Оп. 712. – Спр. 8. – Арк. 85.
- ³⁷⁰ Кривошея І. І. Потоцькі на Умащині.: 1-а пол. XIX ст. – С. 15.

- ³⁷¹ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 197. – Арк. 1.
- ³⁷² Там само. – Арк. 4.
- ³⁷³ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 197. – Арк. 5.
- ³⁷⁴ Там само. – Арк. 4.
- ³⁷⁵ Там само. – Спр. 43. – Арк. 6.
- ³⁷⁶ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 615. – Спр. 122. – Арк. 3.
- ³⁷⁷ Там само. – Спр. 96. – Арк. 3.
- ³⁷⁸ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 4. – Арк. 68–69.
- ³⁷⁹ Решения и определения Одесской Судебной палаты // Боровиковский А. Отчет судьи. – Т. I. – С. 92–93.
- ³⁸⁰ Решения и определения Одесской Судебной палаты. – С. 107.
- ³⁸¹ Там само.
- ³⁸² Правопис лишається такий, як у документі.
- ³⁸³ Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. – С. 1. – Док. № 1 (документ із Рум'янцевського опису. – Переяславський полк, Гельмязівська сотня, 5 зв'язка, 1717 р.).
- ³⁸⁴ Там само.
- ³⁸⁵ ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 228. – Арк. 6.
- ³⁸⁶ Там само. – Арк. 74.
- ³⁸⁷ Там само. – Арк. 318 (Новоград-Волинський пов. Волинської губ.).
- ³⁸⁸ Там само. – С. 317.
- ³⁸⁹ Див. приклади, які наводить П. Чубинський. Див.: Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 59–60.
- ³⁹⁰ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 60.
- ³⁹¹ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 24.
- ³⁹² Там само. – С. 24.
- ³⁹³ Там само.
- ³⁹⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 121.
- ³⁹⁵ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 60.
- ³⁹⁶ Там само. – С. 61.
- ³⁹⁷ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 24–25.
- ³⁹⁸ Там само. – С. 24.
- ³⁹⁹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 61.
- ⁴⁰⁰ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 24; Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 61.
- ⁴⁰¹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 61.
- ⁴⁰² Там само. – С. 59.
- ⁴⁰³ Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – С. 24.

⁴⁰⁴ ТКПВС. – Т. IV. – С. 103. – № 21.

⁴⁰⁵ ЦДІАЛ. – Ф. 166: Крайова табуля м. Львів. Збірник нотаріальних актів купівлі-продажу, дарчих, боргових зобов'язань тощо.

⁴⁰⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 117 (Громадський уряд села Бзянки. Вутова книга війтівського уряду).

⁴⁰⁷ Там само. – Арк. 115–зв.

⁴⁰⁸ ЦДІАЛ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 154.

⁴⁰⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 100. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 79 (зв.) (Громадський уряд села Місця (Мейсце П'ястове) Сяніцької землі руського воєводства, з 1783 Сяніцького циркулу. Книга записів війтівського уряду села Місця).

⁴¹⁰ Там само. – Арк. 82 (зв.).

⁴¹¹ ЦДІАЛ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 113 (зв.).

⁴¹² ЦДІАЛ. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 117 (Громадський уряд села Гломчі: Договори, заповіти, скарги та ін. документи, розглянуті війтівським урядом).





СПИСОК

ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ



I. Джерела

1. 1. Неопубліковані джерела

Центральний державний історичний архів у Києві (Далі – ЦДІАК)

- ЦДІАК. – Ф. 442: Київський, Подільський і Волинський Генерал-губернатор.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 2. – Спр. 483.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 153. – Спр. 346.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 181. – Спр. 291.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 191. – Спр. 1.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 235. – Спр. 72.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 1, 99.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 537. – Спр. 230.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 615. – Спр. 162, 252.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 14, 61.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 228.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 620. – Спр. 7.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 1.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 2, 188.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 243.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 696. – Спр. 169, 257.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 700. – Спр. 176.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 701. – Спр. 330, 336.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 702. – Спр. 118, 291, 259.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 703. – Спр. 182.
- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 347.

- ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 706. – Спр. 14, 24.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 9, 297.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 708. – Спр. 275, 620.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 29.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 711. – Спр. 9.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 712. – Спр. 8.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 435. – Спр. 57, 63, 117.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 523. – Спр. 206.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 55. – Спр. 447.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 1, 43, 99, 197, 291.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 615. – Спр. 1, 22, 77, 96, 122, 204, 230, 278.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 30.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1, 6, 14, 61, 68.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3, 4, 39, 146, 228.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 620. – Спр. 172.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 2.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 120, 178.
 ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 10, 323.
 ЦДІАК. – Ф. 1191. – Оп. 4. – Спр. 613
 ЦДІАК. – Ф. 1717. – Оп. 1. – Спр. 660, 663, 667.
 ЦДІАК. – Ф. 1787. – Оп. 1. – Спр. 123.
 ЦДІАК. – Ф. 1856. – Оп. 1. – Спр. 27.

Центральний державний архів у Львові (Далі – ЦДІАЛ).

- ЦДІАЛ. – Ф. 19: Йосифінська метрика.
 ЦДІАЛ. – Ф. 19. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1.
 ЦДІАЛ. – Фонди Громадських урядів (Далі – ГУ)
 ЦДІАЛ. – Ф. 1: Громадський уряд (ГУ) с. Бзянки Сяноцької землі Руського воєводства; з 1793 р. – Сяноцького окр. (1509–1939);
 ЦДІАЛ. – Ф. 28: ГУ с. Гломчі Сяноцької землі Руського воєводства; з 1783 р. – Сяноцького окр. (1565–1939);
 ЦДІАЛ. – Ф. 31: ГУ с. Королика Волоського Сяноцької землі Руського воєводства (1553–1939);
 ЦДІАЛ. – Ф. 33: ГУ с. Ладжина Сяноцької землі Руського воєводства;
 ЦДІАЛ. – Ф. 37: ГУ с. Одрехови Сяноцької землі (1576–1939);
 ЦДІАЛ. – Ф. 48: ГУ с. Чершнева Сяноцької землі (1429–1939);
 ЦДІАЛ. – Ф. 49: ГУ Тиряви Сильної Сяноцької землі (1439–1939);

- ЦДІАЛ. – Ф. 53: ГУ с. Високої Перемишлянської землі Руського воеводства, з 1793 р. Ряшівського округу (XVI ст. – 1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 54: ГУ с. Гольцової Сяноцької землі (1448–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 85: ГУ с. Маркової Перемишлянської землі (1384–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 100: ГУ Місця Пястового Сяноцької землі (1348–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 104: ГУ с. Особниці Перемишлянської землі (1394–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 109: ГУ с. Вільки Балутнянської Сяноцької землі (1773–1855);
- ЦДІАЛ. – Ф. 110: ГУ с. Доброї Сяноцької землі (1402–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 111: ГУ с. Климівки Сяноцької землі (1402–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 112: ГУ с. Костаріців Сяноцької землі (1440–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 114: ГУ с. Ванівки (Венглівки) Сяноцької землі (1581–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 115: ГУ с. Ликовця (Липовець Бабея) Сяноцької землі (1527–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 117: ГУ с. Пулав Сяноцької землі (1572–1939);
- ЦДІАЛ. – Ф. 145: Земський архів у Львові.
- ЦДІАЛ. – Ф. 145. – Оп. 1. – Спр. 93.
- ЦДІАЛ. – Ф. 146: Галицьке намісництво. Крайова комісія у справах викупу і врегулювання поземельних повинностей.
- ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 4229. – С. 100–193.
- ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 64. – Спр. 476, 685, 700, 2335, 2339, 2348, 2509, 2556, 5922, 9395, 9476, 10135, 10154.
- ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 646. – Спр. 476.
- ЦДІАЛ. – Ф. 166: Крайова табуля м. Львів. Збірник нотаріальних актів купівлі-продажу, дарчих, боргових зобов'язань тощо.
- ЦДІАЛ. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 5201, 5210.
- ЦДІАЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2350.
- Архів Русского географического общества в Санкт-Петербурге (далі – РГО).
- РГО. – Разряд 16. – Оп. 1. – № 29.
- РГО. – Разряд 30. – Оп. 1 – № 23.
- РГО. – Разряд 45. – Оп. 1. – № 1.
- РГО. – Разряд 46. – Оп. 1. – № 8.

Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Далі – ІМФЕ).

ІМФЕ. – Ф. 1: Етнографічна комісія ВУАН.

ІМФЕ. – Ф. 1–к1. – Од. зб. 22.

ІМФЕ. – Ф. 1–4. – Од. зб. 245, 325, 327, 328, 825.

ІМФЕ. – Ф. 1–5. – Од. зб. 392, 397, 400.

ІМФЕ. – Ф. 1–6. – Од. зб. 78.

ІМФЕ. – Ф. 1–7. – Од. зб. 63, 77, 422, 424, 621, 684, 697, 707, 730, 741, 745, 746, 750, 763, 785, 787, 793, 795, 796, 797, 800, 817, 818, 827, 832, 841.

ІМФЕ. – Ф. 14–3. – Од. зб. 387, 595, 871, 952.

ІМФЕ. – Ф. 15–3. – Од. зб. 158, 159, 218.

ІМФЕ. – Ф. 29–3. – Од. зб. 232, 278, 281, 317, 334, 367, 412.

Державний архів Волинської області (Далі – ДАВО).

ДАВО. – Ф. 34. – Оп. 2. – Спр. 217.

ДАВО. – Ф. 36. – Оп. 4. – Спр. 848.

ДАВО. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 57.

ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 3. – Спр. 29.

Державний архів Житомирської області (Далі – ДАЖО).

ДАЖО. – Ф. 107. – Оп. 1. – Спр. 481, 548, 585, 685, 686, 831, 866.

ДАЖО. – Ф. 108. – Оп. 1. – Спр. 32.

ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 2. – Спр. 198, 222.

ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 4. – Спр. 180.

ДАЖО. – Ф. 234. – Оп. 1. – Спр. 170, 235, 262.

Державний архів Рівенської області (Далі – ДАРО).

ДАРО. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 2175, 2358, 2359, 2364, 6175.

ДАРО. – Ф. 161. – Оп. 1. – Спр. 93, 117.

ДАРО. – Ф. 156. – Оп. 1. – Спр. 182.

Волинський краєзнавчий музей (ВКМ).

Фонд науково-допоміжних матеріалів: ТВ – 6883–6924. – Польові матеріали з питань традиційних промислів Волині і Полісся, зібрані А. А. Дмитренко і студентами історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки в ході історико-краєзнавчої практики впродовж 1994–1999 р.

1. 2. Опубліковані джерела

Абрамов И. Черниговские малороссы // Живая Старина. – 1905. – Вип. 3–4.

Абрамович К. О крестьянских сервитутах в губерниях Западных, Прибалтийских и Царства Польского: Сборник узаконений, Правительственных распоряжений и решений Общего Собрания, 2-го и Кассационных Департаментов Сената, с приложением законоположений о сервитутном праве бывших вольных людей, старообрядцев и чиншовиков Западных губерний. – СПб., 1895.

Балади: кохання та дошлюбні взаємини. – К., 1987.

Балади: родинно-побутові стосунки. – К., 1988.

Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян (По сведениям, собранным министерством государственных имуществ в 1848 и 1849 годах). – СПб., 1862.

Боровиковский А. Отчет судьи, – Т. III. – СПб., 1909. – С. 115–169.

Брюнелли П. Крестьянский адвокат: настольная справочная книга для присяжных поверенных, их помощников и лиц, ведущих крестьянские дела: судебные, административные, земельные о выходе из общины и обществ. – СПб., 1912.

Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. – Вып. 1. – Каменец-Подольский, 1869.

Етимологічний словник української мови. – Т. I–III. – К., 1983–1989.

Журнал Волинского губернского лесного съезда 8–13 июня 1917 г. – Житомир, 1917.

Збірник законів адміністраційних Гуложив Дамян Савчак. – Львів, 1893.

Звичай с. Корніївки Переяславського пов. Полтавської губ. // Киевские губернские ведомости. – 1863. – № 41.

Зубрицький М. Велика родина в Мшанці Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. 73.

Зубрицький М. Маєтковий стан у Мшанці Старосамбірського повіту в 1919 році // ЗНТШ. Відбиток. – Львів, 1910.

Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – Львів, 1906. – Т. 79.

Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: Перші поземельні кадастри Галичини. Показчик населених пунктів. – К., 1965.

Кистяковський А. Ф. Программа для собиранія и изученія юридических обычаев и народных воззреній по уголовному праву: С предисловіем о методе собиранія матеріалов по обычному праву // Киев, 1878. – С. 2.

Колесса І. Галицько-руські народні пісні з мелодіями // Етнографічний збірник. – Т. XI. – Львів, 1901.

Конституційний закон об общих правах граждан, для королевств и областей, представленных в рейсхерате 12 декабря 1867 года // Терлюк І. Я. Історія держави і права України. – К., 1999. – С. 69–71.

Левицький К. Квєстіонар до збирання звичаєвого права на Україні. – Львів, 1895.

Легенди та перекази. – К., 1985.

Луцицький И. Сборник матеріалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине в XVIII в. (Полтавской губернии). – К., 1885.

Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Составил генерального штаба подполковник А. Шмидт. – Ч. 1. – СПб., 1863.

Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 г. – Вып. 5. Приложения. Издание Херсонской губернской Земской Управы. – Херсон, 1902.

Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 г. – Вып. 8. Доклады земских управ. Журналы оценочных комиссий и земских собраний. – Херсон, 1911.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. V. Козелецкий уезд. – Чернигов: Губернская Типография, 1882.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. VI. Конотопский уезд. – Чернигов: Губернская Типография, 1882.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. VII. Кролевецкий уезд. – Оттиск КС. – 1888.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. IX. Суражский уезд. Прилагается подворная опись. – Чернигов, 1883.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. X. Мглинский уезд. Прилагается подворная опись, Чернигов. – 1884.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. V. Кролевецкий уезд. – Оттиск Киевской старины (далі – КС). – 1888.

Материалы к оценке земель Полтавской губернии: Естественнно-историческая часть. Отчет по Полтавском Губернском земству (под руководством В. В. Докучаева). – Вып. 2. Лубенский уезд. – Издание Полтавского Губернского Земства. – СПб., 1889.

Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещичьих крестьян и о сервитутах в Юго- и Северо-Западных губерниях России // Вестник финансов и промышленности. – 1900. – Т. III. – № 39.

Материалы подворной переписи Полтавской губернии 1900 года. Итоги по губернии. – Т. I. – Полтава, 1907.

Местное Положение о поземельном устройстве крестьян водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской // Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.). – Изд. 2. – Т. I. – СПб.; М., 1873. – С. 377–434.

Местное Положение о поземельном устройстве крестьян водворенных на помещичьих землях в губерниях Киевской, Подольской и Волынской // Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.). – Изд. 2. – Т. II. – СПб.; М., 1873. – С. 4–67.

Местное Положение о поземельном устройстве крестьян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Великороссийских, Новороссийских и Белорусских // Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян (1861–1873 гг.). – Изд. 2. – Т. I. – СПб.; М., 1873. – С. 291–376.

Наймитські та заробітчанські пісні. – К., 1975.

Народні оповідання. – К., 1983.

Народные юридические обычаи по решениям волостных судов // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. VI. – СПб., 1872. – С. 83–395.

Неселовський О. Наймити та наймички на Поділля в XVIII ст. – Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець на Поділля. – Ч. 2. – 1927.

- О старозаимочном крестьянском землевладении* в местности бывших слободских полков: Свод материалов по изданию закона 17 мая 1899 г. – Издание Министерства юстиции. – СПб., 1904.
- Общий свод по Империи результатов* разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – Т. I. – СПб., 1905.
- Обычное право крестьян* Харьковской губернии. – Вып. 1 / Под редакцией В. В. Иванова. – Харьков, 1896.
- Отчет по лесному управлению* министерства земледелия и государственных имуществ за 1871–1908 гг. – СПб., 1909.
- Отчет по лесному управлению* министерства земледелия и государственных имуществ за 1897 год. – СПб., 1898.
- Полное собрание законов Российской империи.* – Т. IX. – Особое приложение к законам о состояниях. – СПб., 1902.
- Полное собрание законов Российской империи.* – Т. X. – Ч. 1: Свод законов гражданских. – СПб., 1900.
- Права, за якими судиться малоросійський народ* (1743). – К., 1997.
- Програми до збирання матеріалів* звичаєвого права, вироблені в Комісії для виучування звичаєвого права України / За редакцію проф. А. Е. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 1). – К., 1925. – С. 1–100.
- Программа для собирания сведений* о сельской поземельной общине, выработанная III Отделением императорского Вольного Экономического Общества и принятая императорским Русским Географическим Обществом. – Изд. 2-е. – СПб., 1879.
- Сборник судебных решений*, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины (материалы к истории старозаимочного землевладения, извлеченные из так называемых старозаимочных процессов, производящихся в судебных учреждениях Харьковского округа) / Составил В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. – Харьков, 1884.
- Селянський рух на Буковині* в 40-х рр. XIX ст.: Збірник документів. – К., 1949.
- Селянський рух на Україні: середина XVII – перша чверть XIX ст.* – К., 1978.
- Селянський рух на Україні: 1826–1849 рр.* – К., 1985; *Селянський рух на Україні: 1850–1861 рр.* – К., 1988.
- Систематический свод юридических обычаев*, существующих в Полтавской губернии // Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. IV. – С. 649–667.

Словарь української мови / Упор. Б. Грінченко: В 4 т. – Перевидання: К., 1996–1997.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т. – К., 1977–1978.

Словник української мови: В 11 т. – К., 1970–1980.

Старозаимочные земли: решения Харьковского окружного суда по искам крестьянских обществ в Харьковской казенной палате о старозаимочных землях с приложением жалованных Слободским полкам грамот и других документов / Издание Н. Чижевского. – Харьков, 1883.

Стройновский В. О условиях помещиков с крестьянами. – Вильно, 1809.

Старозаимочные земли: решения Харьковского окружного суда по искам крестьянских обществ в Харьковской казенной палате о старозаимочных землях с приложением жалованных Слободским полками грамот и других документов / Издание Н. Чижевского. – Харьков: Типография окружного штаба, 1883.

Статистический справочник по аграрному вопросу. – Вып. 1. – М., 1917.

Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1. – Харьков: Университетская типография, 1859.

Статут Великого княжества Литовского с подведением в надлежащих местах ссылки на Конституции приличныя содержанию онаго: В 2 ч. – СПб., 1811.

Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. – Одеса, 2002.

Тарновский В. В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – Т. II. – М., 1842.

Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии // Труды Комиссии для описания губерний Киевского уездного округа. – Т. II. – К., 1853.

Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. IV: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873.

Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. – Т. V: Екатеринославская и Киевская губернии. – СПб., 1873.

Шаровкин И. С. Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии. – Отдельный оттиск из "Харьковского сборника" за 1896 г. – Харьков, 1896.

Bujak F. *Więś zachodniogalicyska.* – Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – T.1. – Lwów, 1908.

Grzybowski B. *Kwestionar prawa spadkowego.* – Warszawa, 1889.

Kasperek K. Odezwa komisji prawniczej Akademji Umiejtności w Krakowie w przedmiocie zebrania prawa zwyczajowego, przysłów i wyrazów prawnych w Polsce. – T.Y. – Warszawa, 1875.

Матеріали до реформи гмінної в Галичці, zestawione z polecenia Wys. Wydziału krajowego z dnia 16 sierpnia 1887 przez Dr. Witolda Lewickiego. – We Lwowie, 1888.

II. Література

Авраменко А. М. Крестьянское землевладение на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX вв. // Вестник Харьковского университета. – 1983. – № 238. – С. 121–127.

Авраменко А. М. Соотношение помещичьего и крестьянского землевладения на Левобережной Украине накануне первой русской революции // Вестник Харьковского университета. – 1985. – № 268. – С. 38–47.

Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства. – Вып. 1. – СПб., 1996; – Вып. 2. – СПб., 1998.

Александров В. А. Обычное право крепостной деревни России (XVIII – начало XIX в.) – М., 1984.

Александров В. А. Сельская община в России (XVII – начало XIX в.). – М., 1976.

Аннин М. Упразднение крестьянских сервитутов в Западном крае и Варшавском генерал-губернаторстве: Критические заметки по поводу законопроектов, внесенных в 1910–13 гг. в Государственную Думу. – К., 1914.

Багалеї Д. І. Займанщина в Левобережній Україні в XVII і XVIII ст. – КС. – 1883. – № 12. – С. 560–592.

Багалеї Д. І. Рецензія на роботу Лучицького І. "Следи общинного землевладения в Левобережній Україні в XVIII в." // КС. – 1882. – № 2. – С. 409–415.

Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К., 1996.

Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983.

Бондарук Т. Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа). – К., 2000.

Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 84–91.

Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVIII ст. – К., 1986.

- Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1989.
- Борисенко С.* Самосуди над карними злочинцями в 1917 році // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / За ред. проф. А. Е. Кристера. – Вип. 2. – Київ, 1928 (Далі – Праці..., Вип. 2.). – С. 213–233.
- Боровиковский А.* Отчет судьи: В 3 т. – СПб., 1909.
- Бочаров В. В.* Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906–1916 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001.
- Бундак О. А.* Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр. – Автореф. дис.... канд. іст. н. – Львів, 1999.
- Василенко В. И.* Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии: Статистико-экономический очерк. – Полтава, 1889.
- Василенко Н. П.* Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка: 1729–1739. – Чернигов, 1901.
- Вергунов В. А., Коваленко Н. П., Сайко О. В.* Розвиток сільського господарства Полтавщини в період скасування кріпацтва. – К., 1998.
- Вислобоков К.* Визначна пам'ятка українського права // Права, за якими судиться малоросійський народ (1743). – К., 1997. – С. I–XX.
- Владимирський-Буданов В. Ф.* Начерк родинного права Литовської Русі в другій половині 16 ст. – Львів, 1923.
- Владимирский-Буданов В. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права: Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. – К., 1893.
- Владимирский-Буданов В. Ф.* Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI в. – К., 1911.
- Владимирский-Буданов В. Ф.* Черты семейного права в Западной России в половине XVI в. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1890. – Кн. 4. – С. 42–70.
- Воблий В.* Жовтневий район на Сумщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / За редакцією О. О. Малиновського. – Вип. 3 (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 17). – К., 1928 (Далі – Праці..., Вип. 3). – С. 263–289.
- Воблий В.* Теоретичний вступ до програми для збирання звичаїв з адміністративного права: Садибне самоврядування // Праці..., Вип. 3. – С. 25–30.
- Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае.* – К., 1894.
- Ворононов Ф.* Крестьянская реформа в юго-западном крае: По личным воспоминаниям // Вестник Европы. – 1900.
- Гершенов М.* Селянський двір з погляду радянського земельного права і місцевих звичаїв // Праці..., Вип. 2. – С. 62–88.

- Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. – СПб., 1998.
- Гордуновський О. М. Поміщицькі господарства Правобережної України в умовах розвитку товарно-грошових відносин у 1 пол. XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.
- Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-і роки XX ст.). – К., 1993.
- Горонович И. Исследование о сервитутах: Доклад, читанный в Киевском юридическом обществе 13 ноября 1882 г. – Изд. второе. – Александрия, 1904.
- Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. – Львів, 1999.
- Гримич М. Дискусійні аспекти трактування терміна "звичаєве право" // Етнічна історія народів Європи. – К., 2001. – № 8. – С. 5–7.
- Гримич М. Звичаєве право у працях О. Кістяківського // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 9. – К., 2001. – С. 29–33.
- Гримич М. В. Основні напрями вивчення гендерних проблем в традиційному українському суспільстві // Вісник Київського університету. – Серія "Історія". – 1999. – № 45. – С. 4–9.
- Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі // Радянське право. – 1991. – № 10. – С. 58–60, 91.
- Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. – 1997. – № 8. – С. 62–65, 93.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. V. – К., 1994.
- Гуменюк Е. Н. Шляхетский фольварк как сельскохозяйственное предприятие в начале 1870-х годов в Галиции // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1966. – Таллин, 1971. – С. 435–444.
- Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.
- Гуржий А. И. Формирование крупного феодального землевладения казачьей старшины на Левобережной Украине (вторая половина XVII – 60-е годы XVIII в.) // История СССР. – 1983. – № 3. – С. 153–162.
- Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVII в. – К., 1986.
- Гуржий О. І. Землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні у другій половині XVII – 60-х роках XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1981. – № 5. – С. 72–82;
- Гуржий І. А. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968.

- Гуржій О. І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
- Дашкевич П. М.* Гражданский обычай – приймачество у крестьян Киевской губернии // Юридический вестник. – 1987. – август. – № 8 (Т. XXV). – С. 538–565.
- Дністрянський С.* Родинно-маєткове право. – Львів, 1921.
- Добров О.* Звичаєве право і стаття 1-ша Цивільного Кодексу // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України: За ред. проф. А. Е. Кристера (УАН, Збірник Соціально-економічного відділу. – № 4). – К., 1925 (Далі – Праці..., Вип. 1). – С. 3–12.
- Добров О.* Правоутворення без законодавця // Праці..., Вип. 2. – С. 294–415.
- Довнар-Запольський М.* Западно-русская община в XVI веке. – СПб., 1897.
- Довнар-Запольський М. В.* Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905.
- Дружинин Н. М.* Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – Т. I. – М.-Л., 1946.
- Етнографія Буковини.* – Т. II. – Чернівці, 1999.
- Ефименко А.* Исследования народной жизни. Вып. 1: Обычное право. – М., 1884.
- Ефименко А. Я.* Дворянское землевладение в Южной Руси (Исторический очерк) // Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. – СПб., 1905.
- Єзерський Є.* Вплив звичаю на судову практику (Студії над приймачством) // Праці..., Вип. 2. – С. 231–270.
- Єзерський Є.* Про виділи приймаків за вироками Земельних Судових Комісій Київщини // Праці..., Вип. 1. – С. 64–73.
- Захарко І.* Спадковий порядок і тестамент в Австрії. – Чернівці, 1906.
- Земельне право.* – К., 2001.
- Земцов М. Е.* Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края: Издан к XII Археологическому съезду. – Екатеринослав, 1905.
- Иванов П.* Опыт исторического исследования о межевании земель в России. – М., 1846.
- Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910.
- Изгоев А. С.* Общинное право: Опыт социально-юридического анализа общинного землевладения как института гражданского права. – СПб., 1906.
- Инкин В. Ф.* Дворянство и лан в королевских имениях Галичины в XVI–XVIII вв.

// Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник VIII. – М., 1974. – С. 27–41.

Инкин В. Ф. Дворище и сельская община в селах волошского права Галицкого подгорья XVI–XVIII вв. по материалам Самборской экономики // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1966. – Таллин, 1971. – С. 113–127.

Инкин В. Ф. К вопросу о происхождении и эволюции волошского института "князя" (кнеза) в Галицкой деревне XV–XVIII в. // Славяно-волошские связи: Сборник статей. – Кишинев, 1978. – С. 114–147.

Івановська О. П. Звичаєве право в Україні: Етнотворчий аспект. – К., 2002.

Історія держави і права України: У 2 т. – К., 2000.

Історія міст і сіл Української РСР: Волинська область. – К., 1970.

Історія міст і сіл Української РСР: Тернопільська область. – К., 1973.

Кавелин В. Д. Собрание сочинений. – Т. II. – СПб., 1898.

Калачов Н. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. – Кн. 2. – СПб., 1859. – С. 15–28.

Камінський В. Нарис звичаєвих-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі. – Праці..., Вип. 2. – С. 125–149.

Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. – Праці..., Вип. 2. – С. 150–168.

Камінський В. Спроба кодифікації звичаєвого права України // Праці..., Вип. 1. – С. 32–53.

Кистяковский А. Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т. VI. – С. 3–28.

Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ. – К., 1879.

Корнєєв О. П. Мисливство – галузь народного господарства. – К.: Урожай, 1964.

Кривошея І. І. Потоцькі на Умащині.: 1-а пол. XIX ст. – К., 1999.

Кристер А. До питання про виучування звичаєвого права України // Праці..., Вип. 2. – С. 416–440.

Кристер А. Спадкування за звичаєм у Кролевецькому повіті на Чернігівщині // Праці..., Вип. 2. – С. 13–17.

Кристер А. Три ступені правоутворення // Праці..., Вип. 1. – С. 54–63.

Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. – К., 1966.

- Кудь В. О. Сервітути на Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Жовтень 1994 р. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 130.
- Кульчицький В. С. Джерела права в Галичині за часів австрійського панування (1772–1918) // Проблеми правознавства. – 1971. – Вип. 19. – С. 42–50.
- Кульчицький В. С. Утворення коронного краю Галичини в складі Австрії // Проблеми правознавства. – 1969. – Вип. 13. – С. 13–21.
- Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Кн. 2. – Чернигов, 1866.
- Лащенко Р. Лекції по історії українського права (перевидання). – К., 1998.
- Левицкий О. О положении крестьян в юго-западном крае. – КС. – 1906. – Кн. VII / VIII. – С. 269–271.
- Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной Росси по Литовскому праву XV и XVI столетий. – К., 1863.
- Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. – Вып. 1. – К., 1897.
- Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут // Университетские известия. – 1864. – № 2.
- Леонтович Ф. И. Старый земский обычай. – Одесса, 1889.
- Леонтьев А. А. Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах. – СПб., 1909.
- Лешков И. В. О владении общинном // Юрид. вестник. – 1867–1868 г. – № 6.
- Лещенко Н. Н. Реформа 1861 года в Херсонской губернии по уставным грамотам // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – 1966. – Таллин, 1971. – С. 424–434.
- Луцицкий И. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии // Юридический вестник. – 1890. – С. 391–424.
- Луцицкий И. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 г. // Юридический вестник. – 1899. – С. 599–620.
- Луцицкий И. В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине в XVIII в. // Отечественные записки. – СПб., 1882. – № 11. – С. 92–116.
- Луцицкий И. В. Общинное землевладение в Малороссии // Устои. – 1882. – № 7. – С. 39–60.
- Луцицкий И. Из недавнего прошлого // Киевская старина. – 1901. – Кн. IV.
- Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. – К., 1904.
- Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права // Літопис Бойківщини. – Самбір, 1939.
- Максимчук І. Деякі інституції звичаєвого права. – Самбір, 1939.

- Малиновский О.* Лекции по истории русского права. – Ростов-на-Дону, 1918.
- Малиновський О.* Програма й план робіт Комісії для вивчення звичаєвого права України при Всеукраїнській Академії Наук // *Праці...*, Вип. 3. – С. 1–12.
- Малиновський О.* Революційне радянське звичаєве право // *Там само.* – С. 114–212.
- Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. – К., 1978.
- Маркина В. А.* Социальная структура деревни Правобережной Украины в XVIII – начале XIX в. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* – 1966. – Таллин, 1971. – С. 374–385.
- Мухин В. Ф.* Обычный порядок наследования у крестьян: К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению. – СПб., 1888.
- Мякотин В. А.* Крестьянский вопрос в Польше в эпоху ее разделов. – СПб., 1889.
- Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. – Т. 1. – Вып. 1. – Прага, 1924.
- Назимов В.* Риси українського кримінального права у вироках селянських судів // *Праці...*, Вип. 1. – С. 74–94.
- Опешко П. С.* Еволюція землеволодіння на Волині у 2-й пол. XIX–початку XX ст. – Автореф. дис.... канд. іст. н. – Львів, 2001.
- Олійник В. М.* Землекористування та самоврядування в Україні на початку XX ст. – Автореф. дис.... канд. іст. н. – Черкаси, 1997.
- Осадчий Т. И.* Крестьянское надельное землевладение в Херсонской губернии в связи с платежами крестьян. – Херсон, 1894.
- Острась Э. С.* Крестьянское землевладение и его эволюция на Левобережной Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.) // *Вопросы истории СССР.* – 1984. – № 29. – С. 98–105.
- Паулюк С. П.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. (Історико-етнографічне дослідження) – К., 1986.
- Падох Я.* Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. (Перевидання) – Львів, 1994.
- Панишко Г. Т.* Велике землеволодіння на Волині. – Автореф. дис.... канд. іст. н. – Львів, 1999.
- Пасічник М. С.* Форми козацького землеволодіння на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII ст. // *Вісник Львівського університету.* – 1993. – Вип. 29. – С. 25–30.

- Пахман С. В.* Обычное гражданское право в России: Юридические очерки: В 2 т. – СПб., 1879.
- Пашина Н. П.* Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.). – Луганск, 1997.
- Перелештейн А.* Охота на Полесье и Волыни // Волынские губернские ведомости. – 1857. – № 18.
- Победоносцев Г.* Курс гражданского права. – СПб., 1884. – Т. I.
- Поділля: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994.
- Пономарев А. П.* Развитие семьи и семейно-брачных отношений на Украине. – К., 1989.
- Поріцький А. Я.* Побут сільсько-господарських робітників країни в період капіталізму. – К., 1964.
- Похилевич Д. Л.* Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV–XVI веках // Вопросы истории. – 1973. – № 12. – С. 50–66.
- Присяжнюк Ю.* Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформенний період (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – 2002. – Вип. 37/1. – С. 213–228.
- Ріпницький О.* Парубочі й дівочі звичаї в с. Андріяшівці Лохвицького повіту на Полтавщині (1917 р.) // Матеріали до української етнології. – Т. XVIII. – Львів, 1918.
- Рожківський М.* Закон та звичай в установах соціального виховання інтернатного типу // Праці..., 3. – С. 107–113.
- Розенберг В.* Из хроники крестьянского дела. – Очерки по крестьянскому вопросу: Собрание статей под редакцией проф. А. А. Мануилова. – Вып. 1. – М., 1904.
- Свежинський П. В.* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Л., 1968.
- Семенов Ю. И.* О стадийной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 75–104.
- Сергеевич В. И.* Время возникновения крестьянской поземельной общины: Сообщение в Санкт-Петербургском клубе общественных деятелей 7 февраля 1908 г. – СПб., 1908.
- Сироткін В. М.* Громада // Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1999. – С. 343–351.
- Сироткін В. М.* Общинні поземельні відносини у звичаєвому праві Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 111–119.

- Сироткін В. М.* Святкове дозвілля громади // Українці : Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 1999. – С. 383–386.
- Сироткін В. М.* Традиції колективної трудової взаємодопомоги // Там само. – С. 371–377.
- Сікорський М.* До питання про програму для збирання матеріалів з народного карного права // Праці..., Вип. 3. – С. 13–24.
- Сілецький Р.* Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1994.
- Скуратівський В.* Звичай і звичаєве право пасічників України // Радянське право. – 1986. – № 8. – С. 76–80.
- Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття: У 2 т. – К., 1925.
- Смирнов А.* Очерки семейных отношений по обычному праву. – М., 1878. – Вып. 1.
- Терела Г. В.* Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського. – Автореф. дис.... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2000.
- Терлюк І. Я.* Історія держави і права України. – К., 1999.
- Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Історико-етнологічне дослідження. – Ужгород, 1994.
- Ткач П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. – К., 1968.
- Товстоліс М.* Про знахідку за звичаєвим правом України // Там само. – С. 25–39.
- Товстоліс М.* Розуміння застави в звичаєвому праві України // Там само. – С. 40–61.
- Товстоліс М.* Спільна власність за звичаєвим правом України // Праці..., Вип. 2. – С. 1–24.
- Топільницький М.* Спадщинне право. – Львів, 1935.
- Українська культура* другої половини ХVІІ–ХVІІІ століть. – Т. ІІІ. – К.: Наук. думка, 2003.
- Усенко І.* Звичаєве право // Юридична енциклопедія. – Т. ІІ. – К., 1999. – С. 566–568.
- Усенко І. Б.* Звичай // Там само. – С. 568.
- Усенко І. Б.* Звичай правовий // Там само. – С. 568.
- Усенко І. Б.* Комісія для виучування звичасвого права України ВУАН // Юридична енциклопедія – Т. ІІІ. – К., 2001. – С. 172.
- Усенко І. Б.* Комісія для виучування історії західноруського і українського права ВУАН // Юридична енциклопедія. – Т. ІІІ. – С. 174.

- Усенко І. Б. "Порядок" // Юридична енциклопедія. – Т. IV. – К., 2002.
- Усенко І. Б. Юридична академічна наука у 1918–1941 роках // Академічна юридична думка. – К., 1998.
- Феодалізм на Україні. – К., 1990.
- Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 г. – Вятка, 1888.
- Филимонов Е. С. Формы землевладения в Суражском уезде // Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Т. IX. – С. 1–45 (за окремою нумерацією).
- Франко І. Материалы для изучения общественных идеалов украинского народа в Галиции // Франко І. Повне збір. творів: У 50 т. – Т. 44, кн. 1. – К., 1984. – С. 134–135.
- Цибуленко Л. О. Діяльність органів самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона щодо формування і розвитку муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. Автореф. дис... канд. іст. н. – Дніпропетровськ, 2000.
- Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції) – Львів, 1999.
- Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. VI. – С. 29–80.
- Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки Русского географического общества по отделению этнографии. – СПб., 1869. – Т. II. – С. 679–715.
- Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856): Функції, структура, архів. – К., 2001.
- Шиманов А. Л. Главнейшие моменты истории землевладения Харьковской губернии (Материалы по вопросу о старозаимочном землевладении) // КС. – Т. IV. – 1882, ноябрь. – С. 191–227; Т. V. – 1883, январь – С. 67–87; Т. V. – 1883, март. – Т. VI. – 1883, июнь. – С. 249–267.
- Шимоновский М. В. О чиншовых правоотношениях: Сообщение Товарища Председателя Одесского юридического Общества. – Одесса, 1886.
- Юридична енциклопедія. – Т. I–IV. – К., 1999–2002.
- Юридичний словник-довідник. – К., 1996.

- Язловський Б.* Репрезентативна метода та студії над звичаєвим правом // Праці..., Вип. 2. – С. 195–230.
- Язловський Б.* Сьогочасне звичаєве родинне право с. Павлівки на Полтавщині // Праці..., 1. – С. 18–31.
- Якушкин В.* Очерки по истории русской поземельной политики XVIII и XIX в. – М., 1890.
- Ясинский М. Н.* "Село" и "вервь" Русской Правды. – Оттиск из Университетских известий Императорского университета им. Св. Владимира. – 1906.
- Ясинский М. Н.* Уставные грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889.
- Bujak F.* Wieś ś zachodniogalicyjska: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – Lwów, 1908.
- Bujak Fr.* Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie. – Warszawa, 1920.
- Dabski A.* Obecny proces przemiany podziału własności ziemskiej w Galicji. – Kraków, (b/d).
- Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem Austriackim // Kalinka W. Dzieła. – T.10. – Kraków, 1898.
- Kasperek J.R.* Uwagi krytyczne o galicyjskiej organizacji gminnej. – Kraków, 1880.
- Kowalski K.* Prawne zwyczaje w zakresie wyposażenia dzieci i dziedziczenia oraz spraw podzielnosci małych gospodarstw wiejskich w byłym zabore austriackim. – Warszawa: Nakładem państwowego instytutu naukowego w Puławach. – 1929.
- Lang K.* Czy dzielenia ziemi jest przyczyną ubóstwa wiościan w Galicji. – Kraków, 1882.
- Louis J.* Prawo spadkowe. – Kraków: Nakładem i drukiem Juzefa Bensdorfa, 1865.
- Mendelson M.* Obrzędowe ustawy sądów. – Warszawa, 1830.
- Merunowicz N.* Wyniki samorządu w Galicji. – Lwów, 1916.
- Muzykant S.* Wiosciańskie prawo spadkowe w województwie Poleskiem i 5 wschodnich powiatach województwa Białostockiego. – Warszawa, 1929.
- Persowski F.* Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckiem i wołoskiem w ziemi Lwowskiej: Studium z dziejów osadnictwa. – Lwów, 1926.
- Pilat T.* Pogląd historyczny na urządzenie gminne w Galicji. – Lwów, 1878.
- Sokalski B.* Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. – Lwów, 1899.

Sójka-Zielińska K. Prawny problem podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1966.

Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T.1. – Lwów, 1864.

Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – T.1. – Lwów, 1864.



Науково-популярне видання

ГРИМИЧ Марина Віллівна

ЗВИЧАЄВЕ ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНЦІВ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

За редакцією Л. Сушко

Коректор – Федірко А.Г.
Комп'ютерна верстка – Бондаренко Р.В.
Дизайн обкладинки – Зарицька У.М.

Підписано до друку 09.09.2005 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Arial.
Ум. друк. арк. 32,6. Обл.-вид. арк. 26,8.
Зам. № 805.

Видавництво “Арістей”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1066 від 27.09.2002 р.

02105, м. Київ, вул. Тампере, 13 Б
т/ф (+38 044) 451-44-66
(багатоканальний)

aristey@optima.com.ua (комерційний відділ),

aristey1@optima.com.ua (видавничий відділ),

www.aristey.kiev.ua



Марина Віллівна Гримич –

етнолог, фольклорист, письменник. Кандидат філологічних наук, доктор історичних наук. Завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Член спілки письменників України.

Коло наукових інтересів – історична етнологія; соціальна, культурна та юридична антропологія, етнографія народів світу, народна філософія, етнопсихологія тощо. Автор двох наукових монографій – „Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців” (Київ, 2000), „Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст.” (2004). Остання монографія зайняла 5 місце у номінації „Минувщина” Всеукраїнської рейтингової акції „Книжка року – 2004”, а також була удостоєна премії імені Тараса Шевченка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2005).

М.В. Гримич – автор 4 романів, тричі лауреат Всеукраїнської премії „Коронація слова”. Її роман „Егоїст” став бестселером і був удостоєний першої премії „Коронації слова” за 2003 рік.